

7 Källorna rörande samernas vinterbetesmarker

Huvuddelen av de källor som står till förfogande för sameforskningen ingår i statliga myndigheters arkiv som förvaras på Riksarkivet och landsarkiven. Eftersom den statliga förvaltningen har förändrats mycket genom århundradena krävs det en betydande administrationshistorisk och arkivhistorisk kunskap för att hitta i dem. En kortfattad överblick över de mest intressanta arkiven kan därför vara på sin plats.

7.1 Den statliga förvaltningen

7.1.1 De centrala instanserna

Den högsta beslutande instansen i landet var naturligtvis Kungl. Maj:t som administrativt hanterade sina ärenden inom sitt kansli. Ärenden rörande renskötsel och samer handlades i allmänhet inom dess "inrikescivilexpedition" (1709–1809) och därefter av Kanslistyrelsen. Främsta sökingången till ärendena hos Kungl. Maj:t är den serie inkomna skrivelser från centrala verk och lokala myndigheter, däribland landshövdingar och konsistorier, som finns från 1500-talet fram till 1840. Till denna serie finns utförliga länsvisa sökregister.

Under Kungl. Maj:t låg ett antal kollegier och centrala verk. Många frågor rörande lappmarkerna, särskilt de fiskala, behandlades av *Kammarkollegium*. Tyvärr drabbades detta kollegium 1802 av en brand som särskilt drabbade dess "tredje provinskontor" som hade hand om de norrländska frågorna. Handelsekonomiska frågor, i den mån sådana fanns rörande samer, handlades av *Kommerskollegium*. För att effektivisera missionsarbetet bland samerna inrättades 1739 *Direktionen över Lappmarkens ecklesiastikverk*. Att tre riksråd, ärkebiskopen, justitiekanslern och justitieborgmästaren i Stockholm satt i denna direktion visar vilken betydelse man tillmätte

den. Direktionen över Lappmarkens ecklesiastikverk upphörde 1801 och verksamheten överfördes först till *Kanslersgillet* och fr.o.m. 1809 till *Kanslistyrelsen*, som i sin tur upphörde 1833. Då återstod egentligen bara förvaltningen av direktionens fondmedel och den överfördes till *Statskontoret*.

Vid departementsreformen 1840 hamnade huvuddelen av ärendena rörande samer under *Civildepartementet*. Frågor rörande lagstiftning handlades emellertid av *Justitiedepartementet*, frågor rörande de svensk-norska gränsbetningarna av *Utrikesdepartementet* och kyrkliga frågor och skolfrågor av *Ecklesiastikdepartementet*. När *Socialdepartementet* bildades 1920 flyttades samefrågorna över dit från *Civildepartementet*. Efter andra världskriget insåg man att rennäringen inte i första hand borde betraktas som en social fråga utan som en näringslivsfråga. Rennäringsfrågorna överfördes därför till *Jordbruksdepartementet*, där de fortfarande handläggs.

Det centrala verk som tidigare hade hand om rennäringens frågor var i analogi med departementsindelningen *Socialstyrelsen*, fr.o.m. 1971 *Lantbruksstyrelsen* och numera *Jordbruksverket*.

7.1.2 Lokala och regionala myndigheter

Kungl. Maj:ts primära länk till "orterna", som man sade, var Kungl. Maj:ts Befallningshavande (KB) dvs. *länsstyrelserna*. Västerbottens län bildades 1637 och omfattade då även nuvarande Norrbottens län och delar av norra Finland. Norrbottens län utbröts 1810 från sitt gamla län, dock inte helt med nuvarande gränser. Pite lappmark med Arvidsjaur (inklusive Malå) och Arjeplog räknades ännu en tid till Västerbottens län. Indelningen var naturlig med hänsyn till de geografiska förhållandena. Färdvägarna följde i huvudsak älvdalarna och det gällde även de samiska flyttlederna. Samerna i Arvidsjaur och Arjeplog flyttade och flyttar längs Skellefte och Pite älvar. Pite lappmark med dessa två socknar överfördes 1837 till Norrbottens län. Till denna lappmark räknades då även Malå kapellförsamling. Denna församling med sina samer överfördes emellertid 1868 till Västerbottens län dit den fortfarande räknas.

Likartade komplicerade förhållanden rådde söderut mellan Västerbottens och Västernorrlands län. Ångermanland sträckte sig, som tidigare påvisats, i äldre tid betydligt längre norrut än i dag och det gjorde även Västernorrlands län. Åseles nära anknytning till Ångermanland framgår av att socknen fram till år 1700 var annex

under Anundsjö församling och att Åsele lappmark ända fram till 1810 tillhörde Ångermanlands domsaga och fram till 1820 Ångermanlands norra domsaga. Nordmalings socken med Bjurholm var också en del av Ångermanland och tillhörde Västernorrlands län fram till länsförändringen 1810.

Jämtlands län tillkom 1810 genom en utbrytning ur Västernorrlands län, som i sin tur var en utbrytning 1762 ur Gävleborgs län (då kallat Västernorrlands län). Härjedalen som hela tiden sedan freden i Brömsebro 1645 tillhört sistnämnda län överfördes samtidigt till det nya länet. År 1974 utvidgades Jämtlands län med Bodum, Fjällsjö och Tåsjö socknar i Västernorrlands län. De tre socknarna är emellertid, det är värt att understryka, fortfarande delar av landskapet Ångermanland. Nämnas kan också att stora delar av nuvarande Frostvikens församling före gränsregleringen 1751 var en del av Norge. Hela nuvarande Jämtlands län, bortsett från de långt senare inkorporerade församlingarna, tillhörde för övrigt fram till freden i Brömsebro 1645 Norge.

Länsstyrelserna med underorgan var uppbyggda i en mycket fast struktur som i sina huvuddrag har varit oförändrade sedan tillkomsten på 1600-talet fram till 1952. De var indelade i två avdelningar. Den ena, *landskontoret*, hade hand om ekonomiska frågor och leddes av landskamreren. Den andra avdelningen, *landskansliet*, hade hand om övriga frågor och leddes av landssekreteraren. Samefrågorna behandlades i allmänhet inom den sistnämnda avdelningen medan nybyggesverksamheten, skogsfrågor och avvitrningen handlades av landskontoret. Gränserna mellan de båda avdelningarna var dock aldrig skarpa och de varierade mellan länen. I Jämtlands län handlades således samefrågorna vanligen inom landskontoret. En stor olycka inträffade då Västerbottens läns länsstyrelses arkiv totalförstördes vid Umeå stads brand 1888. Eftersom länet fram till 1810 omfattade hela övre Norrland förstördes därmed ett mycket viktigt källmaterial till landsdelens och dess samers historia.

Nästa nivå i systemet var *fögderierna*. Inom dessa svarade *härads-skrivaren* för upprättandet av skattelängder och kronofogden för skatteuppbörd och andra viktiga samhällsuppgifter såsom polisväsende, kommunikationer m.m. Under kronofogdarna fanns (*krono*) *länsmännen* som hade samma funktioner som kronofogden, fastän inom mindre distrikt. I Norrland motsvarade ett länsmansdistrikt i allmänhet en socken. Många länsmans- och kronofogdearkiv är tyvärr ofullständigt bevarade.

Redan på medeltiden omtalas en *lappfogde* och instruktioner för en sådan utfärdades också under 1600-talet. Dennes huvuduppgift var att sköta skatteuppbörden. Denna äldre lappfogdeinstitution upphörde i och med instruktionen för kronofogdar i lappmarken 1760. Därefter ålåg det kronofogdar och länsmän att inom sina distrikt bevaka samefrågorna. I och med 1886 års renbeteslag tillkom den nya typen av lappfogdar. De skulle verka för ett gott förhållande mellan samer och bofasta och de fick långtgående befogenheter då det gällde tillsyn med renskötseln och efterlevnaden av renbeteslagarna. Till en början fanns det en lappfogde i varje län och han var nära knuten till sin länsstyrelse. Norrbottens län kom efterhand att uppdelas i tre distrikt. Titeln lappfogde upphörde 1966 och ersattes av "förste konsulent vid lappväsendet" (SFS 1965:807). Lappfogden som myndighet upphörde 1971 i och med att verksamheten inordnades i *lantbruksnämnderna* där särskilda rennäringsavdelningar bildades (SFS 1971:440). När lantbruksnämnderna i sin tur upphörde ett par decennier senare, återfördes rennäringsfrågorna till en särskild enhet på *länsstyrelsen*.

Den judiciella indelningen byggde i Norrland på en indelning i *tingslag*. Domstolen kallades *häradsrätt* och leddes av en härads hövding. Protokoll fördes över förhandlingarna. Härads hövdingen var ordförande i flera tingslag som tillsammans bildade en *domsaga*. Denna var en rent administrativ enhet utan protokoll. Fram till 1849 fanns en möjlighet att överklaga tvistemål till ett *lagmansting*. De högre instanserna var annars *hovrätterna* (för Norrland Svea hovrätt) som tillkom 1634 och *Högsta domstolen* (*Nedre justitievisionen*).

7.1.3 Den kyrkliga förvaltningen

Kyrkan var i äldre tid på många sätt statsförvaltningens förlängda arm i socknarna, och den spelade därför även en mycket viktig roll i statens umgänge också med samerna. *Domkapitlen*, *konsistorierna*, utgjorde och utgör den regionala ledningen för kyrkan. Under medeltiden och ett stycke in i nya tiden låg hela Norrland under Uppsala ärkestift. 1647 bildades Härnösands stift som omfattade hela Norrland ovanför nuvarande Gävleborgs län (som tillhörde Uppsala ärkestift). Först 1904 avskildes Västerbottens och Norrbottens län till Luleå stift.

Den yttersta länken i kedjan var *socknarna*. Inom dessa intog prästerna en central position. Prästen var t.ex. före 1862 års kommunalreform självskriven ordförande i sockenstämma, kyrkoråd, fattigvårdsstyrelse och skolråd. En av prästernas viktigaste uppgifter var, förutom att sköta den andliga vården, att ansvara för folkbokföringen – eller kyrkobokföringen som den tidigare benämndes. Prästerna var också ett viktigt led i informationsspridningen. Innan tidningar fanns – de kom sent till Norrland – var predikstolarna den främsta informationskanalen för förordningar och beslut. Informationsutbytet kunde emellertid också gå den motsatta vägen. Genom prästerna fick statsmakterna information om vad som tilldrog sig i socknarna, inte bara i religiöst avseende utan även i frågor som rörde befolkningsförändringar, jordbruk, vägförhållanden osv. Kyrkoherdarna var en viktig remissinstans i många samhällsfrågor, exempelvis när de nya renbeteslagarna diskuterades i slutet av 1800-talet.

Socknarna i övre Norrland har som en följd av den snabba befolkningsutvecklingen undergått en successiv celledning, som man måste vara observant på i all historisk forskning. Äldre forskare har menat att Bygdeå i Västerbotten fram till Nöteborgsfreden 1323 var den nordligaste utposten för den svenska bondebebyggelsen, medan områdena norr därom skulle ha varit befolkade av samer. Ett intensivt koloniseringsarbete under senmedeltiden ändrade på detta.¹ Vid arkeologiska utgrävningar under senare tid har man påträffat spår av sädesodling från 1000-talet i kustlandet så långt upp som i Luleåtrakten.² Att det var frågan om en befolkningsexpansion under medeltiden framgår av att det var under denna tid som kustförsamlingarna Bygdeå, Umeå, Lövånger, Skellefteå, Piteå, Luleå, Råneå och Torneå tillkom.

Inlandsförsamlingarna uppstod senare genom fortgående avsöndringar från kustsocknarna. En stor församling som Umeå landsförsamling omfattade exempelvis fram till 1606 även Lycksele församling (med Sorsele som 1673 blev kapellförsamling under Lycksele och Örträsk som blev det 1848). Därefter utbröts Degerfors (Vindelns) 1768, Holmön 1802, Sävar 1823, Vännäs 1825, Holmsund 1863. Församlingsbildningen i Jämtland och Härjedalen var mer stabil. De flesta större församlingar tillkom här under tidig

¹ Gustaf Gustafsson, "Ångermanlands lappmark", *Ångermanland* (Utgiven av Ångermanlands hembygdsförbund) nr 14, s. 106 ff.

² ² Evert Baudou, *Norrlands forntid – ett historiskt perspektiv*, Kungliga Skytteanska samfundets handlingar nr 45 (Umeå 1995).

medeltid och endast i norra Jämtland förekom avsöndringar av nya socknar, som liknar dem i de två nordliga länen.

En säregen organisation, speciell för samerna i Jämtland och Härjedalen, skapades 1746 genom tillkomsten av en särskild *lappförsamling*, Föllinge lappförsamling. Denna uppdelades kort tid efter tillkomsten i flera (Frostvikens, Hotagens, Hede och Undersåkers lappförsamlingar). Dessa lappförsamlingar var fristående från sockenindelningen i övrigt och omfattade större områden. Organisationen upphörde först 1942.³

7.2 Övriga myndigheter

År 1862 tillkom *kommuner och landsting*. Därmed skildes den kommunala förvaltningen från den kyrkliga. Territoriellt sett skedde dock inga stora förändringar. Kommunerna motsvarade fram till de första kommunsammanslagningarna 1952 i stort sett socknarnas områden. De stora kommunsammanslagningarna, som radikalt ändrade den administrativa kartan, genomfördes under slutet av 1960-talet och början av 1970-talet.

En statlig myndighetskategori som inte i tillräcklig grad kunnat utnyttjas av utredningen är *Språk- och folkminnesinstitutet* (SOFI) i Umeå. Där finns ett omfattande intervjumaterial som troligen skulle kunna användas till att fylla igen informationsluckor under 1900-talet. Tiden har tyvärr inte medgivit någon systematisk genomgång. De samiska samlingarna på *Nordiska museet*, uppbyggda framför allt av intendenten Ernst Manker, är lite svårforcerade men har visat sig innehålla uppgifter av betydelse. *Länsmuseernas* i Jämtlands, Västernorrlands och Västerbottens län har också utfört dokumentationsarbeten som, i den mån de icke varit sekretessbelagda, varit till nytta för utredningen.

³ Goda översikter över administrativa förändringar över tid finns i Riks- och landsarkivens förteckningar, numera tillgängliga i den nationella arkivdatabasen. När det gäller församlingsindelningar utgör Härnösands stifts herdaminne huvudkällan. En utmärkt översikt med kortfattade historiker för hela landet får man i *Sveriges församlingar genom tiderna* utgiven av Skatteförvaltningen 1989. God hjälp kan man också ha av uppgifterna i *Norrländsk uppslagsbok*.

7.3 Samebyarna och deras förändringar

Samebyarna, eller lappbyarna som de förr kallades, är i stor utsträckning ett resultat av 1886 års renbeteslag, även om de nordliga länen även i äldre tid fanns en på naturförhållanden och flyttleder grundad indelning i ”stammar”, som påminner om samebyar.

Sedan 1886 har en del förändringar skett genom delningar och namnbyten. Här är inte platsen för en utförligare redogörelse för dessa förändringar och deras bakgrund. En översikt över de samebyar vi har och deras föregångare är emellertid nödvändig i en utredning som denna.

Tabell 7.1 Sveriges samebyar och deras föregångare och tidigare namn

Norrbottens län		
<i>Socken</i>	<i>Fjällsameby</i>	<i>Tidigare namn</i>
<i>Karesuando</i>	Könkämä	
	Lainiovuoma	
<i>Jukkasjärvi</i>	Saarivuoma	
	Talma	
	Gabná	Rautasvuoma
<i>Gällivare</i>	Laevás	Kaalasvuoma
	Girjas	Norrkaitum
	Báste	Mellanbyn
	Sörkaitum	
<i>Jokkmokk</i>	Sirges	Sirkas
	Jáhkágaska	Jákkákaska, bildades 1946 genom utbrytningur Sirkas och Tuorpon
<i>Arjeplog</i>	Tuorpon	
	Luokta-Mavas	
	Semisjaur-Njarg	
	Svaipa	Före 1946 Arjeplog
<i>Skogssamebyar</i>		
<i>Jukkasjärvi</i>	<i>Vittangi</i>	
<i>Pajala</i>	Muonio	
<i>Gällivare</i>	Gällivare	
<i>Jokkmokk</i>	Serri	Jokkmokk, 1946 delat i Serri och Udtja
<i>Arjeplog</i>	Ståkke	
<i>Arvidsjaur</i>	Maskaure	
	Malmesjaur	Upplöstes 1946 och delas mellan Udtja och Östra Kikkejaure
	Östra Kikkejaure	
	Västra Kikkejaure	
	Mausjaure	
	Udtja	Utbruten 1946 ur Malmesjaur och Jokkmokk

Västerbottens län		
	Fjällsamebyar	
<i>Sorsele</i>	Gran	
	Ran	
<i>Tärna</i>	Ubmeje	Umbyn
	Vapsten	
<i>Vilhelmina</i>	Vilhelmina norra	
	Vilhelmina södra	
	Skogssamebyar	
	Malå	
Jämtlands län		
	Fjällsamebyar	
	Frostviken norra	Frostvikens mellersta
	Ohredahke	Frostvikens södra
	Raedtievaerie	Hotagen
	Jingevaerie	Offerdal
	Jovnevaerie	Sösjö
	Njaarke	
	Kall	
	Tåssåsen	
	Handölsdalen	
	Anariset	Sedan 1947 sammanslagen med Tåssåsen
	Tranris	Sedan 1962 sammanslagen med Handölsdalen
	Mittådalen	
	Ruwhten Sijte	Tännäs
	Idre	

7.4 Myndighetsarkivens innehåll

Enligt arkivlagen skall departement, statliga myndigheter och kommittéer leverera sina mindre aktuella handlingar till "arkivmyndighet" enligt vissa regler. Riksarkivet är arkivmyndighet för departement, centrala myndigheter och statliga kommittéer. För den lokala och regionala förvaltningen finns landsarkiv. För Norrlands del rör det sig om två landsarkiv, ett i Östersund för Jämtlands län och ett i Härnösand för övriga norrländska län. Varje kommun ansvarar för sina egna arkiv, och det finns inga centrala

depåer för dem. I de flesta offentliga arkiv förvaras även privata arkiv.

Även om ett myndighetsarkiv ännu inte levererats till arkivmyndighet skall det vara ordnat och förtecknat och hållas tillgängligt för forskning i den mån inte sekretesslagen sätter hinder i vägen. De senaste decenniernas omfattande omstrukturering av statsförvaltningen skapar dock problem. Upphörda myndigheters arkiv kan övertas av de nya. Statens planverks arkiv, som spelat en viss roll i denna utredning, förvaras exempelvis hos Boverket i Karlskrona.

I en utredning om vinterbetesmarkernas utbredning är det kanske naturligt att man tänker sig att det är de lokala och regionala myndigheternas arkiv som är rikast på uppgifter eftersom de befinner sig närmast den samiska vardagen. Det gäller inte minst domböckerna. Ett problem med dessa är dock att de ensidigt speglar konflikt och inte samarbete. Som tidigare berörts bygger domsluten dessutom på en ofta vacklande och oklar lagstiftning om samer och rensköttsel.

Kyrkoboksmaterialet finns på landsarkiven fram till 1991. Det är ett mycket viktigt källmaterial som dock är tidskrävande att bearbeta. Det ägnar sig dessutom ganska dåligt för att belysa vinterbetenas utsträckning. Det kan vara svårt att bland de många typer av samer som fanns, särskilt i jordbruksbygderna, urskilja vilka som var renskötande. Man kan heller inte bortse från att samerna på grund av sin rörlighet blev ofullständigare kyrkobokförda än den bofasta befolkningen. I kyrkoarkivens ämnesordnade handlingar kan finnas material av intresse men det har ej varit möjligt att inom utredningens tidsram bedriva forskning på den detaljnivån.

De överordnade kyrkliga organens, domkapitlets i Härnösand och Lappmarkens ecklesiastikverks, arkiv har varit av större betydelse för utredningen. Särskilt gäller det när präster klagat över samernas flyttningar. Klagomålen noterades i visitationsprotokollet. En tvist mellan prästen i Vilhelmina och prästen i Åsele har tack vare detta visat sig innehålla överraskande utförliga uppgifter om flyttningarna inom och utanför Åsele lappmark.

Kyrkans män såg gärna att samerna övergav sin näring och blev bönder. Mot denna önskan stod ett motsatt intresse, nämligen brukshanteringens och handelns. Eftersom samerna med deras renar var de enda som kunde klara av varutransporter i Norrlands inland var det angeläget för handelns och brukshanteringens företrädare att värna om renskötseln. Av denna anledning intresserade

de sig för de samiska handels- och flyttningsvägarna och lämnade av och till upplysningar av intresse efter sig.

Uppgifterna om samiska flyttningar är överraskande magra i landsstatens arkiv, dvs. i länsstyrelse-, kronofogde- och länsmansarkiven. Den s.k. kronobetjäningen var förvisso, tack vare sin mångsidiga verksamhet i lokalsamhället, väl orienterad om samerna och kunde lämna värdefullt underlag till olika statliga utredningar. I deras egna myndighetsarkiv är spåren efter samerna däremot inte så många som man kunde förvänta. Det var de bofastas frågor i form av skatter, nybyggen, avvitrning, skiften, kommunikationer m.m. som dominerade landsstatens verksamhet och fyllde dess arkiv med handlingar om dessa förhållanden.

Av största vikt är naturligtvis lappfogdearkiven. Deras kvalitet är emellertid ojämn. Lappfogdens i Jämtlands län arkiv är bäst bevarat och innehållsrikt. Det sammanhänger säkert med att samernas rättigheter i länet ofta varit så ifrågasatta att lappfogdarna känt ett starkare behov av att vårda informationen än i andra län. Övriga lappfogdearkiv är dessutom ojämnt bevarade. Den största bristen är kanske att årsberättelserna i stor utsträckning saknas. Hanteringen av dessa har varit undermålig. En detaljstudie har visat att lappfogden i ett län ett år skickade årsberättelsen till länsstyrelsen, som skickade den vidare till Socialdepartementet som sedan vidarebefordrade den till en kommitté, där den försvann. Bortsett från sådana brister finns det dock i alla lappfogdearkiv uppgifter som varit av stort värde för utredningen.

Ärenden som varit extra kontroversiella eller varit av principiell natur har ofta skickats till avgörande i högre instans. De akter som på så sätt skapats kan vara mycket upplysande. Kungl. Maj:ts kansli har självklart varit av särskild betydelse. Det är tyvärr inte alldeles lätt att orientera sig i detta arkiv, men fina register har gjort det möjligt att göra viktiga fynd. I och med departementsreformen 1840 blev arkivbildningen mera strukturerad. Den största förbättringen var att det för varje departement skapades serier av konseljakter. Till dessa finns numera ett ADB-register 1840–1920 som gör det lätt att hitta för den perioden. Konseljakterna och kommittéarkiven utgör en huvudkälla för denna utredning. Mycket ofta ingår material från lokala myndigheter i akterna, framför allt från lappfogdar och länsstyrelser. Härigenom får man alltså tillgång till material från lokala myndigheter, som man kanske inte finner i deras egna arkiv.

7.5 De tryckta källorna

7.5.1 Det äldre trycket

Arkivmaterialet har varit det mest centrala i denna undersökning. Den samtida tryckta litteraturen är emellertid också viktig. Den är dock innehållsmässigt mycket ojämn. Det är påfallande hur fångad man varit av de etnografiska frågorna och hur lite intresserad man varit av själva näringens förutsättningar. Det gäller även välkända verk skrivna av sådana som Schefferus, Högström, Drake, Ernst Moritz Arndt, Leopold von Buchs m.fl.

En särställning intar många sätt Petrus Laestadius *Journal för första året af hans tjenstgöring såsom Missionär i Lappmarken* (1831) och *Fortsättning af Journalen öfver missionsresor i Lappmarken inefattande åren 1828–1832* (1833). Petrus Laestadius har som ingen annan skildrat samiskt liv som det formade sig i Pite lappmark. Hans beskrivningar av sina erfarenheter av Arjeplogs- och Arvidsjaursamernas flyttningar ned till kustområdena i Piteå och Skellefteå socknar är i de flesta fall mycket initierade och har stort källvärde.

Ett grundläggande och användbart verk är också Gustaf von Dübens *Om Lappland och lapparne, företrädesvis de svenske*, utgiven 1873. von Düben bygger sin framställning på flitigt studium av arkiv och äldre författare, egna resor samt intervjuer med framstående kännare av Lappmarken, till största delen statliga tjänstemän verksamma i området. Bland dessa framhåller han särskilt kyrkoherde Johan Laestadius i Jokkmokk, den samiske kyrkoherden Anders Fjellner i Sorsele samt kapten H.A. Widmark som under elva års tid genomkorsat Norrbottens lappmark för det ekonomiska kartverkets räkning. Den sistnämnde blev senare landshövding i Norrbottens län. Utöver dessa har von Düben också tillfrågat olika kronofogdar och länsmän. Det är således väl initierade informatörer von Düben använt sig av.

Reseskildringarna kan vara ett användbart källmaterial. Det är dock inte något oproblemiskt sådant. Resorna genomfördes för det första nästan alltid sommartid, varför man kan misstänka att den information som resenärerna fick om vinterförhållandena ofta var bristfällig. Framställningarna präglas också starkt av tidens ideal. För många resenärer var Norrland framför allt ett exotiskt land och de betonade därför gärna de avvikande dragen framför de allmänna. Ofta drog de generaliserande slutsatser av enstaka iaktta-

gelsor Det gällde särskilt samerna vars liv och leverne de vanligtvis var mycket främmande inför.⁴ Resorna var i regel noggrant planerade. Ofta övernattade resenärerna hos överhetspersoner, särskilt hos präster. Dessa utgör huvudkällorna bakom mycket av det som sägs. Resenärerna kunde omöjligen genom egen observation samla in de ganska detaljerade fakta om samerna, som finns i de bästa av reseskildringarna.

Särskilt utförlig är den tyske teologen Friedrich Wilhelm von Schuberts reseskildring *Resa genom Norra Sverige och Lappland eller Gestrikland, Helsingsland, Medelpad, Ångermanland, Vesterbotten, Jemtland och Herjedalen* från Norrland 1825. Bakom denna skildring ligger ett stort forskningsarbete som förutom intervjuer också måste ha innefattat undersökningar i arkiv och bibliotek. Många av hans uppgifter kan inte ha inhämtats på annat sätt. Även den lundensiske botanikern och zoologen Johan Wilhelm Zetterstedts reseskildring *Resa genom Sveriges och Norriges Lappmarker* från Umeå lappmark 1822 har sitt intresse.⁵ Den är främst inriktad på naturförhållanden men han berör även samerna – i regel på ett mycket fördomsfullt sätt. Det hindrar inte att han lämnar en del intressanta upplysningar om samiska flyttningar.

Ett särskilt intresse har de spontana mötena med samer. De är direktupplevda och därför svårare att ifrågasätta. En liknande kategori av källor utgör notiser i tidningar. Det händer, särskilt i äldre tidningar, att uppgift lämnas om när samer med renar kommit till städernas närhet. Ett problem är dock, att de norrländska tidningarna är av sent datum. Ett annat problem är den myckna tid efterforskningar i tidningar kräver. De har inte varit möjliga att genomföra inom denna utrednings ram, men strödda notiser har använts.

7.5.2 Ernst Mankers arbeten

Den vetenskapliga litteraturen om samer är omfattande. Även om åtskilligt har gått igenom återstår mycket som inte hunnits med. Ett problem är att forskningen är så koncentrerad till vissa geogra-

⁴ Pär Eliasson, Tyska resenärer i Norrland, *Oknytt* nr 1–2 1991 s. 1 ff.

⁵ Friedrich Wilhelm von Schubert, *Resa genom Norra Sverige och Lappland eller Gestrikland, Helsingsland, Medelpad, Ångermanland, Vesterbotten, Jemtland och Herjedalen* (Sthlm 1825). Johan Wilhelm Zetterstedt, *Resa genom Sveriges och Norriges Lappmarker*, förrättad år 1821 (Lund 1822) och *Resa genom Umeå Lappmarker i Vesterbottens län, förrättad 1832* (Örebro 1833).

fiska områden. Dessa får sedan representera renskötselområdet i dess helhet, vilket kan vara missledande. Särskilt intensivundersökta är Jokkmokk, Gällivare, Arjeplog, Skellefteå och Åsele lappmarker.

Även om den tryckta litteraturen är mycket omfattande är den i många avseenden ensidig. Dominerande ämnesområden är politik, rättsvetenskap, etnografi och religion. I liten omfattning har forskarna ägnat frågan om sedvanemarkernas geografiska utsträckning sitt intresse. Man har dessutom ägnat sig mer åt äldre förhållanden och mindre åt 1800- och 1900-talen.

En särställning intar Ernst Manker (f. 1893 d. 1972) genom att han ägnar flyttningvägarna stort intresse och har upprättat kartor som brukar åberopas när frågor om vinterbetesområdena blir aktuella. Manker var intendent vid Nordiska museet och föreståndare för dess lapska avdelning. Med stor energi drev han verksamheten. Hans vetenskapliga och litterära produktion var mycket omfattande.

År 1947 utgav Svenska Turistföreningen hans bok *De svenska fjälllapparna*. Den innehöll detaljerade beskrivningar sameby för sameby över deras betesområde, invånare och sitor, renskötsel, visten och flyttningleder, färdsätt, bostäder, dräkt och kulturlämningar. Verket bearbetades senare ytterligare och översattes till engelska. I denna form publicerades det 1953 i skriftserien *Acta lapponica*. Det fick titeln *The nomadism of the Swedish mountain lapps: their siidas and their migratory routes in 1945* och fick nummer VIII i skriftserien. Som bilaga till utgåvan publicerades en stor karta i färg, till skillnad från de ganska enkla svart-vita som finns i den svenskspråkiga utgåvan.

Enligt böckernas förord grundade sig de nämnda böckerna huvudsakligen på Nordiska museets lappmarksinventering 1943–1945. Det inventeringsmaterial som Manker hänvisar till har dock inte gått att återfinna i lapska avdelningens något svåröverskådliga arkiv. Troligen bygger Manker även på andra undersökningar. År 1941 utsändes bl.a. frågelista 100 där meddelarna – vanligtvis ordningsmännen i lappbyarna – bl.a. skulle svara på var deras lappby hade sina vinterbetesland och hur långt ner mot kusten eller österut renarna gick på vintern. I det maskinskrivna manuset till den svenska utgåvan tackar Manker ett antal "sagesmän". De bestod "förutom av lappfogdarna, avtackade i förordet, och lappbyarnas ordningsmän, namngivna i beskrivningarna av respektive lappbyar, framför allt av tillsynsmännen". Beträffande lappfogdarna framhöll

Manker särskilt att de ägnat hans kartor och anteckningar intresse och granskning.⁶ Man kan alltså räkna med att kartan 1945 var mer eller mindre sanktionerad av dem (se beträffande denna karta 7.7.8).

År 1968 utgavs i serien Acta Lapponica *Skogslapparna i Sverige. Fältanteckningar av Ernst Manker*⁷ Han avslutade därmed ett omfattande forskningsarbete på ett angeläget område. Skogssamerna hade länge varit sedda över axeln. Under utredningsarbetena i början av 1900-talet ägnades de exempelvis ett ringa intresse. En attitydförändring kom med 1919 och 1930 års lappkommittéer. Det var under deras tid Ernst Manker började sina fältstudier först i Vittangi och sedan i Malå och Arvidsjaur. De stora fältstudierna genomförde han 1948–1956. Han kompletterade sina resultat genom studier i arkiv och bibliotek.

Manker utarbetade noggranna kartor över varje skogssamebys betesområden. De omfattade även vinterbetena, men det var bara de ”normala” betesområdena som karterades. Enligt kartorna gick de endast i undantagsfall nedanför lappmarksgränsen. Manker lägger emellertid alltid in en reservation. ”I öster sträcker sig lappbyn så långt som lapparna enligt sedvanerätt plägat utsträcka sina flyttningar” skriver han. Formuleringen är hämtad ur de byordningar som länsstyrelsen utfärdade år 1946. När det gäller sedvaneområdets yttre gräns är man alltså endast i begränsad utsträckning hjälpt av Mankers annars så gedigna arbete.

7.5.3 Det offentliga trycket

Grundläggande för utredningen har naturligtvis varit det offentliga trycket. Ståndsriksdagarnas protokoll trycktes årligen från 1786 till dess upphörande 1866. Äldre riksdagsprotokoll finns i utgåvor, men är tidsmässigt ännu inte heltäckande. Tvåkammarriksdagens riksdagsprotokoll började utges 1867. Separata sak- och personregister till riksdagsprotokollen finns fr.o.m. 1809.

Kommittébetänkanden finns från början av 1800-talet, men bildade först fr.o.m. 1922 en årlig nummerserie (Statens offentliga utredningar, SOU). Äldre betänkanden kan ingå som bilagor till

⁶ Nordiska museets arkiv, lapska avdelningen nr 1369, 1394, etnologiska undersökningen, frågelista 100.

⁷ Ernst Manker, *Skogslapparna i Sverige. Fältanteckningar av Ernst Manker*, Nordiska museets serie Acta Lapponica XVIII (Uppsala 1968).

riksdagsprotokollen. Det gäller t.ex. 1882 års lappkommittés betänkande.

Svensk författningssamling började utkomma i en sammanhängande nummerserie 1825. Onummerade författningar finns dock från 1600-talet och framåt. Arkiven har försökt samla så fullständiga serier som möjligt och det finns också ett antal äldre lag- och författningssamlingar som är mycket värdefulla (t.ex. av Modée, Stiernman m.fl.). Det är viktigt att komma ihåg att förordningar och kungliga resolutioner långt ifrån alltid kom ut i tryckt form. De kunde sändas som handskrivna brev, ofta via ett centralt verk, till de lokala myndigheter som berördes. Flera av de förordningar som gällde samer distribuerades på detta vis.

Utmärkta register finns både till betänkanen och författningar.

7.6 Kommittéarkiven och konseljakterna

I stort sett alla principiellt viktiga regeringsbeslut om rennäringen bygger på ett förberedande kommittéarbete. Det finns ett femtiotal kommittéer sedan slutet av 1800-talet fram till i dag, som har behandlat frågor rörande samerna och renskötseln. En genomgång har gjorts av samtliga för att utröna vilka av dem som innehåller material rörande sedvanerätten och vinterbetesmarkerna. Det har visat sig vara fallet i följande kommittéer, som i mångt och mycket utgjort kärnan i utredningsarbetet.

7.6.1 1882 års lappkommitté

Kommitténs tillkomst och sammansättning har behandlats ovan i kapitlet om 1886 års renbeteslag (avsnitt 6.2). Själva lagen innehöll inga preciserade uppgifter om sedvaneområdets utsträckning, däremot förarbetena. Betänkandet, som var färdigt redan 1883, innehöll en karta som endast hade till uppgift att visa lappbyarnas ungefärliga läge i förhållande till varandra och ger inte någon bild av sedvanemarkernas utsträckning (se karta 7.7.10). I betänkandet ingår emellertid de första mera utförliga beskrivningar som finns av samernas flyttningsområden i landets olika delar.

En viktig fråga är naturligtvis varifrån betänkandets uppgifter kommit och hur tillförlitliga de är. Varken kommittéarkivet eller

konseljakten är fullständigt bevarad.⁸ De handlingar som finns kvar gör det dock sannolikt att uppgifterna inhämtades från kronofogdar och länsmän. Handläggningen framgår av den förfrågan som de kommitterade sände ut till kronogogdar och länsmän i Jämtlands län den 1 december 1882 ”angående vid hvilka af länets renbetesfjell det förhållande eger rum, att lapparne för vintern söka bete åt renarne utanför fjellets område”. Svaren sändes över till kommittén den 13 januari och finns bevarade i kommittéarkivet. Liknande förfrågningar har säkert sänts ut till kronobetjäningen i övriga län, även om de inte är bevarade.

Betänkandets beskrivningar av de olika samebyarnas vinterbetesland redovisas närmare nedan i den topografiska redovisningen (se kapitel 9).

7.6.2 1895 års lappkommitté

Vid remissbehandlingen av förslaget till reviderad renbeteslag 1898 skrev kronofogden Landén i Västra Jämtlands fögderi att han godtog sedvanerätten som princip, men han hade följande invändning att göra:

Ett i mina ögon stort fel i lagförslaget, likasom i den nu gällande lagen är, att bestämd föreskrift saknas, om hvilka de trakter äro, som lapparne ”efter gammal sedvana hafva besökt”. En på förhand gjord utredning härom hade måhända varit förenad med ej så ringa besvär, men fördelarne deraf, att dessa områden varit på förhand kända och bestämda, synes mig så stora, att de mera än motväga nämnda olägenhet. Såsom §n nu är formulerad måste man förutsätta, att lappen, innan han begagnar sig af sedvanerätten, icke blott sjelf skall vara öfvertygad om sin rätts tillvaro, utan äfven veta med sig, att han är i stånd att lagligen bevisa densamma, hvarför erfordras en kännedom om våra processuella bestämmelser, som man näppeligen skall kunna fordra af detta naturbarn.

Detta var nog så sant, men det låg inte inom kommitténs mandat eller möjlighet att utarbeta exaktare gränsbestämningar. I allt väsentligt accepterade 1895 års lappkommitté den redovisning av betesområden som 1882 års kommitté framlagt. Vissa ansträngningar att självständigt undersöka saken gjordes dock. Kommittén höll år 1895 sammanträden med bofasta och samer i Funäsdalen, Föllinge, Sollefteå, Lycksele, Arvidsjaur och Gällivare, där en del viktiga nya

⁸ Äldre kommittéarkiv nr 34, Justitiedepartementets konseljakt den 4 juni 1886 (RA).

uppgifter framkom. Dessa redovisas längre fram i den topografiska redovisningen (se avsnitt 9).⁹

7.6.3 Renbeteskommissionerna

När unionen mellan Sverige och Norge upplöstes 1905 och norr-männen hotade med totalt stopp för samiska flyttningar över grän-sen blev frågan om följderna politiskt högaktuella i vårt land. Även ”den sociala frågan” medverkade till detta. I riksdagen 1906 och de följande åren var samernas sociala situation ett viktigt debattämne. Inrikespolitiska och utrikespolitiska omständigheter samverkade på detta sätt till ett omfattande utredningsarbete under de två följande decennierna. Ett stort antal kommittéer och kommissioner tillsat-tes. De har efterlämnat ett omfattande material till belysning bl.a. av frågan om vinterbetesmarkernas omfattning.

7.6.3.1 1906 och 1907 års kommissioner

Genom Kungl. Majt:s beslut den 16 juni 1905, alltså redan innan Karlstadskonventionen undertecknades den 29 oktober samma år, tillsattes en kommission med uppgift att undersöka samernas från Jukkasjärvi och Karesuando sommarflyttningar till Tromsö amt och delar av Nordlands amt i Norge. Kommissionen gjorde en månads lång resa i området 1906. Dess enda efterlämnade resultat var en tryckt berättelse om resan. Den speglar endast förhållandena i Norge och är därför av ringa intresse i detta sammanhang.

Viktigare är den svensk-norska renbeteskommission som till-sattes den 28 september 1907. Den hade som huvuduppgift att undersöka de nordsvenska samernas flyttningsvägar såväl i Sverige som i Norge (Tromsö amt). Undersökningen byggde huvudsak-ligen på intervjuer. Man utarbetade ett frågeformulär i 79 punkter varav följande berörde frågan om vinterbetena:

- 10) Å hvilka särskilda trakter uppehåller Ni Eder om vintern med Edra renar. 11) Hafva Ni och Edra föräldrar alltid haft vinterviste i de i svaret under 10) nämnda trakter? I motsatt fall, hvar har vinterbete förr sökts och hvad är orsaken till förändringen? 12) Hvar uppehålla sig de öfriga af lappbyn under vintern med sina renar? 13) Hafva de

⁹ Kommitté för revision av gällande lagbestämmelser angående lapparnas rätt till renbete 1895 (ÅK 39, RA) Justitiedepartementets konseljakt den 8 februari 1898 (RA).

alltid uppehållit sig på de i svaret till 12) nämnda trakter? Om ej hvar-
est uppehöll de sig förut?

Kommissionen genomförde inte mindre än 172 intervjuer med såväl samer som bofasta. Förhören hölls när samerna var i Tromsö amt sommaren 1908 och protokollen publicerades i ett betänkande 1909.¹⁰ Detta är en viktig källa till kunskap om vinterbetena i Torne lappmark även om man skall vara observant på att den endast avser fjällsamer, inte skogssamer. Resultaten av undersökningen redovisas i kapitel 9.

Ett intressant sidoresultat av arbetet inom kommissionen var den historiska dokumentsamling rörande de norsk-svenska samers flyttningar över gränsen, som utarbetades av professor K B Wiklund i Sverige och rektor J. Qvigstad i Norge. Den utgavs i tryck i Kristiania 1909 och i Uppsala 1912.

7.6.3.2 Skiljedomstolen (voldgiftsretten) 1909

Enligt konventionen mellan Norge och Sverige den 26 oktober 1905 art. 2 mom. 3 och kompromissen undertecknad i Kristiania den 29 mars 1909 skulle en skiljedomstol (voldgiftsrett) tillsättas för att döma i renkötselkonflikter mellan länderna. Enligt konventionens artikel 4 skulle respektive lands regeringar utse var sin ledamot. Från norsk sida förordnades stiftsamtmann Gram och från svensk sida justitierådet Ivar Afzelius. Dessa i sin tur utsåg professor Henning Matzen (Danmark) till ordförande. Parterna fick anlita advokater och experter som företrädde deras intressen vid rätten. Därutöver förordnades ett antal juridiska rådgivare och sakkuniga, varav flera kom att spela en viktig roll i de följande årens utredningsarbeten.

Domstolen sammanträdde första gången i Köpenhamn den 30 mars 1909. Köpenhamn blev även fortsättningsvis sammanträdesplats. Förhandlingarna pågick mellan den 30 mars 1909 och den 10 februari 1910. Protokollen återger fräna debatter mellan svenska och norska delegater och är ur den synpunkten av stort principiellt intresse. Man enades den 16 december 1909 om att en ny renbeteskommission skulle tillsättas med uppdrag att undersöka betesför-

¹⁰ Renbeteskommissionen af 1907, *Protokoll öfver de af kommissionen år 1908 i Tromsö amt hållna förhör jämte register och det till grund för förhören liggande frågefomulär* (Stockholm 1909). Renbeteskommissionens 1907 arkiv (YK 1765, RA).

hållandena i de nordligaste socknarna i Norrbotten och i Tromsø amt och delar av Nordlands amt.

Skiljedomstolens arbete avstannade i avvaktan på undersökningsresultaten. Den 8 april 1913 undertecknades en konvention angående inledande av förhandlingar med Norge rörande flyttlapparnas rätt till renbete m.m. I samband med det förklarades skiljedomsdomstolen vilande.

Skiljedomstolens arkiv finns på svenska Riksarkivet och innehåller framför allt protokoll och korrespondens.¹¹ Vol. 6 innehåller 1907 års renbeteskommissions intervjuer med gårdsägare i Tromsø amt och lappar som sommartid flyttade dit. De har utgivits i tryck. Dessutom utgavs förhandlingsprotokollen i skriften *Voldgiftssag mellem Norge og Sverige angående renbeite* (Kristiania 1910). Som bilaga till förhandlingarna utgavs också ett tryckt arbete av Einar Lönnberg *Om renarne och deras lefnadsvanor* (Uppsala 1909) som är egendomlig och tidstypisk bl.a. genom att författaren genom skallmätningar på renar vill särskilja skogsrenen från fjällrenen som en särskild ras.

7.6.3.3 Renbeteskommissionen 1909

Renbeteskommissionens undersökningar skulle enligt direktiven omfatta Karesuando och Jukkasjärvis socknar samt av Pajala socken med Muonionalusta kapellförsamling de områden som ligger ovanför en linje dragen från Parkajoki by till Kärendöjärvi, därifrån till Kangos, vidare till Junosuando och längs landsvägen till sockengränsen mot Tärendö. Avgränsningen torde motsvara vad man uppfattade som renbetesmarkerna för fjällsamebyarna i de nordligaste delarna av Norrbottens län.

Kommissionen hade en mer naturvetenskaplig inriktning än sin föregångare. Huvuduppgiften var att undersöka de botaniska förutsättningarna för renbete på ömse sidor om gränsen. Eftersom skiljedomstolen önskade en ledning som var oberoende av partsintressena hämtades ordföranden, suppleanten för denne samt sekreteraren från Finland. Den förstnämnde var statsgeologen i Finland V. Tanner. Kommissionen följdes under fältarbetena av två "biträdande lappar" som hämtades från Enare socken i norra Finland.

¹¹ Skiljedomstolen i renbetesfrågan (YK185a, RA).

Även om kommissionens huvuduppdrag var naturvetenskapligt gjordes intervjuer med fjällsamer, skogssamer och bofasta. Under resorna fördes dagliga protokoll som nästföljande dag lästes upp för kommissionens ledamöter för godkännande. På särskild karta som medfördes påfördes successivt uppgifter om de olika betesområdena. Kommissionens arbete präglades av ordförandens grundlighet och vetenskapliga bakgrund.

Sedan undersökningarna slutförts skulle kommissionen till skiljedomstolen insända fem exemplar av såväl protokoll som karta över betesförhållandena. Ett exemplar av vardera finns i kommittéarkivet.¹² Protokollen är ett under av prydighet och noggrannhet. De utgavs i tryck 1912. Sammantaget rör det sig om sex band omfattande nästan 2 000 sidor jämte fyra kartor. Del I innehåller kommissionens utlåtande samt en karta över vinterbetesområdena i Norrbottens två nordliga socknar.¹³ Därjämte ingår i kommittéarkivet ett 30-tal detaljkartor som visar flyttning svägarna 1909–1910 för ett urval av de intervjuade samerna.

7.6.3.4 Renbeteskommissionen 1913

Den 8 april 1913 undertecknades en svensk-norsk konvention. Innebörden i den var att särskilda delegerade från Sverige och Norge skulle utses för att sinsemellan överlägga om och till sina respektive regeringar avge förslag till en slutlig konvention. Denna delegation beslutade i sin tur att utse en renbeteskommission med uppgift att ytterligare detaljgranska renbetena i de nordligaste delarna av Sverige och Norge. Särskilt var det förhållandena under perioden maj-september man var intresserad av. Det poängterades att kommissionens uppgift endast var av teknisk och praktisk natur. Den skulle inte syssla med rättsliga frågor, vilka i stället skulle behandlas av renbetesdelegationen. Ordförande blev återigen statsgeologen Tanner från Finland. Därutöver ingick 16 olika experter varav fem var samer.

Protokoll skulle liksom i 1909 års renbeteskommission föras varje dag och godkännas dagen därpå. Lapparnas viktigaste uttalanden skulle protokollföras men var ej bindande för kommissionen. När upplysningar inhämtades från bofasta eller lappar, skulle sekreteraren i protokollet anteckna vederbörandes namn, ålder, lev-

¹² Renbeteskommissionen 1909 arkiv (YK 185b, RA).

¹³ *Renbeteskommissionens af 1909 handlingar I – VI* (Helsingfors 1912).

nadsställning och hemvist. Det skulle vidare anges om deras uppgifter grundade sig på egna iakttagelser eller, om så inte var fallet, vad kunskapen grundade sig på. Kartor skulle upprättas över betes- och skogsförhållanden, flyttningvägar, egendomsförhållanden m.m.

Kommissionens protokoll och handlingar utgavs under åren 1914–1917 i 18 band (varav band I var delat på tre band) om 6 750 sidor.¹⁴ Ett av banden innehåller enbart kartor, 17 stycken. De avser uteslutande betesförhållanden på sommaren inom Tromsö amt och är därför av ringa intresse för denna utredning. Vissa värdefulla upplysningar om själva renskötseln ingår dock. Kommissionens arkiv finns på Riksarkivet i Oslo, men delar av det verkar vara integrerade i 1913 års renbetesdelegerades arkiv.

7.6.3.5 Renbetesdelegationen 1913

Renbetesdelegation hade som nämnts till uppgift att utarbeta förslag till en gemensam norsk-svensk renbeteskonvention. Parterna fick utse tre delegerade vardera. Några egna undersökningar tycks delegationen inte ha organiserat. Däremot ingår i dess arkiv på Riksarkivet ett omfattande, men disparat, historiskt utredningsmaterial som delegationen själv beställt eller som vid senare ordningsarbeten tillförts arkivet, ibland på osäkra grunder.¹⁵ Delar av materialet är av stort värde och har använts i denna utredning. Till de viktigare handlingarna hör ett antal kartor över flyttningvägar och betesområden från åren 1912–1913 (se avsnitt 7.6.4 och karta 7.7.1–5). De utgör en del av de undersökningar som genomfördes 1912–1916 och som kom att utgöra ett viktigt förspel till 1919 års lappkommittés arbete.

När dessa undersökningar slutförts 1916 och 1913 års renbeteskommission avslutat sina arbeten 1917 utarbetade renbetesdelegationen ett förslag till konvention angående flyttlapparnas rätt till renbetning den 21 december 1918 (tryckt Stockholm 1919). Förslaget antogs av riksdagen i Sverige och stortinget i Norge. Konventionen undertecknades den 5 februari 1919.

¹⁴ *Renbeteskommissionens af 1913 handlingar I – XVIII*. Stockholm 1914–1917.

¹⁵ Renbetesdelegationens av 1913 arkiv (YK 1766 (RA)).

7.6.4 Undersökningarna 1912–1916. Ett förspel till 1919 års lappkommitté

7.6.4.1 Undersökningarna beslutas

Till riksdagen 1908 inlämnades en motion (nr 163) som gällde lapparnas sociala situation. I den hemställdes ”att Riksdagen ville i skrifvelse till Kungl. Maj: t anhålla, det Kungl. Maj:t täcktes låta utreda och taga under ompröfning, hvilka åtgärder som böra vidtagas för att dels vidmakthålla, värna och trygga den nomadiserande lappbefolkningens tillvaro och främja renskötselns utveckling och dels förhjälpa den öfriga lappbefolkningen ur dess betryckta ställning och bereda den lämpliga existensmöjligheter, samt för Riksdagen snarast framlägga de förslag, hvartill en dylik utredning och pröfning kunna gifva anledning”.

Motionen behandlades av Första kammarens tillfälliga utskott nr 1 (utlåtande nr 9) och Andra kammarens tillfälliga utskott nr 4 (utlåtande nr 6). Riksdagen översände slutligen den 6 maj 1908 en skrivelse (nr 113 i Riksdagstrycket) till Kungl. Maj:t av i stort sett samma lydelse som motionen.

Skrivelsen behandlades i statsrådet den 8 oktober 1908 (Civ. dep:s protokoll detta datum, ärende nr 32). I departementet kopplades den samman med en skrivelse från Länsstyrelsen i Jämtlands län den 17 april 1906. I denna beskrevs de jämtländska lapparnas beträngda läge. Det påpekades bl.a. att antalet rensköttande samer halverats sedan 1890 och att dessa nu endast utgjorde 30 procent av den samiska befolkningen. Renstammen hade också kraftigt decimerats. Länsstyrelsens uppfattning var att renskötseln med tiden helt skulle upphöra men anhöll att Kungl. Maj:t ville vidta åtgärder för att göra övergången till andra näringsgrenar så lite smärtsam som möjligt.

Motionen och skrivelsen från Jämtland föranledde chefen för Civildepartementet att hos regeringen ansöka om bemyndigande att ”i och för utarbetande af program för sådana förberedande undersökningars bedrifvande till öfverläggning inför mig (få) kalla högst fem i frågan sakkunniga personer”. Detta beviljade regeringen enhälligt. Ärendet togs åter upp i statsrådet den 5 mars 1909 (Civildep:s prot., ärende nr 25). Av protokollet framgår att de fem personer som kallats var biskopen i Luleå stift Olof Bergqvist, landshövdingarna Karl Bergström i Luleå, Henning Björklund i Umeå och Johan Widén i Östersund samt gruvdisponenten vid

LKAB i Kiruna, filosofie doktor Hjalmar Lundbohm. Enligt protokollet hade de sakkunniga utarbetat en skrift innehållande ett program för de kommande utredningarna. Programmet ingår förmodligen i konseljakten, men denna har tyvärr ej återfunnits på sin plats.

Av texten i statsrådsprotokollet framgår dock att programmet gick ut på att införskaffa ”uppgifter dels rörande antalet lappfamiljer, lapparnas ålder m.m., deras utbredning och sysselsättning, dels rörande den omfattning i hvilken lapparna åtnjöte fattigvårdsunderstöd och arten af understödet, dels antalet nötkreatur, hästar, får och getter, som ägdes af lappbefolkningen inom Jämtlands län, dels om det af motsvarande boskap i den del af Västerbottens och Norrbottens län, som låge ofvanför odlingsgränsen, dels angående de skadeersättningar som af lapparna under åren 1906–1908 utbetalts för de skador, som deras renar förorsakat inom riket, dels ock i fråga om lapparnas förhållanden och lefnadsvillkor i allmänhet”. Därjämte skulle länsstyrelserna i Jämtlands, Västerbottens och Norrbottens län anmodas att verkställa renräkningar inom sina respektive län. Slutligen skulle disponent Lundbohm få i uppdrag att låta verkställa biologiska undersökningar inom renskötselområdet.

Programmet var som synes ambitiöst. Snart tillkom en annan fråga som också krävde undersökningar, nämligen konventionsförhandlingarna med Norge. Utrikesministern, under vilkens ansvar förhandlingarna från svensk sida fördes, menade att det tillgängliga faktaunderlaget var för dåligt. Civilministern var av samma uppfattning och påpekade att flera utredningar som berörde samernas förhållanden redan pågick inom hans område. Det var uppenbart att det behövdes en samordning och en gemensam ledning.¹⁶

7.6.4.2 Utredningarnas genomförande

Den som fick uppdraget att svara för denna ledning var landshövdingen i Norrbottens län, Oscar von Sydow. Han skulle, som det står i protokollet ”ensam i enlighet med närmare föreskrifter och anvisningar af vederbörande departementschef verkställa utredning af lapparnas förhållanden inom Norrbottens, Västerbottens och Jämtlands län”. Till den ändan bemyndigades von

¹⁶ Civildepartementets protokoll den 1 november 1912 nr 65 (RA).

Sydow att tillkalla de sakkunniga som han för uppdragets genomförande ansåg sig behöva.

Även i detta fall saknas konseljakt. Landshövding von Sydow skötte utredningsuppdraget vid sidan av tjänsten som landshövding, varför det vidare arbetet inte heller kan följas genom länsstyrelsens diarium och protokoll. Lyckligtvis har han dock i länsstyrelsearkivet efterlämnat sin privata kopiebook från det aktuella året.¹⁷ I denna bok ingår en kopia av skrivelse till chefen för Civildepartementet, den 20 december 1912, av vilken framgår att von Sydow uppdragit åt ”ynglingarna” Bergström, Jonasson och Österberg att verkställa undersökningar i Västerbottens län och rapporterade, att dessa nu var slutförda. Undersökningarna – dvs. intervjuerna, ”förhören” som man sade – hade omfattat 80 lappar, därav 72 fjällappar och åtta skogslappar. Intervjuerna hade skett ”i hufvudsaklig öfverensstämmelse med ett af mig fastställt formulär”, heter det i skrivelsen.

En bild av hur arbetet bedrevs kan man få av en skrivelse den 28 juli 1913 från Oscar von Sydow till landshövdingen Johan Widén i Östersund (i samma kopiebook). I denna meddelar Oscar von Sydow att jägmästaren Eric von Sydow och fil. kand. Claes Österberg i augusti skulle genomföra ”en enquête bland jämtlandslapparna, särskilt med hänsyn till de förestående underhandlingarna med Norge”. Landshövding von Sydow ber kollegan i Östersund att se till att lappfogden bistår intervjuerna ”i den mån så är erforderligt”. Han ber honom också formulera ett rekommendationsbrev som dessa kan ha med sig. Så hade man gjort i Västerbotten, och det hade haft god verkan. I ett brev några dagar tidigare – den 25 juli – ger landshövding von Sydow instruktioner till Claes Österberg, som uppmanas att samarbeta nära med jägmästare Eric von Sydow och att arbeta snabbt. Han påpekar att lapparna är misstänksamma, och att det därför är viktigt att klargöra för dem, att det är för deras eget bästa som undersökningarna genomförs.

Den 10 juli 1914 och den 21 maj 1915 beviljade regeringen ytterligare medel för att slutföra och slutredovisa undersökningarna. Särskild tyngdpunkt lades på Västerbottens län. Framför allt Bergström, Österberg och Holm var engagerade. Den 16 oktober 1916 (ärende nr 54 detta datum) slutredovisade Oscar von Sydow, som år 1914 blivit civilminister, inför statsrådet de undersökningar han ansvarat för. Alla personer som medverkat redovisas. Det var

¹⁷ Norrbottens länsstyrelses landskanslis arkiv, vol. G XXV: 2 (HLA).

fil. dr. Erik Bergström, fil. lic. Claes Österberg, lappfogden i Norrbottens län Johan Olof Holm, jägmästaren Eric von Sydow, fil. dr. Albin Neander (som svarat för statistiska undersökningar), fil. dr. Ossian Olofsson, fil. mag. Hugo Jonasson, fjärdingsmannen E. A. Lidström samt jägmästaren Arvid Montell. Ersättningar utgick även till biträden bl.a. ”arbetsbiträden för renskrivning och kartritning m.m. åt de sakkunniga”. Av de anlitade utredarna är några värda att särskilt framhållas, inte därför att de var obefläckade av sin tids rasistiska och kulturhierarkiska föreställningar om samerna, utan därför att de genom ett engagerat arbete skaffade sig stora kunskaper om samiska förhållanden och därigenom påverkade den samepolitik som kom att föras:

Erik Bergström var kanske den av dessa personer som kom att få det största inflytandet på de två närmast följande decenniernas samepolitik. Han var född 1888 och inskrevs vid Uppsala universitet 1906 där han avlade examen i ämnena geologi-mineralogi, botanik, geografi, antropologi och logik, finsk-ugriska språk (lulelapska) samt zoologi. I sistnämnda ämne disputerade han för doktorsgraden 1914, mitt under pågående utredningsarbeten. Redan 1907 hade han tillsammans med biologerna Thore Fries, S. Mårtensson och Hugo Jonasson anlitats av disponent Hjalmar Lundholm vid LKAB för genomförande av biologiska studier i fjälltrakterna. Han upprättade, bl.a. tillsammans med docent Th. Fries, kartor över renbetesförhållanden i Karesuando och norra delen av Jukkasjärvi som bifogades en inlaga till skiljedomstolen av 1909.¹⁸ Han spelade en ledande roll i undersökningarna 1912–1916. Under åren 1915–1919 var han lappfogde i Västerbottens län. Hans dagböcker från denna tid vittnar om en frenetiskt resande och intensivt arbetande person.¹⁹ Han hyste ett glödande intresse för de samiska frågorna samtidigt som hans insatser präglades av en stark förmyndarattityd gentemot samerna.²⁰ Han lämnade posten 1920 för att i stället bli nomadskolinsektor. Han anlitades även som sakkunnig av 1919 års lappkommitté och den s.k. Norrbottensutredningen 1930, där han på den samiska ledargestalten Gustaf Parks inrådan togs in som talesman för de små renägarna. Under arbetet med denna utredning avled han hastigt 1933, endast 44 år gammal.

¹⁸ Einar Lönnberg, *Om renarne och deras lefnadsvanor* (Uppsala 1909).

¹⁹ Dagböckerna ingår i Erik Bergströms arkiv serie D I på Västerbottens läns museum.

²⁰ Ett antal brev i Renbetesdelegationens 1913 arkiv vol. 7 (YK 1766, RA) speglar mycket tydligt denna sida av honom.

Claes Österberg hör också till dem som under kommande år ofta kom att figurera i olika utredningar som gällde samerna. Även han var vetenskapsman från Uppsala, fil. lic. i biologi. Han utnämndes 1917 till lappfogde i nyinrättade Norrbottens läns södra distrikt medan folkskolläraren *Johan Olof Holm* förordnades i norra distriktet. *Eric von Sydow* var jägmästare i Tärendö revir i Norrbotten och anlidades under några år flitigt som expert på samiska frågor. Han var född i Lund 1878 och tog sin studentexamen där, men efter sin jägmästarexamen 1902 kom han att tjänstgöra i Norrbottens län, där han efter allt att döma skaffade sig betydande kunskaper om samiska och finska förhållanden. Han anlidades 1910 av regeringen för att genomföra studier av renskötelsen och därmed sammanhängande förhållanden i Sverige, Norge och Finland. De resulterade bl.a. i två skrifter om de finska och norska förhållandena.²¹

Fil. dr. *Albin Neander* (f. 1878 i Finnerödja i Västergötland) var statistiker och tjänstgjorde som sådan vid LKAB 1909–1912. Därefter verkade han som folkskoleinspektör fram till sin död 1928. Han ansågs vara en stor kännare av samiska förhållanden och organiserade bl.a. de första renräkningarna i landet. *Arvid Montell* (f. i Övertorneå i Norrbottens län 1855) var jägmästare i Bodens revir och hade anlitats redan i 1909 års renbeteskommissions undersökningar. Han var svensk representant i förhandlingarna med Norge (jfr avsnitt 7.6.3.5). Montell var en inflytelserik person i Norrbottens län och de utredningar 1912–1916 som han medverkade i benämns därför i handlingarna ofta ”Montells m.fl.” utredningar, även om han egentligen inte spelade någon mera framträdande roll i själva arbetet. Montell var landstingsman, ordförande i Övre Norrlands skogsvårdsförbund, Norrbottens läns skogsodlingsnämnd m.m. och dessutom var han ledamot i styrelsen för Norrbottens läns hushållningssällskap. Han ägde och drev egna hemman, först i Pajala och Boden, sedan i Luleå socken.

Den 31 maj 1919 ansökte landshövding Oscar von Sydow om att få entledigas från sina kvarvarande samiska utredningsuppdrag. Han hade blivit landshövding i Göteborgs och Bohus län och ansåg sig inte längre ha tid. Slutförandet av förhandlingarna med Norge den 5 februari 1919 kunde ses som en naturlig slutpunkt. I sin

²¹ Eric von Sydow, *Iakttagelser angående renskötelsen i Finska Lappmarken och angränsande socknar nedanför lappmarks gränsen: gjorda under en studieresa vintern 1910–1911* (Stockholm 1911) samt *Rapport från resor i Tromsö amt i och för studier av lapp- och renskötselförhållanden* (Stockholm 1912).

avskedsansökan redogjorde von Sydow utförligt för de arbeten som utförts under hans ledning. Von Sydows ansökan beviljades den 13 juni 1919 (statsrådsprotokoll Civ. dep. nr 151).²² Samtidigt tillsattes en ny kommitté, 1919 års lappkommitté. Genom det material som tagits fram under Oscar von Sydows ledning hade, konstaterade departementschefen, ”vunnits ett material, som torde kunna tjäna till erforderliga ledning vid det slutliga ordnandet av den inre renbetesfrågan” inom den nya kommittén.

Handlingarna till 1912–1916 års utredningar användes av senare kommittéer och överlämnades, troligen av länsstyrelsen, under 1930-talet som deposition till Norrbottens läns museum. Några få forskare har känt till deras existens där, och många som kunde ha haft stor nytta av dem har förbisett dem. Under år 2005 har emellertid en reglering gjorts. Den innebär, att materialet överlämnats till Riksarkivet, medan kopior finns kvar på läns museet i Luleå. Kopior vad gäller Västerbottens län ingår även i detta läns lappfogdearkiv på landsarkivet i Härnösand.

7.6.4.3 Utredningarnas resultat

Det viktigaste resultatet av utredningarna är de omfattande intervjuundersökningar som gjordes 1912–1913. De omfattade 55 samer i Jämtlands län, 80 i Västerbottens län och 76 i Norrbottens, sammanlagt alltså 211 samer i det svenska renskötselområdet. Karesuando och Jukkasjärvi socknar lämnades utanför, förmodligen därför att det fanns ett så grundligt intervjumaterial från 1907 och 1909 års kommittéer. Vissa kompletterande intervjuer gjordes senare av Arvid Montell och protokollen från dessa ingår i Renbetesdelegationens arkiv. Förhören i Jämtlands län genomfördes av von Sydow och Österberg, i Västerbottens län av Bergström, Jonasson och Österberg och i Norrbottens län av Bergström, Montell, von Sydow, Olsson och Lidström.

Intervjuerna baserade sig på ett frågeformulär med ett fyrtiotal frågor, i huvudsak desamma i samtliga tre län även om de är olika placerade i de olika formulärens. De viktigaste i det här sammanhanget är följande:

- a) Redogör för flyttningsförhållandena föregående år.

²² Civildepartementet, statsrådsprotokoll den 13 juni 1919, nr 151.

- b) Är detta den vanliga flyttningsvägen? Om ej ange hur flyttingarna brukar vara under goda och dåliga år.
- c) Har i forna tider flyttingarna i Eder by (andra bekanta byar) varit väsentligt annorlunda än nu? (speciellt har man gått längre ner mot kusten?). Anm. Frågan ställdes endast i Nb och Vb län och i Frostvikens socken i Jämtland.
- d) Var möter den största oviljan från de bofasta? Varpå beror skillnaden?

Flera frågor gällde tillgången på bete inom olika delar av betesområdet. När det gäller vinterbetet ville man ha svar på frågan om renlavens längd i dessa. Man ville också ha uppgifter om själva renskötseln varvid tillgången på vaktmanskap och förekomsten av mjölkning var nyckelfrågor. Det sammanhänge med att man intresserade sig för hur långt den extensiva renskötseln trängt fram. Mjölkning av renar var ett tecken på att man höll sig till den intensiva renskötseln. Hälften av frågorna gällde förekomsten av bete i Norge och följderna av en eventuell gränsavstängning.

Intervjuerna i Jämtlands och Västerbottens län har utgjort underlag till de kartor över flyttningsleder och betesområden i de båda länen som ingår i Renbetesdelegationens 1913 arkiv (se karta 7.7.1–4). Kartorna är odaterade men har i denna utredning digitala kartsåk av praktiska skäl tidfästs till 1914. Undersökningarna genomfördes 1912–1913 och det verkar av andra handlingar som om man därefter bearbetade resultaten. Någon helt säker datering är det dock inte frågan om. Det står angivet på kartorna att de är bilagor till intervjuprotokollen.

Några motsvarande kartor för Norrbottens län finns tyvärr inte. I Renbetesdelegationens arkiv ingår visserligen ett antal kartor över detta län. En av kartorna uppges dock avse ”nuvarande betesområdet och nuvarande renantal” i länets lappbyar (se karta 7.7.5). De som gjort kartan - Erik Bergström, Claes Österberg och Hugo Johansson - var, bortsett från Bergström, inte alls engagerade i norrbottensintervjuerna. Däremot utarbetade de tillsammans den s.k. Sigtunautredningen *Förslag till reglering av renantalet inom de olika fjällappbyarna i Norrbottens län* (1912). Det har tyvärr inte varit möjligt att återfinna denna utredning i arkiv eller bibliotek, men allt tyder på kartorna tillkommit genom denna utredning. Den hade till uppgift att undersöka olika rationaliseringsalternativ och

det framgår av påskrifter på norrbottenskartorna att de tillkommit just i ett sådant sammanhang.²³

Kartan är ganska schematisk och har, när det gäller länets nordligaste del, inte tagit hänsyn till de resultat 1907 och 1909 års renbeteskommissioner kommit fram till. Kartbilden i den delen avviker starkt från den dessa kommissioner presenterade. Det kan bero på att kommissionernas karta ensidigt speglar fjällsamernas uppfattning och inte tar hänsyn till de många skogssamer och renägande bönder som fanns i Tornedalen. Största värdet med Norrbottenskartan är kanske att den för första gången ger en bild av skogssamernas betesområden. Eftersom texterna till kartan ej återfunnits är det dock svårt att avgöra hur stor trovärdigheten är.

Eftersom Norrbottenskartans värde är tveksamt blir uppgifterna i intervjuerna så mycket viktigare. Tyvärr är dessa när det gäller Norrbottens län ganska knapphändiga, möjligen beroende på språkbarriärer mellan intervjuare och intervjuade. Samerna i stora delar av Norrbottens län talade endast samiska och det är inte säkert att intervjuarnas språkkunskaper alltid räckt till.

7.6.4.4 Källkritiska frågeställningar

En fråga man måste ställa sig är om de intervjuade samerna påverkades av syftet med undersökningarna. Uppfattade de att dessa gällde sedvaneområdena och därför ville utsträcka den längre än de hade rätt till? Det är svårt att tro det. Huvudfrågan i undersökningen gällde ju hur samerna skulle klara en eventuell gränsstängning mot Norge. I ett förhandlingsläge har man knappast haft anledning att tala om att omfattande och rika betestillgångar fanns på svensk sida. Man kan dessutom konstatera att samernas uppgifter ganska väl överensstämmer med de beskrivningar över betesområden som lämnas i betänkandena 1883 och 1896. Möjligen skulle man kunna tänka sig att svaren färgats av dem. Mot detta talar detaljrikedomen i de flesta intervjusvaren och det förhållandet att endast ett fåtal samer vid denna tid torde ha sett eller läst dessa betänkanden. Flertalet av dem var ju inte svenskspråkiga. Man bör för övrigt också lägga märke till att undersökningen inte var ensidigt inriktad på frågor rörande renbetenas förläggning utan hade till uppgift att ge en bred insikt i samiska förhållanden.

²³ Utredningen finns omnämnd i *Renbetesmarkerna. Betänkande avgivnet av Renbetesmarksutredningen* (SOU 1966:12) s. 15.

En annan fråga gäller representativiteten. Vid intervjuerna skulle ordningsmännen ange antalet renskötande familjer i sina lappbyar. Av de 14 lappbyar som ingår i undersökningarna i Jämtlands och Västerbottens län finns sådana uppgifter för tolv. De visar på en låg representativitet för lappbyarna i Härjedalen (inkl. Idre) och södra Jämtland – endast hälften av renägarna hördes där. Deras uppgifter när det gäller vinterbetena är dessutom påtagligt vaga och oklara. De visten och flyttningssvagar som visas på kartan för Jämtlands län måste därför byggas på en vidare bearbetning, kanske med hjälp av lappfogden. När det gäller lappbyarna fr.o.m. Offerdal i Jämtland och norröver ligger det bättre till. Där blev 85 procent av alla renägare enligt ordningsmännens uppgifter intervjuade. Representativiteten är alltså där god.

För Jämtlands och Västerbottens del visar kartorna flyttleder och visten. De sistnämnda får inte uppfattas som flyttningssledernas absoluta slutpunkter. Runt ett viste skall man räkna betesområden, som ibland kan vara rätt stora. De detaljkartor över flyttleder i nordligaste Sverige, som 1909 års kommission lämnat efter sig, visar att renarna kunde hålla till åtskilliga mil (upp till 3–4 mil) från det ställe där familjerna vistades. I söder uppgav renägare i Ovikens lappby att vistet där familjerna bodde låg i Glen, medan renhjordarna kunde hålla till i Vemdals- och Klövsjöfjällen ca fem mil söderut, där de bevakades av renskötare.

En viktig fråga är naturligtvis vad som menades med ”normala” flyttleder. Man skall nog inte tro att det bakom den formuleringen ligger några långa tidsperspektiv. Det torde vara den vid intervju-tillfället gällande ”normaliteten” som avses. Markområden blir efterhand utbetade och då får man hålla till med renarna på något annat ställe medan laven får växa till sig på det gamla. Det är inte sannolikt att de intervjuade uppfattade att de skulle redogöra för alla växlingar som förekommit över tid – om de nu kände till dem.

Av de 80 intervjuade samerna i Västerbottens län var det tolv som angav att det var under flennår som de flyttade ned till kusten. Det innebär knappast att andra samer inte gjorde det vid behov. De har bara inte nämnt det vid intervjuerna. En slutsats man kan dra av svaren är att flyttningarna till kustbygden primärt inte ägde rum för handelns skull. Om så vore fallet borde de ha förflyttat sig dit varje år. I de fall man nämner något om anledningen till kustflytten uppges att det var för betets skull. Särskilt själva havsstranden och öarna var eftertraktade under svåra år eftersom marken där var lättåtkomlig och ofta nästan bar (intervju nr 56).

Sju av de 80 intervjuade samerna i Västerbottens län uppgav att deras ”normala” flyttningsväg gick ned till kustbygden. I Jämtlands län var det bara samerna i Frostvikens lappbyar som uppgav sig vintertid flytta ned till Bottenhavskusten. Det var dock bara tre av de 17 intervjuade samerna i denna by som uppgav sig göra så. Den helt övervägande delen stannade vid denna tid (förhållandena kan ha varit annorlunda tidigare) längre in i landet.

I en promemoria sammanbunden med intervjuprotokollen från Jämtlands län får man en del insikter i hur utredarna såg på sedvanemarkerna i länet. Vid en gränsstängning borde man, ansåg några av dem, kunna låta samerna i Härjedalen och södra Jämtland flytta österut mot kusten. De ansåg inte att det kunde ske över Medelpad och Hälsingland. Där fanns enligt utredarna ingen sedvanerätt. Däremot ansåg två av dem – Erik Bergström och Claes Österberg – att man skulle kunna föra renarna över Mattmar och Mörsil till andra sidan Storsjön. I hela området öster om denna sjö ansåg de att sedvanerätt förelåg. Följaktligen borde även samerna väster om Storsjön kunna tillgodogöra sig denna rätt.

Mot detta synsätt reserverade sig den tredje författaren, Eric von Sydow. Han menade att det skulle stöta på stort motstånd om man på detta vis överflyttade sedvanerätt från ett område till ett annat. Att samerna i de sydliga områdena hade sedvanerätt till vinterbete i större delen av området väster om Storsjön tycks däremot varken han eller de övriga författarna vara i tvivel om. Eric von Sydows synpunkter fick stöd av landshövding Johan Widén, som menade att sedvanerättsförhållandena allmänt sett inte var helt klara och att det hur som helst inte var särskilt välbetänkt att i dubbel måtto belasta de bofasta som bodde öster om Storsjön med renbeten.²⁴

Undersökningarnas resultat mera i detalj redovisas när det gäller kartorna i avsnitt 7.7.1–5 och när det gäller intervjuerna i det topografiska kapitlet (kapitel 9).

²⁴ *Utredningar om lappförhållanden inom Kopparbergs och Jämtlands län* av E. von Sydow och C. Österberg (men undertecknad även av Erik Bergström den 10 okt. 1913). Promemorian sammanbunden med förhørsprotokollen (YK 5441, RA, men även i Norrbottens läns museums arkiv). Landshövding Widéns synpunkter framfördes i en odaterad PM som finns i Renbetesdelegationens 1913 arkiv (YK 1766, RA) vol. 19.

7.6.5 1919 års lappkommitté

7.6.5.1 Kommitténs uppgifter och arbete

1919 års lappkommitté var mycket betydelsefull. Den hade ett brett uppdrag. Som allmän riktlinje gällde att den skulle ”pröva, vilka åtgärder, som borde vidtagas för att vidmakthålla, värna och trygga den nomadiserande befolkningens tillvaro och främja renskötselns även för staten ur såväl social som nationalekonomisk synpunkt viktiga utveckling på de trakter, där förutsättningar i sådant hänseende vore för handen”. Målet skulle vara en revision av gällande renbeteslag. Till ordförande i kommittén utsågs landshövding Walter Murray (Västmanlands län) och till ledamöter kansli-rådet Lennart Berglöf, lappfogden Johan Olof Holm, landssekreteraren Sten Albin Lilja samt ledamöterna av riksdagens andra kam-mare lantbrukaren Johan Rehn och bankkamreraren Ernst Isidor Lindberg. Därutöver förordnades särskilda sakkunniga att med kommittén överlägga rörande frågor som angick västerbottens-lapparna. Det var lappfogden Erik Bergström, kommunalnämnds-ordföranden Gustaf Johansson i Västansjö, landsfiskalen i Vilhel-mina distrikt Gustaf David Laurentius Lindström samt lappmän-nen Torkel Larsson Kråjk och Torkel Tomasson.

Sedermera skedde vissa förändringar. Under tiden den 19 november 1920-den 13 oktober 1921 avlöstes Murray, som blivit kommunika-tionsminister, som ordförande av landssekreterare Lilja. Kommit-tén utökades 1919 med hovrättsrådet Philip Joseph Aastrup som blev sekreterare. Genom kungl. brev den 6 juni 1921 utökades kommittén med lappmännen Jonas Åhrén (Jämtlands län), Torkel Tomasson (Västerbottens län), Nils Anders Gruvvisare (Norr-bottens län) samt för frågor rörande skogssamerna Nils P Stenberg från Araksuolo i Arvidsjaur socken.

Lappkommitténs arbete var tidsbegränsat till 1923 då renbetes-konventionen med Norge skulle träda i kraft. Kommittén överläm-nade sitt betänkande *Förslag angående lapparnas renskötsel m.m.* (SOU 1923:51) i rätt tid. Till betänkandet bifogades *Karta över renskötselns utbredning i Sverige med angivande av de områden i Norge, inom vilka svenska lappar jämlikt konventionen mellan Sve-rige och Norge den 5 februari 1919 äga rätt att beta sina renar upp-rättad av Erik Bergström.*

Betänkandet blev föremål för en omfattande remissbehandling och för att bearbeta alla synpunkterna tillsatte regeringen den

13 juli 1926 en särskild sakkunnig. Som sådan utsågs landshövding Johan Widén och som sekreterare hovrättsrådet Hilding Forsman. De sakkunniga avgav sitt betänkande 1927 (SOU 1927: 25). Kungl. Maj:t antog slutligen 1928 ett förslag till ny renbeteslag. Konseljakterna (Socialdepartementet den 20 januari 1928 nr 31 och Jordbruksdepartementet den 2 mars 1928 nr 48) är omfattande och innehåller mycket material från de gångna årens utredningsarbete. Kommittéarkivet förvaras också på Riksarkivet (YK 193) och är likaledes omfattande (18 vol).

7.6.5.2 Erik Bergströms karta 1919

Erik Bergströms karta 1919 utgjorde som nämnts bilaga till 1923 års betänkande. Dess tillkomsthistoria är inte riktigt klarlagd. Det framgår av karttexten att den använts i samband med förhandlingarna om renbeteskonventionen 1919. Arbetet med kartan kan dock ha påbörjats ett par år tidigare än 1919. En fråga som var aktuell 1917 kan tyda på det. Pastor Georg Bergfors i Vittangi hade då fått ansvaret för en kurs för samer. I kurskraven ingick kunskaper om de svenska samernas flyttningssvågar. Pastor Bergfors ansökte av den anledningen hos renbetesdelegationens ordförande, justitierådet Marks von Würtemberg, om hjälp med att göra en karta som visade lägena på dessa.

Ur denna fråga utvecklade sig en pedagogisk debatt. Det tycks ha varit Erik Bergström som fick i uppdrag att göra kartorna. Han ansåg dock att flyttningssvågar av det slag Bergfors efterfrågade var svårtolkade. Bergström i sin tur ansökte därför hos kanslisekretären Lennart Berglöf, som tydligen övertagit ärendet från von Würtemberg, om tillstånd att få göra en karta som i stället visade de olika lappbyarnas gränser. Av ett brev några månader senare framgår att Bergström också fått ett sådant uppdrag.²⁵ I så fall blev kartan färdig redan 1917. Det är det årtal som står tryckt på kartan (som är en generalstabskarta), men detta behöver ju i och för sig inte innebära att lappbyarnas gränser inritades just det året.

I brist på säker kännedom om kartans tillkomsthistoria har den inscannade kartan tidfäst till 1919, vilket alltså är ett approximativt årtal. Av Bergströms brev framgår att han samarbetat med andra. Han hade bl.a. för karteringsarbetet haft sammanträden i Åsele och

²⁵ Brev från Bergfors den 9 februari 1917 och från Bergström den 23 februari och 14 maj i Renbetesdelegationens 1913 arkiv, vol. 7.

Lycksele. Lappfogden Abraham Staaff har också i ett, tyvärr odateerat, brev haft kritiska synpunkter hur vinterbetesområden i Ångermanland fyllts i på en karta. Mycket talar för att det är Bergströms förslag till karta han sett.

I slutskedet av Gränsdragningskommissionens arbete upptäcktes att den scannade kartan inte riktigt överensstämde med den officiella versionen som bilades betänkandet SOU 1923: 51. Det som skiljer är att hela Norrbottens län i den senare inritats som sedvaneområde. I den södra delen rörde det sig om områden som ”stundom” besöktes av skogssamer från Arvidsjaur. Kartans uppläggning och värde behandlas i övrigt i 7.7.6.

7.6.5.3 Lappfogden Abraham Staaffs undersökning om jämtlandssamerna 1921–1922

Ett av de viktigaste resultaten av 1919 års lappkommitté var den utredning om jämtlandssamernas flyttningar som på kommitténs uppdrag utfördes av lappfogden i Jämtlands län Abraham Staaff.²⁶ Denne hade varit lappfogde i länet sedan 1905 och kände väl förhållandena. Enligt direktiven skulle Staaff utreda ”huru långt utanför renbeteslanden de till Edert distrikt hörande lapparna dels för det närvarande pläga flytta dels och i äldre tider plägat flytta inom Västerbottens, Jämtlands och Kopparbergs län. Särskilt noggrant torde angivas yttersta gränsen österut och söderut för lapparnas flyttningar inom nämnda län såväl för närvarande som i äldre tider”.²⁷

Undersökningen genomförde Staaff genom intervjuer under åren 1921 och 1922. De omfattade 74 ortsbor inom Jämtlands och Västernorrlands län. Dessa representerade många olika yrken. Tonvikten låg dock på jordbrukare. Dessutom blev 36 samer intervjuade. I enlighet med direktiven lade Staaff särskilt stor vikt vid frostvikensamernas långväga flyttningsmönster. 57 ortsbor och 14 samer från deras flyttningsområde intervjuades.

Genomsnittsåldern bland ortsborna var hela 71 år. Staaffs ambition var uppenbarligen att genom att välja gamla informanter lyfta

²⁶ Utredningen ingår i 1919 års lappkommittés arkiv på RA (YK 193) vol. 6 och i Lappfogdens i Jämtlands län arkiv vol BII:1 (HLA) men har i tryck också återgivits i E. Huss, *Utredning rörande renbetestrakter för lapparna i Jämtlands och Kopparbergs län*, Stencilerat kommittébetänkande från Jordbruksdepartementet 1959, bilaga B1.

²⁷ Brev till lappfogde Staaff från kommitténs sekreterare Aastrup den 25/10 1921. I Civildepartementets konseljakt den 13 juni 1919 nr 151.

fram den historiska dimensionen. I åtskilliga fall gick minnena tillbaka till mitten av 1800-talet och i vissa fall, när informanterna återgav vad de hört av sina föräldrar, till början av detta århundrade. Undersökningen visar att frostvikensamernas vinterflyttningar sedan lång tid tillbaka berörde så gott som alla kustsocknar i Väster-norrlands län och att de även kunde sträcka sig ned till Hudiksvall och Söderhamn och i ett fall till Gävle i Gävleborgs län. I enstaka fall hade man också begett sig inåt landet i sistnämnda län t.ex. till Bergsjö och Ljusdal.

Metodiskt sett är det intressant att notera, att Staaff vände sig till en annan ålderskategori när han intervjuade samer. Genomsnittsåldern bland dem var 47 år bland frostvikenssamerna och 56 år om man räknade de intervjuade jämtlandssamerna i sin helhet. Anledningen var säkert den, att Staaff intresserade sig för hur vinterflyttningarna sett ut de två närmaste decennierna före utredningen. För det ändamålet var det bäst att fråga aktiva renskötare.

Staaff är ganska sparsmakad när det gäller att dra slutsatser av sin undersökning. Han meddelar dock att kustflyttningarna vid tiden för utredningen i stort sett upphört. Detta hade han för övrigt meddelat i ett brev till kanslisekreterare Berglöf redan 1916.²⁸ Det är viktigt att framhålla att påståendet inte var hans eget påhitt. Ortsborna längs kusten uppgav allmänt att det var 10–15 år sedan de sett några samer på platser dit de brukat komma. Förändringen bekräftades även av samerna.

I någon mån tycks man dock ha förhastat sig. Annat källmaterial visar att vinterflyttningar till Härnösands- och Sundsvallstrakten pågick ända till slutet av 1930-talet, men de blev mer sporadiska. Tidigare var de mer eller mindre årliga. Sistnämnda förhållande framhålls av Staaff i ovannämnda kommentar till Bergströms karta där denne efter allt att döma först ritat in Västernorrlands kustland som ett flenområde.²⁹ Det var det inte frågan om, menade Staaff. ”Det har ju” skrev han, ”varit deras sedvanliga vinterbetesplatser. Jag har då åtminstone ej hört att deras flyttningar dit varit beroende av flen”. På Bergströms karta blev heller inte Västernorrlands läns kustområden, till skillnad från Västerbottens läns, markerat som ett flenområde.

Undersökningens fokus låg på de långväga flyttningarna ner till Bottenhavskusten. Långa flyttningar är något man lättare minns och vill berätta om. Det har medfört att Staaffs intervjuer

²⁸ Brev den 28 mars 1916 i Renbetesdelegerades 1913 arkiv (YK 1766, RA) vol. 7.

²⁹ Skrivelse i Renbetesdelegationens 1913 arkiv (YK 1766, RA) vol. 15.

förmodligen ger en lite skev bild av flyttningsmönstren. De långa flyttningarna omfattade inte alla frostvikensamer och genomfördes inte varje år. Många stannade längre in i landet. De ovan behandlande intervjuerna 1912–1913 och åtföljande karta visar att flyttningsmönstren var betydligt mer varierade. Det visar också de uppgifter om betesplatser under åren 1910–1921 som Staaff inhämtade i samband med sin utredning.

Enligt 12 § i 1898 års renbeteslag skulle lapparna till vissa utpekade ombud i berörda socknar lämna in anmälningar när de flyttade in med sina renar. Ombuden skulle insända anmälningarna till lappfogden som utarbetade listor. Sådana listor finns för Frostvikens lappbyars räkning för åren 1900–1943. De omfattar de socknar i Jämtlands län där frostvikensamerna kortare eller längre tid vistats vintertiden samt Ljustorps socken utanför Sundsvall i Västernorrlands län. Sistnämnda socken försvinner dock ur listorna 1912 men ersätts av Nyhem och senare av Hällesjö i sydöstra delen av Jämtland, vilket möjligen skulle kunna antyda en viss överflyttning dit sedan kustflyttningarna slutat. Man bör dock vara försiktig i sin tolkning av rapporterna. Man kan inte av det förhållandet att ombudet för Nyhem ersattes av ett i Hällesjö dra slutsatsen att flyttningarna till den förstnämnda församlingen upphörde.³⁰ Den sista vinterflyttningen till Ljustorp ägde heller inte, som ombudsrapporterna antyder, rum 1912 utan 1939.³¹

Tidpunkten för upphörandet har tagits till intäkt för att det var världskriget som gjorde slut på kustflyttningarna.³² Det finns knappast något som tyder på det, även om årtalet är bestickande. Avvecklingen av kustflyttningarna hade påbörjats tidigare. Den har för övrigt även gällt vilhelminalapparnas flyttningar till nordöstra Ångermanland. Dessa började upphöra omkring 1915, även om flyttningar förekommit även senare vissa år på grund av flen. Den sista flyttningen till Nordingrå norr om Härnösand ägde rum 1926.³³

³⁰ Lappfogdens i Jämtlands län vol. AI:1 (ÖLA). De socknar som hade anmälningsmän var Alanäs, Bodum, Borgvattnet, Dorotea (i Västerbotten), Fjällsjö, Föllinge, Gåxsjö, Hammerdal, Lit, Offerdal, Ragunda, Ström, Stugun, Tåsjö, Graninge samt Edsele, Junsele och Ljustorp i Västernorrlands län. Fr. o. m. 1912 tillkom en anmälningsperson i Nyhem i södra Jämtland som 1927 ersattes av en person i Hällesjö som dock försvann 1940.

³¹ Beskriven i *Samerna i Edsäker*, Tidbilder från Ljustorp (Ljustorps hembygdsförening 2000).

³² Ingvar Åhrén, "Frostviken – lapparnas högkvarter", *Tidsspår, Västernorrland – sameland. Om samisk närvaro i Ångermanland och Medelpad*. (Härnösand 2004) s. 82

³³ Christer Westerdahl 1986, s. 262 ff. Jfr. *Tjoevkemåjtoe*, Länsmuseum Västernorrland, Avdelningen för kulturminnesvård och dokumentation. Rapport 2000:4.

Förändringarna i flyttningsmönstren har säkerligen drivits fram av en rad olika faktorer. Som den viktigaste framhåller Staaff förändrade handelsmönster. Tillkomsten av Inlandsbanan spelade i detta sammanhang säkert en roll. Denna hade 1911 nått Östersund och fortsatte att byggas vidare norrut. Att detta hade betydelse i sammanhanget bekräftas av den framträdande samepolitikern och ordningsmannen i Frostvikens södra lappby, Jonas Åhrén. I svar 1941 på ett frågeformulär från intendenten Ernst Manker vid Nordiska museet skriver han att de gamla flyttningarna till kustlandet upphört för 20–30 år sedan. Anledningen var att Inlandsbanan kommit till och gjort att man nu kunde sälja renprodukter till uppköpare redan uppe i fjälltrakterna. Tidigare hade man sökt sig till kusten och där, ofta på städernas torg, sålt sina varor, främst kött, renhudar och lappskor.³⁴ Som andra skäl till de förkortade flyttningarna angav Åhrén försvårade trafikförhållanden, hindrande stängsel genom odlingars uppkomst i flyttningsvägarna, svårigheter att kunna passera över järnvägslinjerna samt ökade kostnader och – kanske inte minst – besvärligheterna med långa flyttningar.

Skogsbruket i kustbygderna kan också ha spelat sin roll. Kollegan Erik Bergström i Västerbottens län noterade i sina dagböcker 1915 att vilhelminalapparnas flyttningar till kusten i norra Ångermanland upphört. Även han ansåg att de bättre handelsmöjligheterna vid kusten tidigare varit en drivande kraft bakom de långa flyttningarna till kusten, men också betesförhållandena. Det var lättare att hålla ihop renarna på öar och kobbar, men där hade betet försämrats på senare tid genom att skogen blivit uthuggen.³⁵

Säkerligen spelade förändrade renskötselmetoder också en roll. De långväga flyttningarna till mer tätbefolkade trakter krävde relativt små och väl sammanhållna hjordar. Den extensiva renskötseln, som slog igenom på 1920–1930-talen och accelererade under efterkrigstiden, minskade renarnas tamhetsgrad. Även förändrade bosättningsmönster kan ha spelat in. När samerna på 1920-talet började skaffa sig fasta bostäder och familjerna inte längre följde med på vinterflyttningarna blev de långa flyttningarna mindre lockande.

När det gäller övriga lappbyar i Jämtlands län underströk Staaff att de ej flyttade utom länet. Även om det i hans eget och andras material finns exempel på undantag, var de sällsynta. Flyttningarna inom länet och ”synnerligast i äldre tid” var enligt Staaff obetydliga

³⁴ Nordiska museet. Etnologiska undersökningarna. Frågelista 100. Besvarade 1941.

³⁵ Erik Bergströms arkiv vol. DI:1:Dagboksanteckning 1915-03-19 (Länsmuseets i Vb län arkiv).

om man man bortsåg från frostviken-, hotags- och offerdalssamerna. ”Kalls- Oviks- och Härjedals-lapparna kunna”, skriver han, ” i det närmaste anses ej hava haft några flyttningar annat än till deras fjäll närmast angränsande trakter. Först på senare tid, då mossbete å deras egna renbetesland och de omkring dem närgränsande enskildas marker blivit sämre, hava de måst utsträcka sina vinterflyttningar; och torde de i framtiden bli nödsakade att än vidare utsträcka dem. Här vill jag erinra att flyttningar även oavsett betesförhållandena synes mig absolut nödvändiga för renskötselns bestående, ty det är huvudsakligast genom dessa flyttningar renarna kunna hållas tama.”

Huruvida samerna i mellersta och södra Jämtlands län verkligen utvidgat sina betesområden är en fråga som är svår att besvara. Under Staaffs tid hade man brottats med en omfattande förvildning av renarna i Åre-Storsjö lappby. De hade utan kontroll spridit sig över stora områden, även in i Norge. Under Staaffs ledning hade därför genomförts en total utslaktning (det rörde sig om åtskilliga tusen renar) av dessa djur. De bittra erfarenheterna av den okontrollerade spridning som vildrenarna innebar, kan möjligen ha färgat av sig på hans uppfattning av vad som historiskt sett skett i landets sydligaste lappmarker.

Tyvärr har Staaff inte kompletterat sin utredning med någon karta. De ortsuppgifter hans informanter lämnat har emellertid, tillsammans med intervjuuppgifter i Elof Huss utredning 1959, lagts in på kartor och kan, tillsammans med de kartorna från 1914 bilda underlag för en bedömning av jämtlandssamernas sedvanemarkar (se karta 7.7.13).

7.6.5.4 Kommitténs egna undersökningar

Lappkommittén höll år 1920 ett antal ”förhör” med såväl samer som bofasta. När det gällde vinterbetena var förhören i Norrbottens län och i Härjedalen utförligast. Det är tydligt att förhållandena i Norrbotten var mycket komplexa, särskilt i länets norra del. Det framkom att det ofta förekom stridigheter mellan olika lappbyar. Frågan om det skulle dras fasta gränser mellan dem togs upp på flera håll. Landsfiskal Ström i Pajala uppgav att det var vanligt att bönder tog ut höga avgifter av fjälllapparna när de kom ner till socknen. Befolkningen kände enligt landsfiskalen väl till lagens bestämmelser, men brydde sig inte om att efterkomma dem. Att

länsstyrelsen år 1913 utfärdat en länskungörelse som reglerade detta verkar man inte ha känt till eller brytt sig om. Enligt denna kungörelse hade fjälllapparna rätt att vintertid vistas i Pajala med Muonionalusta kapellförsamling ”åtminstone å de områden, som ligga ovanför en linje från Parkajoki by till Kärendöjärvi, därifrån till Kangos, vidare till Junosuando och vidare följande landsvägen till sockengränsen mot Tarendö”. Befolkningen erinrades i kungörelsen om skyldigheten att ”ställa sig lagens villkor till *ovillkorlig* efter rättelse” och inte avkräva fjälllapparna några olagliga ersättningar.³⁶

Förhör med de bofasta i Härjedalen hölls i Ljusnedal den 27 juni 1920. Riksdagsman Bergman i Tännäs förde ordet och hävdade ”att enligt hans mening någon sedvanerätt för lapparna icke funnes vare sig i Härjedalen eller i västra Jämtland. Att lapparna icke finge komma in i Norge vore ett bevis för att de icke heller hade någon på sedvana grundad rätt på den svenska sidan. Lapparna hade först på senare tid tillagts vissa rättigheter, först å renbetesfjällen och sedermera å skiften och hemmansdelar, som inköpts”.

I de förhör som hölls med lappallmogen förnekade denna, att skadegörelserna var omfattande, i varje fall inte sedan vildrenarna i Åre-Storsjö lappby slaktats ned. Beträffande renbetesrätten överlämnade samerna utdrag ur Erik Bergströms dagböcker 1912 där denne redogör för hur lapparna kom till Idre och vilka fynd efter dem som påträffats. Dessutom bilades avskrift av ett protokoll vid sammanträde inför lappfogde Staaff 1907 vid vilket markägare hävdade att samer saknade sedvanerätt vid Storfjäten medan samerna menade sig kunna bevisa att samer funnits där sedan 1700-talet.³⁷

I viss mån belysande för kommitténs allmänna uppfattning om var sedvanerätt fanns är de uppgifter om skatt på hundar som införskaffades. Anledningen till insamlingen var det hot mot renskötseln som de bofastas lösa hundar kunde utgöra mot renskötseln. Den riktade sig till alla kommuner i Norrland där man räknade med att renskötsel i någon omfattning förekom. Av svaren framgår att samer på vinterbete förekom nedanför lappmarksgränsen ner mot kusten i Västernorrlands, Västerbottens och Norrbottens län, dock inte årligen. Jägmästaren i Örnsköldviks revir i Västernorrlands län rapporterade att lappar under de senaste femtio

³⁶ Norrbottens läns kungörelser 1913, serie A nr 104. Man kan notera att denna kungörelses gränsdragning inte fullt ut överensstämmer med den som angavs i lappkommitténs proposition 1928.

³⁷ 1919 års lappkommittés arkiv (YK 193, RA) vol. 1.

åren endast haft vinterbeten i Anundsjö och Björna socknar. Jägmästaren i Härnösands revir meddelade att samer upphört att komma till området för tio år sedan, vilket ju stämmer med uppgifterna i material på annat håll.³⁸

7.6.5.5 Kommitténs slutsatser

Lappkommitténs sekreterare Philip Aastrup gjorde efter förhörsomgången en sammanställning lappby för lappby av vad som framkommit och jämförde med tidigare kommittéers och utredningars resultat. När det gäller Västerbottens län och stora delar av Jämtlands län förlitade man sig huvudsak på de uppgifter som Bergström m.fl. fått fram vid undersökningarna 1912–1913. När det gällde Norrbottens län och södra Jämtland hade man emellertid införskaffat ytterligare uppgifter.

Kommitténs slutsatser sammanfattades i betänkandet 1923 (SOU 1923:51). Sedvanerättsområdet omfattade enligt detta:

åtminstone landet norr och väster om en linje, dragen från trakten av Kuusiniemi någon mil söder om Parkajokis mynning i Muonio älv till trakten av Lumivaara och därifrån söderut, följande trakterna öster om Lainioälv, nedåt Torneälv fram mot Antis, Juohonpieti och Pajala byar, vidare till Tärendö by och söderut mot trakterna av Ängeså och Landsjärvs byar, samt vidare in i Råneå socken och fram till kusten i Nederluleå socken samt socknarna söder därom.

Vad angår Västerbottens och Västernorrlands län, torde kunna sägas att sedvanerätten omfattar länen i dess helhet. I fråga om Jämtlands län har utredningen givit vid handen, att så gott som samtliga socknar besökts av lapparna för renbete; och torde vidkommande Gävleborgs län, förhållandena där i stort sett vara lika, åtminstone såvitt angår den del av länet, som tillhör Hälsingland. Beträffande Kopparbergs län torde förutom Idre socken även vissa mindre områden omedelbart mot gränsen till Jämtlands län hava besökts av lappar för renbete.

Gränserna för sedvanerättens geografiska omfattning hava av kommittén endast kunnat approximativt bestämmas. För många av ifrågasvarande trakter gäller, att de regelbundet besökes av lapparna, för andra åter och särskilt dem, som ligga längre bort från fjällen, att de endast uppsökas, då renarnas behov av bete icke lämpligen kan tillgodoses på närmare håll. Långa tider kunna således, beroende på betestillgången, förflyta mellan besöken på särskilda trakter. Uppenbart torde emellertid vara, att sedvanerätten, som grundar sig mindre på lapparnas vilja än på renarnas behov av föda, icke utan vidare får

³⁸ 1919 års lappkommittés arkiv (YK 193) vol. 3.

betraktas såsom upphävd därför att längre tid förflutit mellan lapparnas besök.

Kommittén har av praktiska skäl icke ansett sig böra i förslaget angiva några gränser för sedvaneområdet, utan har härutinnan i sak bibehållit stadgandena i 1898 års lag.³⁹

7.6.5.6 Utbredd acceptans av sedvanerätten

Remissvaren från länsstyrelserna har ett särskilt intresse eftersom det ytterst var de som ansvarade för rennäringsfrågorna i länen. Länsstyrelserna i Norrbottens, Västerbottens och Jämtlands län anmälde inga invändningar mot formuleringarna och förslagen när det gällde sedvanerätten och dess omfattning. I Västernorrlands län hade kollegorna heller inte någon erinran. ”Numera förekommer fjällrenskötsel under medgiven tid (oktober-april) eller del därav troligen de flesta år inom en eller annan trakt av länet. Till följd av denna renskötsel, av vilken åtminstone under senare år knappast någon olägenhet yppats, beröres – om än i jämförelsevis ringa grad – jämväl detta län av ifrågakvarande lagstiftningsförslag”.

Länsstyrelsen i Gävleborgs län var däremot tveksam till att förslaget berörde länet. Man hade inte sett renar där på flera decennier. Dess motsvarighet i Kopparbergs län sände bara över svaren från Särna och Idre kommuner varav den förstnämnda tyckte att samerna tilldelades för många förmåner och den senare inte menade sig ha några samer alls i socknen.

Den övervägande delen av remissvaren från kommunerna i Västerbottens och Norrbottens län kommenterade inte frågan om sedvaneområdet men väl andra frågor. Nederluleå kommun anförde i sitt svar att remissen inte angick den emedan renskötsel inte skulle ha förekommit i kommunen. Enstaka invändningar förekom också. Nordmalings kommunfullmäktige behandlade remissen i sammanträde den 30 december 1923.⁴⁰ Där framfördes att vinterbeten hade kunnat accepteras i äldre tid då skogarna saknade värde och avigsi-

³⁹ SOU 1923:51 s. 103 f.

⁴⁰ Socialdepartementets konseljakt 1924-05-30 nr 32 (RA). Remissvar inkom från Norrbottens län från Edefors, Arvidsjaur, Gällivare, Hietaniemi, Hortlax, Junosuando, Kare-suando, Korpilombolo, Nederkalix, Nederluleå, Nedertorneå, Norrfjärden, Råneå, Pajala, Piteå, Tändö, Töre, Älvsbyn, Överkalix, Överluleå, Övertorneå, från Västerbottens län: Degerfors, Fredrika, Jörn, Nordmaling, Lycksele, Tärna, Sävar, Vilhelmina; Jämtlands län Alanäs, Aspås, Berg, Bodsjö, Borgvattnet, Bräcke, Frostviken, Gäxjö, Hackås, Hede, Hotagen, Häggenås, Hällesjö, Kall, Laxsjö, Lit, Nyhem, Offerdal, Mörsil, Ragunda, Stugun, Sundsjö, Sveg, Tännäs, Undersåker, Vemdalen, Ytterhogdal, Åre. För Västernorrlands, Gävleborgs och Kopparbergs län svarade endast länsstyrelserna.

dorna med renarnas närvaro kompensades av de varor man kunde köpa av samerna. Det goda förhållandet hade emellertid på senare tid förändrats. Det moderna skogsbruket tog skada av renarnas vinterbetning. Man fann det orättvist att samerna skulle få vistas på enskild mark, i varje fall utan att erlägga någon ersättning. Kommunen ville ha en lagändring till stånd, men förnekade inte att samer av ålder kommit till trakten.

Likartade synpunkter togs upp av Domänstyrelsen i ett omfattande remissvar. Det inleddes av en lång egen beskrivning av samernas historia i området och fortsattes med en ännu längre beskrivning av renskötselns oförenlighet med modernt skogsbruk. Den var enligt verkets uppfattning starkt i strid med den nya skogsvårdslagen 1923 som föreskrev nyplantering av skog efter avverkning. Planterad skog skadades, enligt Domänstyrelsen, kraftigt av renarnas betning, särskilt av skogsrenarnas eftersom dessa hela året fanns i skogslandet.

Departementschefen bemötte utförligt Domänstyrelsens argument och betecknade bl.a. dess historieskrivning som falsk. Departementet hade låtit Statens skogsförsöksanstalt närmare undersöka frågan om skadorna. Anstalten hade då låtit jämföra föryngringsprocessen på tallhedar som inte på mycket länge besökts av betande renar med sådana som mera nyligen besökts. Den kom fram till att skillnaderna var ytterst små och att renbetningen således endast hade marginellt negativ inverkan på skogens föryngring. Inte heller ansåg anstalten att den mycket omdiskuterade hornfejningen på unga träd hade någon större menlig inverkan på skogen.

I Jämtlands län hade principiella erinringar framförts av Åre, Hede och Tännäs kommuner, ”medan”, som departementschefen skriver, “ det stora antalet hörda kommuner i övrigt, bland vilka ett flertal på grund av sitt utsatta läge haft särskild anledning att uppmärksamma frågan, densamma (utredningen) icke givit anledning till särskilda uttalanden”. De tre protesterande kommunerna efterlyste ett närmare fastställande av sedvanerättens geografiska gränser samt ett uttryckligt förbud för samer att ha renar på enskild mark. Beträffande det förstnämnda kravet anförde departementschefen att de omfattande utredningar som verkstälts såväl av denna kommitté som av tidigare utredningar visade att någon definitiv gräns för vinterbetena praktiskt taget inte låter sig fastställa, annat än i södra Norrbotten och Västerbottens och Västernorrlands län där Bottenhavet utgjorde en yttersta gräns. I sådana områden där

gränsen var flytande återstod ingen annan utväg än att låta tvistiga fall avgöras av domstol.

Med skärpa vände sig departementschefen mot yrkandet ”från vissa håll”, att samers vistelse med sina renar på enskild mark skulle göras beroende av markägarens medgivande. Ett sådant yrkande syftade direkt mot ett upphävande av ”lapparnas historiskt grundade och av statsmakterna erkända rättigheter. Det måste tillbakavisas även på den grund att fastigheterna, redan då de övergingo i enskild ägo, voro belastade med ifrågavarande servitut till lapparnas förmån”.⁴¹

Departementschefen berörde också ett förslag från Arjeplogs kommun att sedvanerätten endast skulle vara tillämplig inom trakter som *regelbundet* besöktes av lappar. ”Bifölles ett sådant yrkande”, skrev han, ”skulle därmed borttagas en av de väsentligaste förutsättningarna för lapparnas näring”. Dessa äro ju för renarnas uppehälle helt beroende av tillgången på födoämnen å trakterna i fråga, en tillgång som på grund av klimatologiska och andra förhållanden kan vara synnerligen skiftande och ojämn. Det är således en tvingande nödvändighet för lapparna att inom de för sedvaneområdet uppdragna yttre geografiska gränserna äga frihet att efter omständigheterna välja de för tillfället mest lämpliga betesmarkerna”.

7.6.5.7 Skogsrenskötseln en knäckfråga

Frågan om skogsrenskötseln intog en stor plats såväl i 1923 års kommittébetänkande som i 1928 års proposition. När det gällde skogsrenskötseln ovanför lappmarksgränsen var den inte särskilt komplicerad. En stor del av skogsrenskötseln hade visserligen avvecklats genom att dess utövare övergått till andra näringar, främst jordbruk, men en del skogssamer fanns dock kvar. Departementschefen framhöll att dessa samer hade sedvanerätt till alla de marker de av ålder utnyttjat och *fortfarande* brukade. Med den sistnämnda markeringen ville han klargöra, att man inte, med hänvisning till historiska förhållanden, kunde återskapa skogsrenskötsel där den en gång upphört. Vad som avsågs var framför allt områden i Västerbottens län där skogsrenskötsel tidigare förekommit men numera var övergiven.

Det besvärligaste problemet i hela ”lappfrågan” var enligt kommittén, hur man skulle förhålla sig till den skogsrenskötsel inom

⁴¹ Riksdagen 1928. 1 saml. 6 band. Prop. 43.

Norrbottens län som sedan gammalt bedrevs nedanför lappmarksgränsen. Redan under förarbetena till 1886 års renbeteslag hade man konstaterat att den hade stor omfattning i ett antal nordliga socknar, nämligen i Pajala, Tärendö, Korpilombolo, Övertorneå, Överkalix, Karl Gustafs, Nedertorneå, Nederkalix, Råneå och Överluleå. Renantalet beräknades till över 15 000. När man förberedde 1898 års lag kunde man konstatera att renantalet ökat till 19 000 renar, varav 13 000 tillhörde den bofasta befolkningen. Denna renskötsel var egentligen olaglig såväl enligt 1886 års som 1898 års renbeteslagar. Likväl hade den fortsatt att bedrivas. Saken debatterades livligt och utreddes, vilket så småningom ledde fram till att skärpta regler infördes även i Norrbottens län när det gällde rätten att ha skötesrenar (SFS 1917:337. Skötesrenar i Jämtlands och Västerbottens län hade begränsats redan genom 1898 års renbeteslag).⁴²

Problemet löstes emellertid inte med denna författning. År 1918 inlämnades två motioner i frågan till riksdagen. De byggde på en av Pajala sockenmän biträdd framställning från befolkningen i Muonionalusta kapellförsamling. I denna påpekades att en stor del av befolkningen i norra Norrbotten saknade andra dragare än renar. De var helt nödvändiga för näringslivet i dessa bygder. Utan renar kunde bonden inte hämta hem höet från ängar och myrar och måste därför, om de miste rätten att ha skötesrenar hos samerna, minska sina kreaturbestånd. Man kunde inte heller bedriva skogsarbete, eftersom renarna var outhärliga som dragdjur där inga vägar fanns. Skogsrenen beskrevs som nyttigare än fjällrenen eftersom den var starkare. Dessutom fanns den till hands när den som bäst behövdes. 1917 års stränga lagstiftning mot skötesrenar utgjorde, detta taget i beaktande, ett allvarligt hot mot hela näringslivet i dessa bygder.

Skrivelsen från Pajala och Muonionalusta överlämnades till 1919 års lappkommitté för vidare överväganden. Skrivelser inkom nu också från Pajala, Junosuando, Korpilombolo, Gällivare och Övertorneå kommuner. Kommittén själv höll överläggningar i de berörda socknarna. Undersökningar som kommittén initierade visade att det fortfarande fanns närmare 7 000 skogsrenar i socknarna nedanför lappmarksgränsen. Man konstaterade att renbetning året om förekom i Muonionalusta, Pajala, Junosuando, Tärendö, Korpilombolo, Hietaniemi, Övertorneå, Överkalix, Nederkalix och

⁴² Civildepartementets konseljakt den 19 juni 1917 nr 5 (RA). Häri ingår bl.a. ett av ett stort antal samer i Gällivare undertecknade skrivelser vari skötesystemets nödvändighet för samerna framhålls.

Edefors församlingar. Av uteslutande vinterbetning berördes Karl Gustafs, Nedertorneå, Råneå, Töre, Överluleå, Nederluleå, Älvsby, Norrfjärdens, Hortlax och Piteå församlingar. Renarna var i regel satta i vård hos någon same, som antingen för egen del drev renskötsel eller var anställda såsom renvårdare hos särskilda, bland renägarna i socknarna bildade s.k. renägarföreningar med av länsstyrelsen godkända stadgar.

Som en lösning på de stora problem som uppenbarligen fanns föreslog kommittén att man skulle legalisera renskötseln i de berörda socknarna genom koncessioner som utfärdades av länsstyrelsen efter hörande av berörda kommuner. Modellen för hur renskötseln skulle organiseras hämtades, på flera kommuners förslag, från ovan nämnda renägarföreningar. Förslaget tillstyrktes av den år 1926 tillsatte sakkunnige som själv rest runt i området och låtit göra undersökningar. De visade att antalet renar inom detta ökat sedan 1919 och nu uppgick till 10 600 renar. Detta tog han som ett belägg för att behovet av renskötsel nedanför lappmarksgränsen var stort. Han hade också kommit till den uppfattningen att markerna kunde klara ett så stort betestryck utan att skada jordbruket i nämnvärd grad.

Bestämmelserna om koncessionsrenskötseln skulle ges en sådan avfattning ”att desamma öppna en möjlighet att å trakter, där ett mera allmänt intresse kan anses påkalla sådant, bibehålla skogsrenarna, men å andra sidan heller icke lägga hinder i vägen för skogsrenskötselns avskaffande å trakter, där densamma icke längre fyller något verkligt behov för de bredare lagren av befolkningen”. Länsstyrelsen skulle ha befogenhet att med hänsyn till ändrade förhållanden återkalla tillståndet eller under koncessionstiden ingripa reglerande. Den fick också i uppgift att indela koncessionsrenskötseln i lappbyar med gentemot varandra avgränsade områden.

7.6.5.8 Propositionen och riksdagsdebatten

Efter remissbehandling av båda betänkandena togs frågan upp i riksdagen 1928 genom proposition nr 43. I denna konstaterades att sedvanerättens ”approximativt beräknade geografiska omfattning” inte hade föranlett några avvikande uttalanden från Kammarkollegium eller någon av länsstyrelserna i Norrbottens, Västerbottens, Västernorrlands, Jämtlands och Kopparbergs län. Däremot hade Länsstyrelsen i Gävleborgs län anfört att renskötsel knappast

längre förekom i länet. I bl.a. Norrbo landsfiskalsdistrikt hade man inte i mannaminne sett några renskötande samer. I Bergsjö distrikt hade man inte gjort det under de senaste 25 åren och i Delsbo distrikt inte sedan 1907. Svaret från Länsstyrelsen i Kopparbergs län bestod av ett yttrande från Idre kommun, som hade invändningar mot förslagen om skogsfångst och ersättningsskyldighet, men inte hade några synpunkter på beskrivningen av sedvanerätten. Särna kommun beslutade att inte yttra sig ”då lappar hvarken äro bosatta eller vistas inom denna socken”.

Även i övrigt anslöt sig departementschefen i frågor rörande sedvanerätten till kommitténs beskrivningar och förslag. En intressant invändning hade inkommit från skogslapparna i Malå lappby som hade uttalat ett önskemål att det i lagen skulle intas bestämmelser om att de för all framtid skulle få bibehållas vid rättigheten att begagna vissa närmare angivna markområden, vilka av ålder utgjort renbetesland. Departementschefen avvisade detta med att det såväl i gällande lag som i den föreslagna (7 §) ankommer på länsstyrelsen att avgöra fördelningen av renbeteslanden. Den sakkunnige hade dock påpekat att sådan indelning av vinterlanden inte var obligatorisk ”utan må i avseende på dessa förhållas efter gammal sedvana och praxis”. Departementschefen biträdde denna uppfattning.

Lagförslaget antogs med vissa smärre justeringar som inte berörde sedvanerätten i riksdagens båda kamrar den 16 maj 1928. Frågan föranledde inte några mer omfattande debatter i kamrarna.

7.6.6 1930 års lappkommitté

7.6.6.1 Missförhållanden i Norrbotten?

I mars månad 1930 väcktes i första kammaren en motion (nr 211) av Carl Lindhagen, vari denne yrkade på att åtgärder skulle vidtas med anledning av de missförhållanden inom renskötseln som enligt honom uppstått i Norrbottens län. Efter behandling i lagutskottet översändes motionen den 10 mars till riksdagen med hemställan:

- 1) att Kungl. Maj:t måtte skyndsamt överväga och söka tillrättalägga vissa i motionen omnämnda missförhållanden, som föranletts av Kare-suandolappars medgivna invandring på Arjeploglapparnas gamla renbetesområden;

- 2) att Kungl. Maj:t ville skyndsamt överväga någon lämplig ordning i allmänhet för att enhetligt och praktiskt anknyta lappförfattningarna till det levande livet;
- 3) att Kungl. Maj:t, i den mån för ovannämnda två önskemål krävdes riksdagens medverkan, måtte därom framlägga de sociala lagförslag eller andra åtgärder, vartill förhållandena föranledde.

Trots förtjänsterna med 1928 års renbeteslag hade det uppstått svårigheter att sammansmäla lagens paragrafer ”med det levande livet”. Vad som främst avsågs var de svårigheter överflyttningen av Karesuandosamer till Arjeplog hade skapat. Trängsel hade uppstått på betesmarkerna och en plågsam kollision uppstått mellan en nordlig, extensiv, och en sydlig, intensiv renskötsel. Den senare var enligt motionären mer utvecklad och riktig.

Utöver denna fråga ville motionären att regeringen skulle låta utreda årskilliga andra frågor bl.a. rörande de nya villkoren för medlemskap i sameby, upplåtelse till samer av lägenheter på kronans mark m.m. I riksdagsdebatten dök även andra frågor upp, framför allt angående de omfattande renskadorna som bofasta drabbats av vintern 1929–1930. Svåra betesförhållanden denna vinter hade medfört att samerna förlorat greppet om sina hjordar som skingrats och spritt sig över stora områden där de under våren och sommaren åsamkat jordbruket stora skador.

Riksdagsdebatterna föranledde Kungl. Majt. (Socialdepartementet) att den 30 maj 1930 tillsätta en utredning. Dess uppgifter var många. Den skulle se över gränsdragningen mellan samebyarna, framför allt på vår-, sommar- och höstlanden. Man skulle vidare försöka bedöma hur omfattande renbetningar naturen medgav i olika delar av området. Med ledning av resultaten skulle man försöka fastslå s.k. ”rationella renantal” för de olika samebyarna. Kommittén skulle också se på möjligheterna till ökad avsättning för renkött, bättre slaktmetoder, reducering av antalet ströängar och byggande av olika hjälpmedel bl.a. stängsel vid utsatta platser.

7.6.6.2 Kommittéarbetets inriktning förändras

Till ordförande i kommittén utsågs landshövdingen i Norrbottens län A. B. Gärde. ”Sedan länsstyrelsen sedermera anmodats inkomma med förslag å en med lappväsendet och renskötsel i allmänhet förtrogen person” tillkallades nomadskolinspektören fil. dr. Erik Bergström som utredningsman. Bergström avled emellertid i

januari 1933 och som hans ersättare tillkallades f.d. landshövdingen Nils Gustaf Ringstrand. Med hänsyn till jordbrukets intressen utsågs vidare jordbrukskonsulenten i Norrbottens län Waldemar Lorens Wanhainen att delta som expert.

Sedan även Ringstrand avlidit i december 1935 utsågs ingen ny utredningsman. Eftersom utredningsarbetet uppdragits åt Länsstyrelsen i Norrbottens län var det naturligt att landssekreteraren Sundberg och lappfogdarna i länet, Claes Österberg, Ragnar Pappila, Erik Hedbäck och Erik Malmström aktivt medverkade. Dessutom engagerades, troligen med tanke på de gränstvister som förelåg mellan länen, lappfogden Hans Cederberg i Umeå. ”Det torde ock” skrevs det dessutom i direktiven, ”vara önskvärt, att vid uppgörandet beträffande de olika lappbyarna av förslag till åtgärder i förevarande avseende en eller två i renskötsel förfarna lappar för varje lappby tillkallas såsom rådgivare, varjämte vederbörande ordningsman med hänsyn till sin erfarenhet från betning i trakten och sin ortskänedom i övrigt bör tillhandagå med upplysningar. Slutligen torde länsstyrelsen böra samråda med lappar och bofasta angående dem särskilt berörande spörsmål och för sådant ändamål i den mån det finnes lämpligt överlägga med nämnda befolkningsgrupper”.

Utredningsarbetet kantades av svårigheter. De båda dödsfallen på viktiga poster innebar kraftiga avbräck. Skarp kritik mot kommitténs arbete framfördes också i en motion från Carl Lindhagen i riksdagen 1933.⁴³ Bakom den fanns en skrivelse från en grupp framträdande samer. I skarpa ordalag kritiserade de ”lappfogdeväldet” och påpekade att det var detta som präglade hela det utredningsarbete som Länsstyrelsen i Norrbotten fått ansvar för. Ingen enda same hade trots direktiven beretts plats i själva utredningen. Dessutom ansåg man att uppdraget var alltför begränsat till Norrbottens län och de konflikter i Arjeplogs och Jokkmokks socknar, som karesuandosamernas inflyttning inneburit. Behoven av utredning var betydligt större än så och borde omfatta även Västerbottens och Jämtlands län

Norrbottenskommitténs arbete resulterade i *Betänkande angående åtgärder för avhjälpan av de inom vissa delar av Norrbottens läns lappmark yppade missförhållanden samt rörande de kostnader som därav kunde föranledas m.m.* (SOU 1936: 23). Efter en omfattande remissbehandling och en ny kritisk debatt i riksdagen 1937

⁴³ Riksdagen 1933. Motion 194 och 199 i FK.

beslutade regeringen den 28 april 1939 (nr 64) att betänkandet skulle överarbetas av särskild utredningsman. Till sådan utsågs först expeditionschefen E. Falk. Denne avled emellertid redan innan året var slut och till hans ersättare utsågs generaldirektören i Kammarkollegium Lennart Berglöf. Som särskilda experter förordnades sex personer varav två var samer (kyrkoherde Gustaf Park och lappmannen P.L. Andersson-Juuso) att delta i överläggningarna. Utredningens arbete delades upp i olika avsnitt. Det resulterade i två betänkanden, SOU 1940: 37 som väsentligen handlade om frågor om fjällägenheter och SOU 1942: 41 som gällde ”stöd för de renskötande lapparna m.m.”. Först den 28 januari 1944 kan Norrbottenskommitténs arbete sägas ha blivit avslutat genom propositionerna 1944-01-08 nr 43 (ibland betecknad som 53) och 1944-01-28 nr 65 samt *Betänkande med förslag till byordningar och instruktioner för ordningsmännen i lappbyarna* (SOU 1944: 6).⁴⁴ Förslagen medförde vissa lagändringar som bl.a. innebar en maximering av antalet renar som varje same fick ha.

Under arbetets gång kom utredningens arbete att skifta karaktär och gälla frågor av mera allmän natur än de som ursprungligen initierade dem. Det är därför på sätt och vis vilseledande att, som ofta gjorts, kalla kommittén för ”Norrbottenskommittén”. Ett uttryck för förändringen är att kommitténs arbete också gav upphov till ”Västerbottensutredningen” 1939 och ”Jämtlandsutredningen” 1940, vilka båda ingår i konseljaktens. När det gällde betesmarkerna och deras fördelning ägnades det mesta utrymmet åt vår-, sommar- och höstmarkerna. Vinterbetesmarkerna fick en utförligare behandling endast när det gällde samebyarna i Arvidsjaur och Arjeplogs socknar.

I dessa socknar fanns problem med sammanblandningar mellan fjällsamers och skogssamers renhjordar. Enligt utredningen var de ”beroende på en mindre god uppläggning av lapparnas flyttningsvägar och en olämplig fördelning dem emellan av vinterbeteslanden”. Här fanns också det gamla tvisteämnet mellan länen, att lappbyarna i de två berörda socknarna vid behov sökte sig till kustsocknarna söder om Skellefteälven i Västerbottens län. Detta förmenades dem av länsstyrelsen i sistnämnda län som ville förbehålla områdena för de västerbottniska lappbyarna.

⁴⁴ Sakkunnig för biträde åt Länsstyrelsen i Norrbottens län för avhjälpande av missförhållanden i lappmarken (Norrbottenskommittén YK 1768, RA), Utredning 1939 om överarbetning av 1930 års lappkommittés betänkande 1939 (YK 1009, RA) samt Socialdepartementets konseljakt 1944-01-28 nr 65 där en stor del av bakgrundsmaterialet för åren 1930–1944 ingår.

7.6.6.3 Kommittén undersöker historiska förhållanden

Utredningen tog också som sin uppgift att undersöka de historiska förhållandena. Vid kommitténs första sammanträde beslutade man – efter allt att döma på Erik Bergströms initiativ – att äldre samer skulle utfrågas om renskötselns bedrivande under olika årtider och under olika tidsperioder sedan slutet av 1800-talet. ”Härigenom skulle ett viktigt material erhållas för bedömning av möjligheterna på de olika trakterna av intensifiering i renvården. Genom detta arbete skulle dessutom säkerligen tillvaratas ett värdefullt vetenskapligt material som eljest löpte fara att försvinna i glömskan”.⁴⁵ Ett särskilt frågeformulär, som återges i betänkandet, utformades. De intervjuade samerna ombads bl.a. beskriva samebyarnas omfattning och flyttningsvägar såsom de sett ut vid vissa tidpunkter – 1875, 1880, 1885, 1900. Resultaten redovisas närmare i det topografiska kapitlet (kapitel 9).

”Västerbottensutredningen” 1939 och ”Jämtlandsutredningen” 1940, som ingår i konseljaktens, lämnar inga uppgifter alls om vinterbetesmarker.

7.6.7 Landskamrerare Elof Huss utredning angående Jämtlands län 1959

7.6.7.1 Sedvanerätten i länet behöver utredas

Den 2 november 1956 uppdrog regeringen åt f.d. landskamreraren Elof Huss i Östersund att verkställa en utredning om renbetes-trakterna för lapparna i Jämtlands och Kopparbergs län. Bakom beslutet fanns en framställning från Länsstyrelsen i Jämtlands län att någon kunnig person skulle ges i uppdrag att ”åstadkomma en kvalificerad och mera fullständig utredning angående dessa lappars sedvanerätt i syfte att i den mån det var möjligt skaffa dem trygghet med avseende å sedvanetrakternas utnyttjande. Därvid borde alla upplysningar såväl från äldre personer bland lapparna och de bofasta som från arkivmaterial efterforskas och användas”.

Behovet av en utredning av det här slaget hade påpekats redan i den s.k. Jämtlandsutredningen 1940 och i länsstyrelsens utlåtande 1949 över 1948 års jämtländska renbetesutrednings betänkande. I skrivelse till Jordbruksdepartementet den 2 juni 1950 stötte läns-

⁴⁵ Norrbottenskommittén 1930 (YK 1768, RA) vol. 1.

styrelsen ytterligare på i frågan. Anledningen var framför allt de tvister med krav på betydande ersättningar för skador på skog som olika markägare i Härjedalen initierat. Samtidigt hade allt oftare – och enligt länsstyrelsens uppfattning starkare än tidigare – framförts protester, framför allt från markägarna i Härjedalen, mot att renbetning på privat mark över huvud taget fick förekomma. De menade att sedvanerätt i området saknades. Till skrivelsen fogades protokoll från sammanträde med markägare i Vemdalen den 16 april 1950 som med all tydlighet visade motsättningarnas skärpa. Länsstyrelsen förutsåg att ytterligare ett stort antal rättegångar var att vänta.

Skrivelserna föranledde inga omedelbara åtgärder från departementets sida. I personligt brev till jordbruksminister Sam Norup den 26 maj 1956 vädjade emellertid landshövding Anders Tottie om att något skulle göras. Allteftersom tiden lider blir de vittnesbörd som kan fås av äldre personer allt färre, skrev han, och han angav själv inriktningen på arbetet. Utredningsmannen måste resa runt i bygden och tala med både samer och bofasta och forska i arkiv och bibliotek. Som lämplig utredningsman föreslog han landskamreren i länet, Elof Huss, som i september samma år skulle pensioneras. Han var sedan gammalt, i sin egenskap av föredragande i samefrågor, väl insatt i ämnet och lämplig.⁴⁶

Vid konselj den 2 november 1956 beslutade regeringen slutligen att utredningen skulle genomföras. Till utredningsman förordnades, så som landshövdingen föreslagit, Elof Huss. Sakens betydelse för samerna underströks i beslutsprotokollet. ”Skulle den sedvanemässiga betesrätten underkännas eller lapparna låta sig skrämmas från att använda sin sedvanerätt, blev renskötseln i nomadiserande form omöjliggjord. Flyttningsområdena komme att inskränkas, lavbetena bleve snart förtärda och behovet att låta renarna under svåra år beta på trakter, som eljest icke regelbundet uppsöktes, kunde ej tillgodoses”.

Elof Huss var född i Lövånger 1890. Efter kansliexamen i Uppsala 1913 hade han utnämnts till länsbokhållare i Norrbottens län och fr.o.m. 1923 i Västerbottens län. 1932 förordnades han till länsassessor vid Länsstyrelsen i Jämtlands län och 1940 blev han landskamrer, dvs. chef för den ena av länsstyrelsens två avdelningar,

⁴⁶ Jordbruksdepartementet statsrådsprotokoll och konseljakt den 2 november 1956 nr 18 (RA). Lappfogden Gardham underströk i skrivelse 1942 till generaldirektören Lennart Berglöf i Kammarkollegium starkt detta behov. Se utredningen 1939 om överarbetningen av 1930 års lapputrednings betänkande (YK 1009, RA) vol. 2.

landskontoret. Huss utredningsarbete efter pensioneringen 1956 resulterade den 16 mars 1959 i departementsbetänkandet (Jordbruksdepartementet) *Utredning rörande renbetesmarker för lapparna i Jämtlands och Kopparbergs län*. Utredningen föranledde inga andra beslut från regeringens sida än att betänkandet skulle stencileras i 300 exemplar och distribueras till berörda statliga myndigheter, domstolar, kommuner, samebyar, bibliotek, arkiv och museer.⁴⁷

7.6.7.2 En mycket grundlig utredning

Elof Huss gick mycket grundligt till väga. Han utgick från de undersökningar som gjorts tidigare av lappfogdarna Alarik Dahlqvist och P.A. Brännström 1896 och 1898, lappfogden Abraham Staaff 1913 och 1921–1922. Därutöver gick han igenom alla protokoll från lappfogdarnas årssammanträden med samerna från omkring 1920 fram till 1958. Han utnyttjade också en föreskrift i renbeteslagen att samer skulle anmäla sin ankomst till en socken utanför åretruntmarkerna till landsfiskal. Tyvärr hade denna föreskrift efterföljts mycket sporadiskt och Huss säkert mödosamma arbete med att gå igenom landsfiskalsarkiven gav begränsade resultat. Utöver detta hade han tagit del av Erik Bergströms karta 1919 (se 7.7.6) och läst en omfattande litteratur.

Huvuddelen av betänkandet innehåller protokoll från intervjuer med samer och bofasta – eller ”ortsbor” som han benämner dem. Huss intervjuade 50 samer och samtliga samebyar är representerade i materialet. För att kontrollera samernas uppgifter intervjuade han sedan orsbor. Det blev hela 410 personer. Huss valde ut byar eller trakter där samerna uppgett att de vistats. De intervjuade skulle vara personer som bott länge på orten. För att få fram lämpliga namn och inte själv påverka urvalet bad han om förslag hos kommunalnämndens ordförande eller någon annan framträdande person i de aktuella kommunerna. I några fall fick han också hjälp av poliser på orten som kunde utpeka lämpliga intervjupersoner. Till helt övervägande del var det hemmansägare som intervjuades. 71 procent av de hörda var sådana, 8 procent var arrendatorer eller lägenhetsinnehavare, 12 procent var tjänstemän (främst från polisen och skogsstaten) och 9 procent bestod av övriga (handlande, hotellägare, änkor m.m.).

⁴⁷ Jordbruksdepartementet statsrådsprotokoll och konseljakt den 24 april 1959 nr 17.

Säkerligen fanns det fler byar och trakter som kunde ha tagits med i undersökningen, om tid och resurser medgivit det. Urvalet av orter var emellertid väl avvägt och får anses ge en relativt god bild av jämtlandssamernas betesområden så som de uppfattades vid tiden för undersökningen. Några områden lämnades medvetet utanför. Det gällde framför allt Västernorrlands läns kustland. Huss ville naturligt nog begränsa utredningsarbetets omfattning där så var möjligt. Av intervjuerna med samerna hade han kommit till slutsatsen, att flyttningarna till Ångermanlands och Medelpads kustområden var avslutade och otidsenliga och därför inte skulle återkomma. De kommuner i Västernorrlands län som han gjorde intervjuer i var Tåsjö, Bodum och Fjällsjö (sedan 1974 tillhöriga Jämtlands län), Junsele, Ramsele, Helgum och Långsele. Västerbottensamernas förekomst i samma områden behandlade han inte.

Protokollen från samernas årliga möten med lappfogden har den fördelen att de tillkommit någorlunda samtidigt med de aktuella händelserna. Protokollen omfattar med enstaka undantag alla år från början av 1920-talet till 1958. I samband med Gränsdragningskommissionens arbete har det kompletterats med åren 1959–1971. Efter sistnämnda år lämnades inte längre några uppgifter av detta slag. Mötena hölls våren efter en genomgången vinter. Svagheten i materialet är, förutom att de lämnade uppgifterna kanske inte alltid var lika väl övervägda, att de endast anger punkter, inte områden. Detta är en ganska betydande begränsning, eftersom betesområdena runt en punkt kan vara rätt omfattande. Mötesprotokollen lämnar uppgift såväl om besökta orter längs flyttningstvägarna som om slutpunkterna.

Genom arbetssättet får man en värdefull kontrollmöjlighet vid bedömningen av de intervjuer Huss gjorde. Om man grupperar punkterna efter sameby kommer man dessutom till den insikten, att helt klara gränser mellan samebyarnas vinterbetesområden saknades. Inte så sällan hände det att samebyar gick in på varandras områden. Det bekräftar att en fast fördelning av vinterbetesmarkerna som Erik Bergströms karta 1919 ger intryck av inte överensstämde med verkligheten.

7.6.7.3 Diskussion om källvärdet i Huss utredning

Källvärdet i Elof Huss intervjuer diskuteras ingående i domarna i det s.k. ”renbetesmålet” i Härjedalen. Markägarna är i sin inlägga till Svegs tingsrätt mycket kategoriska och hävdar följande: ”Huss borde, med utgångspunkt i sitt material och sin uppfattning i rättsfrågan, rätteligen inte ha kunnat komma fram till annan slutsats än att samebyarna saknade sedvanerätt till vinterbete utanför renbetesfjällen. – Huss lägger i stället största vikt vid uppgifterna från äldre samer och orsbor. Rimligen bör dessa uppgifter behandlas med stor försiktighet, eftersom de tillfrågade känt till syftet med utredningen. I dagsläget är uppgifterna närmast att jämföras med skriftliga vittnesintyg, en normalt inte tillåten form av bevisning i svensk rätt”.

Tingsrätten skriver i sin bedömning av Huss intervjuer med samer följande: ”Eftersom renarnas uppehållsorter – enligt vad som framgår av utredningen – varierar från år till år alltefter växlande betes- och väderleksförhållanden, kan av dessa utsagor inte dras några säkra slutsatser om var och när renbetning ägt rum, i vart fall inte när det gäller ytterområdena för de påstådda vinterbetesmarkerna. Därtill kommer att i några av utsagorna anges att vinterbetning förekommit ”vissa år” eller ”de flesta” åren under en tidsrymd eller att den ”numera” äger rum inom vissa områden. Vidare är att beakta att utsagorna, som avgetts under åren 1957 och 1958 ofta avser förhållanden, som ligger 20–30 år tillbaka i tiden”.

Ett liknande resonemang förs när det gäller intervjuerna med orsborna. I de flesta fall har de enligt tingsrätten angett tidpunkten för sina iakttagelser till ”så länge han minns”. Med dessa källvärderingar som bakgrund kom rätten fram till att lappfogdarnas årssammanträdesprotokoll utgör det enda tillförlitliga underlaget i Huss utredning. Hovrätten godtar i det stora hela tingsrättens bedömning på denna punkt.⁴⁸

Det är viktigt att man vid en bedömning tar hänsyn till Elof Huss kompetens och erfarenhet och analyserar hans arbetssätt. Lappfogdarnas årsmötesprotokoll kan inte ställas i motsättning till hans utredning. De utgör tvärtom en del i denna. Huss är den förste som lyfter fram dem ur arkiven och publicerar dem i sin utredning. Som gammal handläggare av renskötsel frågor vid Länsstyrelsen i Jämtlands län insåg han dock protokollsuppgifternas

⁴⁸ Dom meddelad av Svegs tingsrätt den 21 februari 1996 i det så kallade renbetesmålet s. 153 ff, 161 ff. Hovrättens för Nedre Norrland dom 2002-02-15 s. 52 ff.

begränsningar. Därför kompletterade han dem med en omfattande intervjuundersökning. Han var inte blind för att intervjuerna med samerna kunde betraktas som partsinlagor. Därför kompletterade han dem med intervjuer med ett stort antal ordsbor.

För att inte bli beskylld för partiskt urval bad han kommunalnämndsordföranden eller någon annan framträdande person i kommunerna att utse trovärdiga personer för intervjuerna. Det antal ordsbor han intervjuade var nio gånger större än antalet samer. Detta var naturligtvis ett medvetet val. Att beskriva dessa ordsbor som representanter för samma partsintressen som samerna är egendomligt. Huss avsikt måste tvärtom ha varit att försöka belysa saken från båda sidorna. Om det varit så att alla sagesmäns vittnesmål påverkades av att de kände till syftet med undersökningen, borde konklusionen vara att markägarna angivit mindre betesområden än de faktiskt gjorde.

Domstolarna lägger i sin bedömning stor vikt vid att Huss intervjuer inte är precisa när det gäller tidsangivelser och namn på samebyar. Frågan är emellertid vilka krav som är rimliga. Att samebyarnas betesplatser kunde växla över tid är ett sedan gammalt välkänt karaktärsdrag inom rennäringen som inte kan läggas den till last. Det förhållandet att ordsbor ibland inte visste vilken sameby det var frågan om är av den anledningen heller inte så märkligt. Bruket av en betesplats var heller inte årligt. Tidsrummen mellan de olika brukna kunde och kan vara betydande.

Det torde vara få människor förunnat att på året när tidfästa vad man upplevt under en livstid. Detta måste ha gällt även Huss sagesmän. Det är en orättvis beskrivning att sagesmännen bara använt svepande tidsangivelser som ”i äldre tid”. Det är tvärtom så att flertalet intervjuer innehåller hållpunkter som gör att man åtminstone på decenniet när kan avgöra när iakttagelserna gjorts.

Man måste också lägga vikt vid att de intervjuade personerna i allmänhet bott på sin ort större delen av sina liv och säkert hade ganska god överblick över vad som passerat där under årens lopp. Att Huss främst vänt sig till äldre personer ligger i sakens natur. Hans uppdrag var ju att utreda sedvanerätten. Det förhållandet att intervjuuppgifterna sträcker sig 20–30 år, ibland mer, tillbaka i tiden innebär inte att de utan vidare kan förkastas. I utredningar av den här typen är metoden vanlig. Den har t.ex. använts i den inlägga som markägare i södra Jämtlands län inlämnat till denna utredning. Källvärdet måste bedömas utifrån uppgiftslämnarens och utredarens

trovärdighet och inte efter någon slags generell mall enligt vilken endast uppgifter om dagsaktuella förhållanden är trovärdiga.

När Huss ritade sin s.k. "Husslinje" på karta har han naturligtvis vägt in informationen från såväl lappfogdeprotokollen som intervjuerna. Vad som är särskilt värdefullt i de senare är att de innehåller ganska utförliga beskrivningar av betesområdenas geografiska utsträckning. Att avvisa dessa som "oprecisa" och endast tillskriva lappfogdeprotokollens punktvisa redovisning värde, kan inte vara riktigt i en så arealkrävande näring som renskötseln är.

Lägger man i dag in intervjuernas områdesbeskrivningar på en karta får man faktiskt en ganska god täckning över länets vinterbetesområden. Det gäller såväl när man använder markägarnas som samernas uppgifter. De båda parternas beskrivningar av orsaks-sammanhang kan visserligen ibland skilja sig åt, men sällan sakinhållet. När t.ex. markägarna i sydöstra Jämtlands län gärna talar om att deras marker var genomflyttningsområden talar samerna om att det var områden som de mera sporadiskt besökte.

7.6.7.4 Intervjuerna speglar förändringarnas följder

Intervjuerna bekräftar fullständigt protokollens bild att vinterflyttningarnas längd började inskränkas under 1920- och 1930-talen. Som en anledning angav samer att framkomligheten minskat genom den ökande biltrafiken på vägarna och de växande tätorterna längs vägen. En same pekade på att de begynnande kraftverksutbyggnaderna gjorde att samerna på grund av ängslan för isarnas bärighet tvingades starta nedflyttningen från höstlanden senare än tidigare. Såväl samer som bofasta intygade att utbyggnaden av kraftverken rent allmänt gjorde flyttningen över älvarna, särskilt Indalsälven, vanskeligare och att den därför på många håll förändrade flyttvägarna.

Några exempel visar hur intervjumaterialet speglar renskötselns förändringar över tid och ger samtidigt en bild av intervjumaterialets kvalitet:

Byggmästaren Edvin Eriksson i Ramsele kyrkby (Nylands by), född 1892.

Eriksson är född i Ramsele kyrkby och har alltid varit bosatt därstädes. I Erikssons ungdom besökte lappar med sina renar de varandra närbelägna byarna Nässjö, Krånge, Nylands, Forsmo, Ovanmo, Sels och

Tynnerås byområden. Dessa besök ägde rum varje vinter till fram emot 1920-talet, efter vilken tid – förmodligen beroende bl.a. på Inlandsbanans tillkomst – först avtogo och sedan snart helt upphörde.

Lapparna flyttade vid dessa besök med renarna över nämnda trakter i regel utan att göra något egentligt uppehåll för betning av djuren. Flyttningen skedde under förjulsvintern från norr till söder och under senvintern i motsatt riktning vid återfärden till fjällen. Eriksson erinrar sig emellertid att lappar några vintrar omkring 1910 stannade med renarna och betade dem i dessa trakter under några veckors tid vid varje tillfälle. Därvid bodde lapparna under bevakningen av renarna i tältkåtor och hos den bofasta befolkningen. Eriksson kan ej närmare uppgiva varest betningen av djuren skedde.

Eriksson har hört äldre personer i orten omnämna att lappar förr i tiden brukade med sina renar vintertid besöka trakten. Äldre personer ha även omnämnt att i Ramsele gamla kyrka tidigare fanns en särskild bänk, den s.k. lappbänken, avsedd för lapparnas kyrkobesök under den tid de vistades i orten.

Sällan är skiljelinjen mellan vinterbetesområde och flyttningsområde helt klar. Färden mellan höstlandet och vinterlandet var ingen enkel pendeltågsresa mellan två punkter. Längs vägen stannade man på många platser och på några kunde uppehållet vara flera veckor. Under vissa vintrar kunde man flytta med hjordarna mellan olika betesområden beroende på växlande väderleksförhållanden. I södra Jämtland och i Härjedalen var detta i själva verket vanligt. Svårigheten att klassificera områden framgår av ovanstående intervju från Ramsele, men kanske ännu mer av följande:

Hemmansägaren Per Widegren i Mällbyn (Mörsil kommun), född 1891.

Widegren har varit bosatt i Mällbyn sedan år 1918. Under den tid Widegren varit bosatt i Mällbyn, ha lappar vintertid ofta betat renar inom Mällbyns och de närbelägna byarna Norrgårds, Bye (i Mattmar socken), Ugårds, Ubyns och Gräfte byområden. Ett avbrott i renarnas besök i denna trakt på 2 à 3 år kunde tidigare förekomma; under de senaste cirka 5 åren ha emellertid renarna varit å dessa trakter varje vinter.

Betningen har i allmänhet pågått under någon månads tid eller längre. Den har skett i Semelåns dalgång å bl.a. fyllnadsjordarna till Ubyns och Gräfte byar samt i Åssjöfloarna, belägna mellan Mällbyns och Högåsens byar, ävensom å de s.k. Hållbacksfloarna (norr och väster om Stora och Lilla Dravsjön). Renarna ha ock betat i trakten mellan bebyggelsen i Mällbyn och närliggande byar, å ena, samt Ockesjön, å andra sidan.

Emellertid har trakten ibland använts allenast som flyttningsled, då renarna ej gjort uppehåll därstädes. Såvitt Widegren har sig bekant ha de lappar, som för renarna använt ifrågavarande trakter, tillhört nuvarande Sösjö lappby. Widegren håller emellertid troligt att även lappar från annan lappby tidigare någon vinter haft renar å nämnda markområden.

Widegren har av äldre personer erfarit att lappar även innan han flyttat till Mällbyn uppehållit sig med renar i dessa trakter.

Intervjun är inte ensam i sitt slag och den visar ganska klart vilka svårigheter man stöter på om man efter ett slags schema försöker dela in länet i betesområden och mindre frekventa flyttningsområden. Utifrån det historiska materialet är det nog i stort sett omöjligt.

Som den tjänsteman Huss var undvek han att själv dra slutsatser av sitt material. Han överlät det till andras bedömning. Dock ritade han på karta in en linje som markerade samernas sedvaneområde, den s.k. "Husslinjen". Vid närgranskning av denna ser man att den bygger på de uppgifter han fått, inte minst från markägarna. Han har dock inte tagit hänsyn till att flyttningarna till sydöstra hörnet av Jämtlands län enligt de bofastas uppgifter upphörde redan under 1930-talet. Vid den tid då Huss gjorde sin utredning hade emellertid 30 år ännu inte gått sedan upphörandet. Detta betraktade han som ett krav för att sedvanerätten skulle anses ha upphört.

Se beträffande kartan avsnitt 7.7.8.

7.6.8 Renbetesmarkutredningen 1960

7.6.8.1 Vattenkraftsutbyggnaden var anledning till utredningen

Renbetesmarksutredningen tillsattes genom beslut av Kungl. Maj:t den 14 oktober 1960. Bakgrunden var framför allt kraftverksutbyggnaden i Norrland, som skapat svårigheter för renskötseln och föranlett en omfattande allmän samhällsdebatt. Svenska samernas riksförbund hade bl.a. behandlat frågan vid sitt landsmöte 1959 och där beslutat hemställa hos regeringen om en inventering av renbeteslanden. Behovet fanns eftersom vattenregleringarna förstört många av renarnas bästa vår- och höstland och rubbat gamla flyttningsleder. Frågan hade också ägnats stor uppmärksamhet i Nordiska rådet som rekommenderat att konstruktiva åtgärder vidtogs

för att förbättra den renskötande befolkningens sociala och ekonomiska ställning.

I regeringens beslut bemyndigades Jordbruksdepartementet att tillkalla en utredningsman. Valet föll på landshövdingen i Jämtlands län, Anders Tottie. Till sekreterare förordnades förste konsulenten i Västerbottens län, senare i Jämtlands län, Bror Ejdemo. Som experter anlätades renägaren Olof Tuuri, överinspektören Åke Wikman, statsagronomen docent Eliel Steen och förste avdelningsingenjören Torvald Liif.

Enligt direktiven skulle utredningen i första hand göra ”en fullständig inventering av de marker, som kan utnyttjas för renskötsel”. I andra hand skulle den klarlägga vilka konsekvenser vattenkraftsutbyggnaderna fick för denna. Utgångspunkten för arbetet var att renskötseln skulle bedrivas i den omfattning som föreskrevs i 1928 års lag. Om det visade sig att markerna var otillräckliga skulle det undersökas om ytterligare kronomark kunde ställas till renskötselns förfogande. Slutligen skulle utredningen undersöka i vilken omfattning renskötselns lönsamhet kunde förbättras genom tekniska anordningar och hjälpmedel. För sitt uppdrag tillfrågade utredningen ett antal specialister på olika områden.

Utredningsarbetet påbörjades vårvintern 1961 och avslutades med *Renbetesmarkerna. Betänkande avgivet av Renbetesmarksutredningen* (SOU 1966: 12). Betänkandet föranledde inte någon remissomgång utan sändes ut till berörda länsstyrelser för de åtgärder de fann lämpliga. Ett exemplar överlämnades till 1964 års rennäringsakkunniga för att beaktas i dess utredningsarbete.⁴⁹

7.6.8.2 Utredningen utgick inte från sedvanemarkerna

Enligt direktiven skulle, som ovan nämnts, utredningen utgå från de betesförhållanden som förutsattes i 1928 års renbeteslag. Så blev dock inte fallet. Det framgår av den diskussionspromemoria från överläggningar med rikets lappfogdar, som hölls den 7 mars 1961 i Lycksele inför arbetets start.⁵⁰ Man konstaterade där följande:

Vinterflyttningarna har ostridigt avkortats i många lappbyar under senare årtionden. Orsakerna härtill är säkerligen flera. Yttre sådana är den bofasta bygdens expansion, den intensifierade trafiken och det livligare skogsbruket. Av inre orsaker kan nämnas den förändrade

⁴⁹ Jordbruksdepartementet statsrådsprotokoll den 15 april 1966 nr 33 (RA).

⁵⁰ Renbetesmarksutredningens arkiv (YK 2284, RA) vol. 1.

nomadismen, där familjernas kvarstannande på huvudvistet allt längre tid av året är särskilt påtaglig, bristen på lämpliga vinterbostäder, de ökade kostnaderna för att hyra vinterkvarter och den större bundenheten till de allmänna kommunikationslederna. Nu må anmärkas, att nämnda förhållanden i och för sig är vällovliga. Att hämma dessa tendenser vore att göra som gumman mot strömmen. I den mån knappheten på vinterbete blir för stor till följd av de kortare flyttningarna, skulle man emellertid behöva finna på någon utväg, som dels tillfredsställer det behov varav de kortare flyttningarna framkallats och dels möjliggör de avlägsna vinterbetenas utnyttjande. Är det tänkbart, att inrättande av lämpliga vaktarbostäder på strategiskt väl valda platser inom vinterbetestrakten skulle få positiv effekt? Häri skulle i så fall ligga ett objekt för räntabla investeringar.

Som ett förslag på hur man skulle kunna utnyttja ”de nu övergivna, avlägsset belägna vinterbetesmarkerna” diskuterade man bl.a. införande av skogsrenskötsel på dessa. En planmässig fördelning mellan olika vintergrupper av tillgängliga beten vore dock ett mer närliggande alternativ. Men det fanns hinder:

Den driftsmässigt ofullkomliga ordningen inom dagens renskötsel, vilken på flera håll har tolkats som begynnelsen till ett omfattande och tillintetgörande förfall, kan rimligtvis icke motivera en expansion i rummet utav renskötseln. Ej heller kan renskötseln i detta läge särskilt väl stå emot andra, mera produktiva verksamheter eller ur ekonomisk synvinkel ens försvaras mot sådana. Likväl har för renbetesmarksutredningen, förmodligen av ganska diffust uppfattade humanitära skäl, i direktiven fastslagits, att ett mål för utredningen bör vara att säkerställa renskötselns omfattning, sådan den kan uttolkas ur 1928 års renbeteslag. Utan kvalitativa förbättringar av driften genom effektivisering och rationalisering och på sådana åtgärder grundad höjning av utbytet i förening med förbättrad lönsamhet, torde även renskötselns nuvarande omfattning emellertid vara ogörlig att upprätthålla.

Promemorian är undertecknad av utredningens samtliga ledamöter med ordföranden, landshövding Tottie, i spetsen. Det är uppenbart att utredningen inte såg som sin uppgift att ta ställning till var gränsen för sedvaneområdena rent juridiskt låg. Visserligen ser man både av texten i betänkandet och av de bevarade memorialen från arbetsammanträdena, att man frikostigt använde sig av begreppet sedvanegräns. Men ordet var inte på något sätt definierat och när man använde det gällde det främst sedvanegränser mellan olika lappbyar. Experten Folke Skuncke försökte vid ett sammanträde problematisera frågan genom att påpeka att temporära förändringar kunde inträffa under perioder som sträckte sig över perioder på 10,

20 och även 30 år. Mot detta hävdade utredningens sekreterare att det var ”de utnyttjade betesfälten i avseende å tillståndet under normala betesförhållanden” som skulle redovisas.

Att utredningen inte avsåg att undersöka sedvanerättens gränser framgår än tydligare av en PM av sekreteraren den 25 januari 1961.⁵¹ Han inleder med att säga att areal inte är något klart och entydigt begrepp när det gäller renbete och gör sedan följande klassificering:

- 1) Den areal där renbetesrätt föreligger (renskötselrätt i juridisk mening)
- 2) Den areal där marken bär renbete (där renbetet från biologisk synpunkt har värde)
- 3) Den areal där renbetet är åtkomligt (där renbetning icke omöjliggörs av ”yttre” förhållanden)
- 4) Den areal där renbetet verkligen kan utnyttjas (med hänsyn till betesbalansen erforderligt och av ekonomiska skäl möjligt att utnyttja)
- 5) Den areal där renbetet verkligen används vid renskötsel av normal omfattning. Med uttrycket ”normal omfattning” avses här ett rationellt läge, som erhålles vid det tillfälle, då ekonomiska utbytet är störst för den till renskötsel bundna befolkningen och vid fullt utnyttjande och andra anordningar bundna långsiktiga investeringarna

Det som torde bli aktuellt för utredningen, skriver sekreteraren Ejdemo, är alternativ 4 och 5. Alternativ 1 om renskötselrättens utbredning i juridisk mening lämnar han helt utanför. Det är renbetesmarkernas ekonomiska och rationella utnyttjande han och utredningen är intresserad av. Vissa komplikationer fanns naturligtvis. Renbetestillgångarna är inga homogena förekomster. Dels ligger impediment insprängda här och var i renbetesmarken och dels växlar betets godhetsgrad avsevärt. Utredningen måste ”för hela arealen renbete inom en lappby, för en storgrupp m.m. finna funktionen av variablerna frekvens och bonitet, dvs. summan av samtliga enskilda betesförekomster uttryckta som faktorerna mängd och kvalitet. Med mängd åsyftas den årliga tillväxt som kan nyttiggöras utan att tillgången försämras. Kvaliteten är ett mera diffust begrepp, i huvudsak avses därmed det absoluta fodervärdet hos en mängdenhet”.

⁵¹ Renbetesmarksutredningen (YK 2284, RA) vol. 2.

7.6.8.3 Utredningen bygger på "normalförhållanden" under en begränsad period

Som synes förde sekreteraren ett mycket företagsekonomiskt resonemang. Han insåg emellertid att det skulle bli komplicerat att i analysen väga in alltför många grundfaktorer. Den slutsats man kunde dra av denna insikt var, menade han, att man måste "stanna vid en mycket summarisk metod som bygger på erfarenhetsmässig grund". De generaliseringar man därigenom måste göra kunde bilda jordmån för negativ kritik. Det fick man dock bära med jämnmod. Huvudsaken var dock "att något material frambringas, som är av praktiskt värde och kan ligga till grund för eventuella gränsjusteringar mellan lappbyarna eller utvidgning av det i lag angivna renskötselområdet, och att någon vägledning erhålles för bedömning av vattenregleringarnas inverkan på renskötseln och av andra med detta problemkomplex sammanhängande spørsmål".

Den 3 mars 1961 gjorde sekreteraren en sammanfattning av de synpunkter som kommit fram vid utredningens överläggningar. Den hade funnit att betesinventeringen måste bygga dels på intervjuer med aktiva renskötare i syfte att insamla primärmaterial och dels på en kartläggning av betets faktiska produktionskapacitet inom vissa smärre områden. Eftersom intervjuundersökningarna skulle täcka hela renskötselområdet, vilket specialundersökningarna inte kunde, betraktades intervjuerna som det viktigaste. Promemorian avslutas med följande reflektioner:

På grund av de växlande förhållandena mellan olika år, olika tidsperioder och olika trakter bör om möjligt läget under ett normalt medelgott betesår för trakten fastställas. Generaliseringar får endast försiktigt användas. Om normalläget är svårt att kartlägga, torde det vara bäst att registrera de faktiska förhållandena under ett år eller ett antal år. Då utredningens arbetsresultat torde komma att begagnas under högst 15–20 år, synes målsättningen kunna begränsas till vad som anses realistiskt under denna tidsperiod men samtidigt ordnas så, att även långtidsönskemål kan tillgodoses.

Intervjuundersökningarna startade i Karesuando i april månad och avslutades med Idre i början av juni. De genomfördes i de flesta fall av Bror Ejdemo och Olof Tuuri. Ibland medverkade också någon av experterna. Inte sällan var lappfogden, tillsyningsmannen eller någon annan företrädare för lappväsendet i respektive län närvarande. Samebyarna representerades av några få personer, i regel ordningsmannen, samt en eller några få renskötare. Som grund för

intervjuerna hade uppgjorts ett frågeformulär i 15 punkter. Åtta av dem avsåg skilda aspekter på de olika årstidsbetena. Det bör betonas att frågorna inte bara gällde vinterbetena utan i minst lika hög grad vår-, sommar- och höstbetena. Utredarna hade med sig kartor i skala 1: 200 000, på vilka samerna fick rita in sina aktuella betesområden. Utredningssekreteraren förde summariska protokoll som finns bevarade som handskrivna koncept i kommittéarkivet.

Enligt det tryckta betänkandet hade utredningen utgått från ”normalförhållandet under en avgränsad tidsperiod, nämligen åren 1945–1960” (s. 20). Detta har säkert varit den använda tidsperioden när det gäller att ta fram statistik o dyl. Däremot är det tveksamt om undersökningsperioden användes vid intervjuerna. Frågeformuläret anger inte att det var förhållandena under denna period som behövde redovisas. Här och var kan man av protokollen se att man diskuterat var vinterbetena legat under efterkrigsperioden. Det verkar dock inte ha skett på något systematiskt sätt. Undantaget är Jämtlands län där man hade Elof Huss utredning att tillgå och därmed ett facit i handen. I det stora hela verkar man ha nöjt sig med en ganska impressionistisk metod. Om ett gott skriftligt underlag saknades skulle man heller inte undersöka förhållandena alltför ingående. Det påpekade ordföranden Anders Tottie särskilt vid ett arbets sammanträde den 16 januari 1961. En allmän beskrivning av hur renkötseln gick till borde enligt honom räcka.

Renbetesmarksutredningen utförde på många sätt ett ambitiöst arbete som tillförde värdefull kunskap om rennäringens driftsförhållanden. Någon kartläggning av sedvanemarkernas utsträckning presterade utredningen dock inte. Utredningen var själv medveten om detta och påpekade att betesarealerna varit betydligt vidsträcktare före andra världskriget. Man föreslog heller inte att dessa arealer skulle avföras som föråldrade. I stället diskuterade utredningen hur man genom moderna tekniska hjälpmedel åter skulle kunna göra dem tillgängliga, dock utan att komma till några resultat. Detta hindrade inte att utredningen i sitt betänkande (s. 165 f.) gjorde sin egen värdering och beskrivning av utvecklingens omfattning och orsaker. För Norrbottens läns del räknar utredningen med att betesarealerna var ungefär desamma som på 1920-talet men det gällde inte Västerbottens och Jämtlands län:

I lappbyarna i Västerbottens län och i norra delen av Jämtlands län är de utnyttjade vinterbetesområdena i några lappbyar numera mindre till ytan än på 1910-talet i Västerbottens län och på 1920-talet i Jämtlands län. Den snävare begränsningen av betesområdena i dessa lappbyar

torde vara en följd av inre av rationaliseringstrycket framkallade omställningar i renskötseln. I inget känt fall har yttre omständigheter primärt varit orsak till de mycket kortare flyttningar som t.ex. Frostviken-samerna började tillämpa redan under 1920-talets senare del. De yttre hinder som numera finns mot flyttning t.ex. till Söderala i Hälsingland är av senare datum. För renskötselns omfattning har uppgivandet av de mycket avlägset belägna betesområdena ingen avgörande betydelse, alldenstund vinterbete i erforderlig utsträckning finns att tillgå på närmare håll. – I södra delen av Jämtlands län synes de utnyttjade vinterbetesområdena inte vara mindre till ytvidden än på 1920-talet. I stället har i några av lappbyarna inom detta område en intensifiering av renbetningen successivt kommit till stånd utan någon påtaglig förändring av ytterkonturerna för de ianspråktaga betesfälten ägt rum.

Sammanfattningsvis kan man säga att utredningens kartor ger en bild av hur utnyttjandet var under s.k. ”normalår” på 1950- och 1960-talen, dock med begränsning till kärnområdena. Rationaliseringar och koncentration till de mest produktiva områdena var just vad utredningen eftersträvade. Den föreställde sig inte att dess resultat skulle ha giltighet för all framtid. Giltighetstiden uppskattades till 15–20 år och man föreställde sig inte att det var sedvanemarkerna man markerade på sin karta. Denna presenteras i avsnitt 7.7.9.

7.6.8.4 Kompletterande utredning för Jämtlands län

I Jämtlands län fick renbetesmarksutredningen en fortsättning genom en av dess experter, statsagronomen Eliel Steen. På uppdrag av lantbruksnämnden i Jämtlands län utförde han 1972 utredningen *Renbetestaxeringar i Jämtlands län för bestämning av biologiskt optimala renantal*.⁵² Steen menade dels att man i högre grad än renbetesmarksutredningen gjort borde ta hänsyn till samernas uppfattning om betesområdenas läge och omfattning och dels att man inte enbart skulle utgå från de mest givande betesmarkerna. Man måste enligt honom också ta hänsyn till produktionsvärdet i vad han kallar ”svängområdena”. Därmed menade han sådana områden som betas i korta pass under förflyttningar men som i nödsituationer också kunde betas i längre perioder. Renen har enligt Steen en icke obetydlig anpassningsförmåga till annan föda än

⁵² Eliel Steens utredning ingår i Lantbruksnämndens i Jämtlands län arkiv, vol. F 14EA: 2, Handlingar rörande rennäring (Länsstyrelsens i Jämtlands län arkiv).

renlav om renlavtillgångarna är knappa. Även svängområdena har därför ett betesvärde som man måste ta hänsyn till. Om de tas med i beräkningarna kan man enligt Steens text se att vinterbetesmarkerna för vissa samebyar relativt väl överensstämmer med dem som renbetesmarksutredningen redovisat. I andra byar blir arealen större och i ett par av dem väsentligt större än denna utredning utgått från.

Vid sin behandling av Steens utredning konstaterade lantbruksnämnden, att gränserna för sedvanerättsområdena lagts in på karta efter anvisning från samebyarna. Tyvärr finns kartan inte kvar. Avdelningsdirektör Bengt Ekendal vid lantbruksnämnden i Jämtlands län besökte Eliel Steen på 1980-talet och fick då av honom inritat på karta de områden i Härjedalen som denne gjort sina beräkningar utifrån. Såvitt man kan se av denna efterhandskonstruktion baserades hans beräkningar inte på några områden utanför Husslinjen. Texterna i hans utredning tyder snarare på att de ytor han räknade på var mindre. En annan sak är att utredningen i stor utsträckning baserade sig på flyginventering och gick mycket snabbt.⁵³

7.6.9 Renskötelsen i den fysiska riksplaneringen. Statens planverks karta 1978⁵⁴

7.6.9.1 Den fysiska riksplaneringen

Denna ofta använda karta upprättades i samband med det förarbete för en samlad bedömning av landets naturresurser, benämnt den fysiska riksplaneringen (FRP), som påbörjades under slutet av 1970-talet.

Den fysiska riksplaneringen gjordes för att kommuner och andra myndigheter skulle få ett samlat underlag inför beslutsfattande som rörde användning av mark och vatten för skilda ändamål. I synnerhet den industriella verksamheten hade utvecklats under 1960-talet.

⁵³ Lantbruksnämnden i Jämtlands län, rennäringsdelegationens protokoll 1973-09-19 bilaga 43 (Länsstyrelsens i Jämtlands län arkiv).

⁵⁴ Uppgifterna i denna framställning bygger på studier av Statens Planverks tryckta rapporter samt uppgifter från arbetet med den fysiska riksplaneringen i Statens planverks, Bostadsdepartementets, länsstyrelsen och lantbruksnämndens i Jämtlands län arkiv. Lantbruksstyrelsens arkiv förvaras på Jordbruksverket i Jönköping. Ordningen i Lantbruksstyrelsens arkiv är dock så dålig att det visat sig vara nära nog omöjligt att hitta några användbara uppgifter, vilket är beklagligt med tanke på att denna myndighet spelade en central roll vid den slutliga utformningen av denna karta.

Vid de bedömningar som gjordes var det svårt att överblicka alla de faktorer som kunde vara av betydelse när olika intressen ställdes mot varandra. En inte ovanlig situation var att man måste väga naturmiljöns känslighet mot kravet på exploatering.

Den fysiska riksplaneringen gällde hela landet. Dock skulle särskild uppmärksamhet ägnas åt känsliga områden såsom kusterna och fjällvärlden. Från början var det inte tänkt att renskötseln skulle omfattas av arbetet. I samband med att Planverket började studera planeringsproblem i fjällvärlden (det s.k. fjällprojektet) fann man dock att det fanns ett påtagligt behov av att beakta även rennäringens utnyttjande av mark.⁵⁵

Det primära syftet med att renskötseln skulle ingå i fjällprojektet var att man ville skapa en grund för samhällsplanering genom att belysa denna närings speciella problem och behov, främst av markutnyttjandet. På så sätt skulle man kunna undvika att skada näringen vid olika projekt. Primärt var man intresserad av kalvningsland, flyttleder, speciellt viktiga betesområden och annat som hade påtaglig betydelse för samerna och därför måste beaktas i samhällsplaneringen. En ambition, fastän mindre uttalad och ibland helt förbisedd, fanns emellertid också att kartlägga sedvanemarkernas utsträckning. Vid några intervjuer som Gränsdragningskommissionen gjort med personer som medverkade i arbetet har det hävdats, att kartläggningen inte avsåg samernas rättigheter utan endast vilka intressen näringen hade.⁵⁶ Processen omfattade emellertid många led och de har varit svåra att överblicka för många inblandade. Av handlingarna framgår dock att åtskilliga av dessa uppfattade att det var sedvanemark de skulle redovisa. Gränsen mellan vad som var sedvanemark och vad som var ”intressen” var väl heller inte klart definierad. I teckenförklaringen till den karta som slutligen åstadkoms sägs under alla omständigheter att den blå färgen avsåg ”vinterbetesland utanför åretruntmarker (sedvaneland)”.

⁵⁵ Behovet av att väga in hänsyn till rennäringen gjorde sig gällande under de diskussioner som fördes inför ett förslaget byggande av väg Tärnaområdet vid Umeälven och Ammarnäs vid Vindelälven.

⁵⁶ Detta har bl.a. påpekats av en av de ansvariga på Planverket, Jaak Mandi, i brev till sekreteraren Lars Lindblad den 16 december 2002.

7.6.9.2 Arbetet med att kartlägga rennäringens markutnyttjande

Arbetet med kartläggningen av rennäringens markutnyttjande bedrevs som nämnts i en komplicerad process som involverade Planverket, som hade huvudansvaret,⁵⁷ Lantbruksstyrelsen, lantbruksnämndernas rennäringssavdelningar, länsstyrelserna, kommunerna, samebyarna samt SSR. På grund av brister i arkivläggningen och luckor i arkivmaterialet har det varit mycket svårt, åtminstone inom denna utrednings tidsram, att få en klar bild av hur kartan kommit till. Vissa grunddrag har dock kunnat skönjas.

Inledningsvis genomfördes en provundersökning i samebyarna Ran, Umbyn, Vapsten och Malå. Denna provundersökning resulterade i en av Planverket gjord rapport, 1973 nr 20, del 2. Rapporten sändes på remiss och samebyar och berörda myndigheter fick yttra sig. Efter att provundersökningen genomförts fortsatte arbetet med kartläggning av markutnyttjandet i renskötseområdet i dess helhet.

Undersökningarna skedde genom intervjuer med samebyarna. Inledningsvis inhämtades ett grundmaterial från lantbruksnämnderna i form av kartor vari renbetesmarksutredningens gränser var inlagda samt andra fakta. Med ledning av detta material upprättades arbetskartor som användes vid intervjuerna. Vidare utgick man ifrån en särskild frågelista.

Intervjuerna gjordes av en särskild *arbetsgrupp*, bestående av personer med kunskap om renskötsel.⁵⁸ Två eller tre av dem som ingick i arbetsgruppen arbetade med en sameby i taget. Samebyarnas styrelser samlades till dagslånga intervjuer och diskussioner och fick med stöd av kartorna redogöra för markanvändningen i sin by. I flera fall höll rensköterna själva i pennan när markeringarna gjordes på kartorna. Frågor ställdes om sådant som betesmarkernas beskaffenhet och betydelsen av olika intrång i betesmöjligheterna.

Resultatet från intervjuerna bearbetades av en särskild *referensgrupp*, bestående av företrädare för SSR⁵⁹, Lantbruksstyrelsen⁶⁰ och

⁵⁷ De ansvariga tjänstemännen på Planverket föreslog att SSR skulle leda hela projektet, något som dock avböjdes från samesidan eftersom de själva ansåg att det i så fall skulle finnas risk för att arbetet inte skulle tas på allvar.

⁵⁸ Ledare för arbetsgruppen som genomförde intervjuerna var Ingvar Åhrén. Denne var dock inte närvarande vid samtliga intervjuer. De som arbetade med intervjuerna var Lars Andersson, Åke Andersson, Elina Baer, Ingrid Baer, Bengt Johansson, Nils Gustav Labba, Karl Axel Persson och Lars Matto Åstot

⁵⁹ Mats Bergkvist, Hans Eriksson, Nikoluas Kuhmunen, Nils Erik Nilsson Kuoljok, Per Bertil Simma och Bertil Wiinka.

Planverket⁶¹. Efter det att referensgruppen gjort sin första granskning⁶² renritades materialet av Planverket och sändes på remiss till samebyarna. Ibland gjordes förnyade besök av arbetsgruppen, s.k. remissbesök. I samband härmed fick samebyarna tillfälle att göra vissa kompletteringar och rätta till missuppfattningar i text och karta.

Protokollen från intervjuerna med samerna 1973 och kommentarerna från remissomgången 1974 ingår i Planverkets arkiv, förvarat på Boverket i Karlskrona. I allmänhet är de mycket knapphändiga. Det är uppenbart att arbetet huvudsakligen bestått i att man ritat in sina områden på arbetskartor. Vad som sagts vid mötena är mycket svårt att få grepp om. I de flesta fall har intervjuerna med bokstäverna KS och KÅ endast noterat att områdena inritats efter respektive samebys anvisningar eller ändrats efter dessa. I några fall förekommer dock kommentarer. Ranbyn uppgav således att sedvane gränsen mot kusten var öppen och att man ibland flyttade ned till områdena runt Umeå och Sävar. Vapstensbyn uppgav att dess gamla vinterland låg runt Örträsk men att man ibland, även under goda betesår, flyttade ned till området ”Nordmaling – Bjurholm – Vännäs – mot kusten” som med sina rika lavhedar var byns bästa betesland.⁶³

Insamling och bearbetning av uppgifter skedde 1973–1974. Materialet sammanställdes i Statens planverks rapport 1975 nr 20 del 3. Det användes också som underlag för kommunöversikter som berörda kommuner på uppdrag av länsstyrelsernas planeringsavdelningar skulle upprätta.⁶⁴

7.6.9.3 Framställningen av kartan

Hur uppgifterna redovisades i renritat skick är något oklart. I Planverkets arkiv finns ett antal kartor i skala 1:250 000. För att täcka hela renskötselområdet krävdes sju kartor. Varje kartblad fanns i fyra olika versioner som utvisade:

1. anläggningar och årstidsbeten

⁶⁰ Walter Johansson.

⁶¹ Jaak Mandi.

⁶² Referensgruppens uppgift var inte att ändra i samebyarnas uppgifter. Ambitionen var i stället att göra materialet överskådligt och begripligt.

⁶³ Statens planverks arkiv F 13A: 18–21 (Boverket, Karlskrona).

⁶⁴ I Jämtlands länsstyrelses arkiv ingår en del sådana planer bland de diarieförda handlingarna dnr. 11.061/1977, vol. DIAA: 319–320 (Länsstyrelsen i Jämtlands län arkiv).

2. markegenskaper
3. särskilda funktioner och flyttningsstråk
4. intrång

Det förefaller mest troligt att dessa kartor sammanställts av länsstyrelsernas planeringsavdelningar på grundval av samebyarnas redovisningar och kommunernas översiktsplaner (där sådana fanns). Kartorna skulle enligt direktiven användas som en del av underlaget i det slutliga kartarbetet. Eftersom varje kartblad upprättats i fyra varianter utgjordes materialet av 28 kartor. Kartorna renritades först i pappersform. I sitt slutliga skick var kartorna utförda på plastmaterialet cronaflex och informationen blev på så sätt möjlig att kombinera om kartorna lades över varandra.

Efter det att rapporten 1974 om renskötelsens markanvändning publicerats fortsatte arbetet med att skapa en översiktlig landsomfattande beskrivning av renskötelsens intressen vid samhällsplaneringen. En sådan beskrivning borde bygga på jämförbara förhållanden. Statens planverk påpekade bl.a. i ett yttrande till regeringen 1977 att länens kartredovisning karta 1 om de areella näringarna ”särskilt vad avser sedvanemarkerna (vinterbetesmarkerna)”, gjorts på olika sätt och ibland inte redovisats alls. Länsstyrelserna i Norrbottens och Västerbottens län hade rent av hävdade att det var omöjligt att uttömmande redovisa markanvändningen för en så arealkrävande näring som renskötelsen.⁶⁵ Planverket och Lantbruksverket ansåg trots detta att en ytterligare bearbetning borde äga rum med sikte på att skapa en karta omfattande hela renskötelsesområdet.

Denna bearbetning ägde rum kring årsskiftet 1977–1978 genom samarbete mellan Planverket och Lantbruksstyrelsen. Till grund för arbetet låg ytterst samebyarnas redovisning av renskötelsesmarkernas användning 1974 och material som framkommit senare, bl.a. karta 1 i länsstyrelsernas redovisning av planeringsskedet. Urvalet av uppgifter gjordes vid rennäringsavdelningarna vid lantbruksnämnderna i de län som berördes. Uppgifterna bearbetades sedan av en referensgrupp vid Lantbruksstyrelsen bestående av representanter för Lantbruksstyrelsen och lantbruksnämndernas rennäringsavdelningar.

Resultatet av bearbetningen blev *kartan över hela renskötelsesområdet i skala 1:1 000 000*. Kartan utgör en bilaga till Lantbruksstyrel-

⁶⁵ Statens planverks meddelande om fysisk riksplanering 1977-12-08 s. 31 och 1978-03-17 samt Lantbruksstyrelsens yttrande 1977-12-19 i Bostadsdepartementets regeringsakt den 17 april 1979 vol. 7 (RA). Det framgår av länsstyrelsernas redovisningar i akten, att olikheterna är stora särskilt när det gäller vad som avses med viktigaste intresseområden.

sens och Statens planverks rapport 1978 nr 44 del 5, *Rennäringen i kommunernas planering*.⁶⁶ Den redovisar markanvändningen inom hela renskötselområdet. De särskilda markeringarna på kartan motsvaras av rennäringens indelning i åretrunt- och vinterbetesmarker samt koncessionsbyarnas områden. Åretruntmarkerna anges med brun färg, medan vinterbetesmarkerna är markerade med blått. Områdena som anses särskilt viktiga är markerade med mörkare ton. Dessutom finns en speciellt ljus blå färgton i den yttre delen av vinterbetesområdet. Denna ljusare färg klargörs inte i kartans teckenförklaring, vilket är ett problem.

Vad som menas med "vissa särskilt viktiga" områden definieras inte i teckenförklaringen. I rapporten 1978⁶⁷ förtydligas dock att man avser sådana sammanhängande områden där renarna vistas under längre tid för bete (s.k. "trivselområden" på vinterbetena), kalvning, samling etc. På kartan finns också andra mindre ytor angivna som särskilt viktiga. De var av allt att döma viktiga av den anledningen att de är strategiska och att förlusten av sådana små områden kan få allvarlig inverkan.⁶⁸ Det hade kanske varit lämpligt att benämna sådana marker "särskilt känsliga".

På grund av att kartan 1978 täcker hela renskötselområdet kan den av naturliga skäl inte vara lika detaljerad som de 28 kartor som utgjort delar av underlaget. Vid en jämförelse mellan underlagen och den slutliga kartan är det tydligt att vinterbetesområdet är större på den senare. Skälet kan vara att underlagskartorna kan vara utarbetade av länsstyrelserna och dessa har kanske inte tagit så stor hänsyn till sedvaneområdet utan mer till frågor som hade påtaglig inverkan på planeringsfrågorna. Enligt en av uppgiftslämnarna lades i den slutliga kartan även in områden som behövde utnyttjas vid extrema väderleksförhållanden.⁶⁹

Ett särskilt problem utgör den helt ljusblå färgen längs framför allt Västerbottens kustland men något lite också för norra Västernorrlands län. Den renritade kartan på plastmaterial med same-

⁶⁶ Statens planverk hade jämte länsstyrelserna huvudansvaret för den fysiska riksplaneringen. Lantbruksnämnderna lämnade underlag till länsstyrelserna, som efter bearbetning sedan översände dem till Planverket som sedan förhandlade med Lantbruksstyrelsen. Planverket har numera upphört och dess uppgifter (och arkiv) har övertagits av Boverket.

⁶⁷ Rapporten 1978 sid. 36.

⁶⁸ Ett exempel på ett sådant viktigt område finns på kartan 1978 inom Rans samebys vinterbetesområde vid Sandsjön; området har på kartan en yta på omkring åtta kvadratkilometer. Samebyn har kommenterat kartan nr 3 (särskilda funktioner och flyttningsleder) 1974 i skala 1:250 000 med att det där finns en svår passage vid flyttning eller renars vandring p.g.a. "järnväg, landsväg, djup bäck".

⁶⁹ Jaak Mandi.

byarnas redovisning av renskötselns markanvändning (karta 1) saknas för detta län i Planverkets arkiv. Vad som finns är en karta på papper. På den har en streckad linje dragits ungefär från Klutmark över Krokssjö, Taveljö och ned till Olofsfors i Nordmaling. I grova drag motsvarar linjen gränsen mellan den ljusblå färgen och den mycket ljusblå färgen längs kusten på 1978 års karta. Att denna åtskillnad gjorts är egendomligt. Att vinterbetesområdet sträcker sig ut till Bottenhavskusten är fastslaget i gällande byordningar och det förhåller sig så är en uppfattning som hävdas av länsstyrelsen även i dag. Den streckade linjen på papperskartan markerar troligen att områdena öster om denna linje var områden som inte regelbundet besöktes, flenområdena som Erik Bergström kallade dem på sina kartor 1914 och 1919.⁷⁰

Tolkningen av 1978 års karta är alltså inte helt oproblematiske. Statens planverk framhåller också i sin rapportering av FRP 1978 att det ”allmänt finns en viss osäkerhet om sedvanemarkernas omfattning”. Kartan har inte löst det problemet, men den kan å andra sidan inte avfärdas som helt otillförlitlig. Den bygger trots allt på ett omfattande utredningsarbete som inkluderat den främsta sakkunskap på området som då fanns. Kartan är inte rensad från subjektiva ställningstaganden och underlaget från olika områden kan vara ojämnt. Den bild man fått fram är naturligtvis också tidsbunden. Några djuplodande historiska undersökningar av sedvanerättens omfattning har man inte gjort. Man har redovisat den kunskap och de uppfattningar man bland samer och inom rennäringsadministrationen hade i slutet av 1970-talet. På så vis blir kartan ett tidsdokument och en källa vid sidan av andra från denna tid. Det innebär att kartan kan och bör användas, men inte utan kritisk distans.

Se i övrigt kartredovisningen i avsnitt 7.7.11.

7.6.10 Svensk-norska renbeteskonventionerna

I samband med förhandlingarna rörande de svensk-norska renbeteskonventionerna har utredningar gjorts som även berör de svenska vinterbetesmarkerna. Före 1919 års renbeteskonvention gjordes omfattande sådana för att utröna samernas situation inför en eventuell gränsstängning (avsnitt 7.6.3–4). Undersökningarna var primärt tillkomna som förarbeten till en ny renbeteslag men fick

⁷⁰ Rapporten 1978 nr 44 del 5 s. 34.

senare också till uppgift att ta fram ett underlag för bedömning av vad som kunde ske om gränsen mot Norge stängdes. Undersökningssuppdraget blev på så sätt mycket brett.

Renbeteskonventionen mellan Norge och Sverige togs upp till ny behandling 1964 då det tillsattes en ny renbeteskommission. Kommissionen avgav 1967 sitt betänkande.⁷¹ Även detta innehåller en bred presentation av samiska förhållanden i Norge och Sverige. Kommissionen undersökte bl.a. vilka "säsongsområden" som de olika samebyarna använde under olika årstider. Resultaten överfördes till en karta där vinterbeteslandens yttergränser kallas "sedvane-gränser".

Detta är dock en föga välgrundad beteckning. Bortsett från några referenser som gjordes till äldre vetenskapliga framställningar av Filip Hultblad, Ernst Manker och Israel Ruong beträffande enstaka samebyar, innehåller betänkandet inga undersökningar rörande vinterbetena som tar hänsyn till historiska förhållanden. Det verkar dessutom som om utredarna ägnade större kraft åt betena under övriga årstider än vintern. När exempelvis Västerbottens samebyar presenteras redovisas vad Östergren, Bergström m.fl. skrev i sin undersökning 1913 om vår-, sommar- och höstbetena, men inte vad de i samma utredning skrev om vinterbetena. Vid närmare granskning blir det också uppenbart att såväl kartan som beskrivningarna grundar sig på uppgifter om aktuella förhållanden, ingenting annat. De avsåg dessutom enbart områden som uppfattades som normala betesområden. Detta framgår av olika formuleringar i betänkandet bl.a. om Frostvikens norra sameby om vilken det skrivs att dess vinterkapacitet var otillräcklig, men att denna brist kunde "kompenserats av vissa reserver inom barmarksdelen och normalt ej utnyttjade sedvaneland, som inte är inräknade i lappbyns areal" (s. 395). Detta är samma metod som den samtida renbetesmarksutredningen 1960 (avsnitt 7.6.8) använde. Det kan därför inte överraska att den svensk-norska renbeteskommissionens karta 1967 mycket nära överensstämmer med den som renbetesmarksutredningen redovisade i sitt betänkande 1966.

Betänkandet 1967 gav upphov till att en "renbetesdelegation" tillsattes samma år. Dess arkiv har, i den mån handlingarna inte varit sekretessbelagda, studerats och i några fall har hänvisningar

⁷¹ Betänkande avgivet av svensk-norska renbeteskommissionen av 1964. Kungl. Utrikesdepartementet 1967

till det gjorts i det topografiska kapitlet (kapitel 9).⁷² I arkivet ingår en ”partiell redovisning” av pågående inventering av tillgängliga vinterbetesmarker i Arvidsjaur och Arjeplogs kommuner. Det är värt att notera att utredningsmannen (förste konsulenten Göran Lundvall vid lappväsendet i Norrbottens län) inte använde sig av renbetesmarksutredningens eller renbeteskommissionens gränsdragningar. Hans utgångspunkt var i stället den fördelning av vinterbeteslanden som gjordes av 1930 års lappkommitté (SOU 1936:23) samt de norrbottniska byordningarnas formulering att samebyarnas betesområdena ”i öster sträcker sig så långt som lapparna enligt sedvanerätt pläгат utsträcka sina flyttningar”. Enligt den utförliga inventeringsrapporten 1970 låg ifrågavarande lappbyars vinterbetesområden huvudsakligen nedanför lappmarksgränsen och sträckte sig som ganska smala stråk eller landtungor ned mot kusten ”i området mellan Pite och Skellefte älvar och närmast norr om Pite älv och söder om Skellefte älv.”. Den kartredovisning han gjorde gick i huvudsak ut på att visa var olika norska samer hållit till under åren 1950–1967 samt att utpeka områden som norska samer kunde använda framledes.

En motsvarande undersökning för Västerbottens län gjordes samtidigt av en svensk-norsk arbetsgrupp. Från svensk sida deltog förste konsulenten Hilding Ritzén vid rennäringssavdelningen i Västerbottens län och statsagronomen Eliel Steen. Arbetsgruppen redovisade inga sedvanerättsliga utgångspunkter för sitt arbete. Dess enda uppgift var att finna lämpliga betesområden för några norska flyttgrupper. Det skulle ske inom de betesområden som utpekats i byordningarna för Västerbottens lappbyar 1946 och som omfattade hela länet och delar av Västernorrlands län.

År 1997 skulle 1972 års renbeteskonvention omförhandlas. Det tillsattes åter en renbeteskommission som avgav sitt betänkande 2001.⁷³ Även detta betänkande innehåller utförliga beskrivningar och kartor. Inte heller de bygger på några egna historiska undersökningar. I huvudsak har man byggt på de berörda länsstyrelsernas nuvarande markanvändningsplaner. Det är dock endast betesområden för de samebyar som berörs av svensk-norska gränsflyttningar som redovisas. Det är lätt att förbise detta och misstolka kartorna. Vissa intressanta observationer kan dock göras. Sameby-

⁷² Svenska delegationen för förhandlingar ang. renbeteskonventionen 1967 (YK 2569 vol 3, RA).

⁷³ Betänkande avgivet av svensk-norska renbeteskommissionen av år 1997. Kungl. Utrikesdepartementet 2001.

arna Grans, Rans och Umbyns vinterbetesområden sträcker sig enligt byordningarna från Skellefteälven i norr till Nordmaling i söder. Enligt renbeteskommissionens karta är flyttningarna mer koncentrerade till ett smalare flyttningsområde som sträcker sig ned till kuststräckan ungefär mellan Umeå och Nordmaling i söder. Det övriga Norrbotten används enligt uppgift numera av Malå skogssameby och vissa samebyar i Norrbottens län.⁷⁴

I Västernorrlands län sträcker sig Vilhelminabyarnas vinterland enligt samma karta ända ned till Härnösandstrakten. Uppgiften grundar sig förmodligen på 1946 års byordning som egendomligt nog fortfarande gäller. Några flyttningar till så sydliga områden har dock, som visats ovan i tidigare avsnitt, inte observerats sedan 1930-talet. Däremot sträcker sig Jämtlandssamernas betesområde inte ned till havskusten utan stannar någorlunda i nivå med vad vi i kapitel 11 kommit fram till, dock på så sätt att linjerna är dragna något längre söderut och österut än vi gjort. Det understryks på kartan att jämtlandssamernas vinterland inte är gränsbestämda.

7.7 Kartor över renskötselområdet

I det genomgångna materialet har påträffats ett antal historiska kartor som belyser samiska flyttleder och renbetesområden. I ett fall (karta 13) har Gränsdragningskommissionens utredare också skapat en karta. Kartorna har bearbetats med modern teknik och på så sätt gjorts tillgängliga och möjliga att jämföra med varandra. De är tillgängliga på Internet och har i vår framställning på några ställen kallats det digitala "kartskåpet".⁷⁵

Förfarandet vid framställningen har varit att kartorna först kopierats digitalt genom scanning. Alla kartor utom karta 10 och 13 har därefter bearbetats genom s.k. georeferering, rektifiering och vektorisering.⁷⁶ Därigenom har kartorna gjorts i samma skala och pro-

⁷⁴ Uppgift av Gränsdragningskommissionens experter Birgitta Hansson och Bror Saitton som också deltagit i de svensk-norska konventionsundersökningarna.

⁷⁵ Länken kan nås på länsstyrelsens i Norrbottens län hemsida <http://www.bd.lst.se/>. I sidan för rennäringen finns en ytterligare länk som kallas "rennäringens historiska kartor".

⁷⁶ Enkelt uttryckt innebär georeferering och rektifiering att utvalda punkter i den scannade kartbilden jämförs med motsvarande punkter i det geografiska koordinatsystemet och med ledning av denna åtgärd placeras kartan i rätt geografiskt läge genom att vridas, flyttas och skaländras så att kartorna, oberoende av originalens form, blir jämförbara med varandra. Efter denna operation följer vektoriseringen som innebär att man manuellt, i ett kartprogram på datorn, ritat av (digitaliserar) utvald information från kartbilden t. ex. visten, flyttleder, vinterbetesområden. Till dessa s.k. "vektordata" kan man tillföra beskrivande information (attribut) till de enskilda objekten så att man på den digitaliserade kartan direkt kan avläsa vad de visar.

jektion och på så sätt blivit jämförbara med varandra. För att underlätta jämförbarheten har endast sådan information som är av betydelse för vår undersökning markerats (exempelvis flyttleder, vinterbetesområden, lappmarksgränsen). I övrigt ingår endast sådan geografisk information som är nödvändig för att kunna orientera sig på kartan. Den som har behov av mer detaljerade geografiska hållpunkter kan dock få det genom att studera kartorna i ”kartskåpet” i skala 1:500 000. Sverigekartan har nämligen lagts in som en bakgrund som kommer fram vid användning av denna skala. Att karta 10 och 13 endast georefererats och inte rektifierats och vektoriserats sammanhänger med att de genom sitt innehåll inte ägnat sig för detta. Eftersom dessa kartor inte vidare bearbetats visar de kartbilden i dess grundläggande form.

Varje karta har var för sig beskrivits och källkritiskt granskats i nedanstående avsnitt. Dessa finns också tillgängliga på Internet i anslutning till kartorna. Generellt sett bör man vid studiet ha några förhållanden i åtanke, nämligen att originalkartorna

- i flera fall har skapats genom att markeringar gjorts på en grundkarta vars tillkomsthistoria är ofullständigt känd
- har gjorts i syfte att åstadkomma översiktliga beskrivningar
- därför har liten skala och täcker mycket stora områden
- av den anledningen inte i detaljen har så stor precision utan att man får räkna med avvikelser på några kilometer åt vardera hållet
- inte har blivit mer exakta även om det skenbart kan framstå så på grund av att det moderna datoriserade kartprogrammet gör det möjligt att ändra skalan

1. Karta över de jämtländska lapparnas huvudsakliga betesområden i Sverige. Kartbilaga I till utredning angående lappförhållanden i Jämtland av E. von Sydow och C. Österberg.⁷⁷

Kartans skala och placering: Skala: 1:200 000. Placering: Riksarkivets kartsamling (kommittéarkiv 1766, Renbetesdelegationen 1913, bl. 9). Betesområdena är inritade på en länskarta utarbetad av förste lantmätare J. A. Albin på 1860-talet. Den här upplagan är tryckt av Generalstabens litografiska anstalt 1885.

⁷⁷ I kartskåpet benämnt som ”Jämtland Renskötselområde Sydow 1914”.

Tillkomstår: Kartan är odaterad men har samband med det utredningsarbete den tillkom i (se nedan). Den har approximativt tidfäst till omkring 1914.

Tillkomst och syfte: Kartan utgör kartbilaga I till den intervjuundersökning med 55 samer i Jämtlands och Kopparbergs län som jägmästare Eric von Sydow och botanisten Claes Österberg (senare lappfogde i Norrbottens län) utförde 1913 på regeringens uppdrag. Syftet med undersökningarna var att regeringen skulle få in ett gott underlag för beslut om en ny renbeteslag och inför förhandlingarna med Norge om en ny renbeteskonvention (jfr avsnitt 7.6.4 och 9.3).

Underlag och innehåll: Vid intervjuerna skulle samerna redogöra för vart de fört sina renar på vinterbete dels vintern 1912–1913, som var lite speciell, och dels under vanliga år. Leder och vinterbetesplatser redovisas på karta 2. Läger man karta 1 och 2 över varandra visar det sig att de ”huvudsakliga betesområdena” ungefär motsvarar slutpunkterna på flyttlederna enligt sistnämnda karta. Originalkartan tar även upp sommar-, höst- och vårområden, men i denna digitala version redovisas endast vinterbetesområdena. Dessa har liksom i originalet markerats med röd eller randigt röd färg. Den sistnämnda avser enligt kartförfattarna ”genomflyttningssområde eller förutvarande vinterbetesområde”.

Källkritisk bedömning: Det är viktigt att komma ihåg att kartan endast omfattar Jämtlands län så som det såg ut på 1910-talet. Fjällsjö, Tåsjö och Bodums socknar med Backe och Rossön som centralorter tillhörde då Västernorrlands län. Kring dessa fanns vinterbetesområden som var mycket viktiga för frostvikensamerna. Eftersom socknarna i fråga låg utanför Jämtlands län visas de dock inte på kartan. En annan egendomlighet är att skogarna norr om Järpen hamnar inom det randiga området. Det sammanhänger efter allt att döma med att området enligt kartan över flyttlederna (karta 2) endast passerades av renhjordar. Andra källor såsom exempelvis protokollen från de årliga sammanträdena med lappfogden och Elof Huss utredning 1959 (jfr. avsnitt 7.6.7, 9.3 och karta 7.7.13) visar dock att Järpensskogarna var viktiga och frekventerade vinterbetesområden. Kartan ger möjligen en rättvisande bild av förhållandena som de uppfattades vid tidpunkten för dess tillkomst men är missvisande sedd över längre tid.

2. Karta över de jämtländska fjällapparnas flyttningsleder. Kartbilaga II till utredning angående lappförhållanden i Jämtland av E. von Sydow och C. Österberg.⁷⁸

Kartans skala och placering: Skala: 1:500 000 ? (ej angiven på originalkartan). Placering: Riksarkivets kartsamling (kommittéarkiv 1766, Renbetesdelegationen 1913, bl. 10), Uppgifterna är inritade på en av Generalstabens litografiska anstalt tryckt karta, men årtal och grunduppgifter har täckts över av teckenförklaringen till de inritade uppgifterna.

Tillkomstår: Kartan är odaterad men har samband med det utredningsarbete den tillkom i (se nedan). Den har approximativt tidfästas till omkring 1914.

Tillkomst och syfte: Kartan utgör kartbilaga II till den intervjuundersökning med 55 samer i Jämtlands och Kopparbergs län som jägmästare Eric von Sydow och botanisten Claes Österberg (senare lappfogde i Norrbottens län) utförde 1913 på regeringens uppdrag. Syftet med undersökningarna var att regeringen skulle få in ett gott beslutsunderlag för en ny renbeteslag och inför förhandlingarna med Norge om en ny renbeteskonvention (jfr avsnitt 7.6.4 och 9.3).

Innehåll: Kartan visar de "normala" flyttlederna vid tiden för kartans upprättande. Led markerad med punkter avser flyttleder under flenår. Siffrorna under vistefigurerna (kvadrater) anger antal familjer vid varje plats. Samebyarna markeras med olika färger.

Underlag för kartan: Som grund för kartan ligger de frågor som utredarna ställde till samerna rörande vinterbetena. Samerna skulle först i detalj redogöra för flyttningsvägarna och vinterbetesområdena den gångna vintern. Om denna inte kunde betecknas som en normal skulle de beskriva var de normala flyttningsvägarna gick.

Källkritisk bedömning: Jämför man med intervjuprotokollen ser man att kartförfattarna avsett att visa var de "vanliga" flyttlederna gick och var de "vanliga" vinterbetesområdena låg. Vid närgranskning finner man dock att uppgifterna inte helt överensstämmer med varandra. I söder fanns exempelvis en på kartan oredovisad

⁷⁸ I kartsåpet benämnt som "Jämtland Flyttningsvägar Sydow 1914".

flenårsled som gick över Gimdalen eller Bräcke ned till Medelpad och där längs Ljungan till Sundsvallsområdet. Beteckningen flenårsleder på andra leder till Sundsvall kan också ifrågasättas. De var knappast mer flenårsleder än de som gick till Nordingrå och Härnön, vilka på kartan karaktäriseras som ”vanliga”. Lappfogde Staaffs intervjuundersökningar 1921–1922 och protokollen från samernas årssammanträden med lappfogden 1922–1939 visar entydigt att Sundsvallstrakten var ett dominerande flyttmål som nära nog årligen besöktes av frostvikensamerna (jfr avsnitt 7.6.5.3, 7.6.7.2, 9.3 och karta 7.7.13).

Kartan ger heller inte en rättvisande bild av vilka olika betesområden som använts. Den anger startpunkter och slutpunkter för lederna, men den visar inte vilka betesområden längs dessa som kunde utnyttjas. Det leder till att några av de mest frekventerade vinterbetesområdena såsom exempelvis de runt Junsele, Fjällsjö och Bodum i öst samt i Järpenskogarna i väst blir reducerade till genomflyttningsområden. Flyttlederna i sydvästra Jämtland och Härjedalen förefaller också vara ofullständigt redovisade.

Slutsatsen måste bli att kartan ger en delvis missvisande bild av de samiska flyttlederna och betesområdena sedda över längre tid. Kartan har förmodligen upprättats som illustration till intervjuprotokollen och är lika tidsbundna som dessa. Den saknar inte intresse, men man måste vara medveten om dess svagheter.

3. Karta över de västerbottniska fjäll- och skogslapparnas huvudsakliga betesområden i Sverige och i Norge. Kartbilaga I till utredningar angående lappförhållanden i Västerbotten av C. Österberg, H. Jonasson och E. Bergström.⁷⁹

Kartans skala och placering: Skala: 1:500 000 ? (Skalan ej angiven på kartan). Placering: Riksarkivets kartsamling (kommittéarkiv 1766, Renbetesdelegationens arkiv, bl. 11) Uppgifterna är inritade på en av Generalstabens litografiska anstalt tryckt karta. Årtal och grunduppgifter för denna har övertäckts av teckenförklaringen till de inritade uppgifterna.

Tillkomstår: Kartan är odaterad men har samband med det utredningsarbete den tillkom i (se nedan). Den har approximativt tidfäst till 1914.

⁷⁹ I kartskåpet benämnt som ”Västerbotten Renskötselområde Bergström 1914”.

Tillkomsthistoria och syfte: Kartan utgör bilaga I till de intervjuundersökningar med 80 samer i Västerbottens län som botanikerna Erik Bergström och Claes Österberg (senare lappfogdar i Västerbottens resp. Norrbottens län) samt fil. mag. Hugo Jonasson genomförde på regeringens uppdrag 1912. Syftet med undersökningarna var att regeringen skulle få ett beslutsunderlag för en ny renbeteslag och inför förhandlingarna med Norge om en ny renbeteskonvention (jfr. avsnitt 7.6.4 och 9.2).

Innehåll: Originalkartan visar även sommar- och "tjärroområden" (vår- och höstland) som inte tagits med i den digitaliserade kartan. Ordinarie vinterbetesområdena markeras liksom på originalet med röd färg, flenområden med brun. Gränser mellan samebyarnas vinterbetesområden har ritats in, men inte på flenområdena.

Underlag och innehåll: Till grund för kartan ligger de svar som samerna gav vid intervjuundersökningen 1912 samt utredarnas kännedom om länet. I originalet redovisas även samernas vår-, sommar och höstbetesområden men på den digitaliserade kartan redovisas endast deras vinterbetesområden .

Källkritisk bedömning: Utredarna lade ned ett mycket grundligt arbete som förutom intervjuprotokollen resulterade i *Utredningar angående lappförhållanden inom Västerbottens län* Del I (218 s. + bilagor) som ingående beskriver de samiska förhållandena i länet. Fil. dr. Erik Bergström blev år 1915 lappfogde i länet och kände detta väl.

Det är självklart att den gränslinje som dragits mellan ordinarie vinterbetesområden och flenområden inte får betraktas som exakt. Den kan till sin natur inte vara annat än ungefärlig. Kartbilden bygger på samernas egna uppgifter. På något enstaka undantag när uppgav de att det endast var under flenår som de flyttade med sina renar ned till kusten (jfr i övrigt karta 4).

Kartan innefattar även västerbottensamernas vinterbetesområden i nordöstra Västernorrlands län, men inte norrbottensamernas motsvarande områden i norra delen av det egna länet. Inom flenområdet anges inga gränser mellan de olika byarna. Det var välbetänkt eftersom sådana inte existerade. Ovanför flenområdet har inritats "faktiskt uppehållna gränser mellan lappbyarna" vilket innebär

att de byggde på frivilliga överenskommelser mellan samebyarna men inte var officiellt fastställda. Endast på vår-, sommar- och höstlanden fanns av myndigheterna fastställda gränser.

Sammanfattningsvis kan sägas att denna karta har större trovärdighet än motsvarande kartor för Jämtlands län (karta 1 och 2). Det bör dock framhållas att kartan endast bygger på fakta som var överblickbara vid tiden för dess tillkomst.

4. Karta över de västerbottniska fjällapparnas flyttningsvägar. Kartbilaga II till utredningar angående lappförhållanden i Västerbotten av C. Österberg, H. Jonasson och E. Bergström.⁸⁰

Kartans skala och placering: Skala: 1:500 000 ? (Skalan har ej angivits). Placering: Riksarkivets kartsamling (kommittéarkiv 1766, Renbetesdelegerade 1913, bl. 14). Uppgifterna är inritade på en karta tryckt av Generalstabens litografiska anstalt. Årtal och grunduppgifter har täckts över av teckenförklaringen till de inritade uppgifterna.

Tillkomstår: Kartinformationen är odaterad men har samband med det utredningsarbete som den tillkom i (se nedan). Den har approximativt tidfäst till omkring 1914.

Tillkomsthistoria och syfte: Kartan utgör bilaga II till de intervjuundersökningar med 80 samer i Västerbottens län som botanikerna Erik Bergström och Claes Österberg (senare lappfogdar i Västerbottens resp. Norrbottens län) samt fil. mag. Hugo Jonasson genomförde på regeringens uppdrag 1912. Syftet med undersökningarna var att regeringen skulle få in ett gott beslutsunderlag för en ny renbeteslag och inför förhandlingarna med Norge om en ny renbeteskonvention (jfr. avsnitt 7.6.4 och 9.2).

Innehåll: Originalkartan redovisar även flyttleder i sommar- och tjärrolanden (vår- och höstområden). Heldragna linjer markerar de vanliga flyttlederna, punktade linjer ”flyttningsväg i kustlandet under flenår” (originalkartans formulering). Streckad linje anger alternativ flyttled vid återflyttningen från vinterbetena. De olika samebyarna markeras med olika färger.

⁸⁰ I kartskåpet benämnt som ”Västerbotten Flyttningsvägar Bergström 1914”.

Underlag för kartan: Till grund för kartan ligger de svar som samerna gav vid intervjuundersökningen 1912 samt utredarnas kännedom om länet. Samerna skulle i detalj redogöra för flyttlederna vintern 1911–1912. Om dessa avvek från de normala skulle samerna beskriva var lederna ”de flesta åren” gick. Det verkar inte som om vintern 1911–1912 avvek från det som uppfattades som det normala.

Källkritisk bedömning: Utredarna lade ned ett mycket grundligt arbete som förutom intervjuprotokollen resulterade i den omfattande översikten *Utredningar angående lappförhållanden inom Västerbottens län* del I (218 s. + bilagor). Den beskriver mycket ingående de samiska förhållandena i länet. Sakkunskapen torde alltså ha varit stor och kartan har liksom karta 3 stor trovärdighet för den tid den tillkom i. Det bör noteras att kartan endast redovisar västerbottensamernas flyttningar, inte de flyttningar som norrbottensamer vid denna tid gjorde till de mellersta och nordligaste delarna av Västerbottens län.

Så gott som alla samer vittnade om att det endast var under flenår som de flyttade ned till kusten. Särskilt områdena i södra delen av länet från trakterna norr om Umeå ned till Husum i Grundsunda socken i Västernorrlands län användes. Enligt kartan flyttade en grupp från Rans sameby årligen till trakten av Lövånger. Det torde ha varit ett tillfälligt förhållande. Länsmannen i Lövånger uppgav i ett remissvar 1893 att orten inte oftare än ungefär vart femtonde år besöktes av samer. Det bestyrker att kustbetena i länet som helhet var att beteckna som flenområden så som karta 3 också gör.

5. *Karta utvisande den nuvarande landfördelningen och det nuvarande renantalet inom de norrbottniska lappbyarna uppgjord av C. Österberg, H. Jonasson och E. Bergström. Skala 1: 500 000.*⁸¹

Kartans skala och placering: Skala: 1:500 000 ? (ej angiven på originalet). Placering: Riksarkivets kartsamling (kommittéarkiv 1766, Renbetesdelegerade 1913, bl. 4). Uppgifterna har ritats in på en av Generalstabens litografiska anstalt tryckt karta. Grunduppgifter för denna har täckts över av teckenförklaringen till de inritade uppgifterna.

⁸¹ I kartsåpet benämnt som ”Norrbotten Renskötselområde Bergström 1914”.

Tillkomstår: Kartan har med all sannolikhet upprättats 1912 i samband med den s.k. "Sigtunautredningen". Denna utredning finns omnämnd i litteraturen, men varken den eller dess handlingar har vid Gränsdragningskommissionens efterforskningar påträffats. Från början antog Gränsdragningskommissionen att kartan kommit till i samma sammanhang som kartorna för Jämtlands och Västerbottens län. Den daterades därför liksom dessa approximativt till 1914.

Tillkomsthistoria och syfte: Kartan har gjorts av botanikerna Erik Bergström, Claes Österberg (senare lappfogdar i Västerbottens resp. Norrbottens län) och Hugo Jonasson. Den har som ovan nämnts med all sannolikhet gjorts inom ramen för den s.k. Sigtunautredningen. Det tydliga syftet med denna utredning var att åstadkomma rationaliseringar i rennäringen och minska renantalet.

Innehåll: Originalkartan visar såväl sommar-, vår- och höstbetesland som vinterbetesområden. Endast de senare har tagits med i den digitaliserade kartan. De områden som användes av fjällsamerna har markerats med röd färg medan området för skogssamerna markerats med gröna randiga linjer. Originalkartan visar av någon märklig anledning även vinterbetesområdena för Umbyns och Vapstens samebyar i Västerbottens län. Dessa områden har inte tagits med, eftersom de mer trovärdigt behandlas i kartorna för detta län (karta 3–4).

Underlag för kartan: Eftersom "Sigtunautredningens" betänkande och arkiv ej påträffats är underlaget okänt.

Källkritisk bedömning: Kartan ingår i en serie kartor som avser rationalisering av renskötseln i Norrbottens län. Man skulle fastställa maximala renantal och begränsa betesområdena. Denna karta uppger sig visa "den nuvarande landfördelningen och det nuvarande renantalet". Eftersom underlaget är okänt är källvärdet svårt att bedöma. Man kan konstatera att vinterbetesområdena för fjällsamerna i Torneå lappmark redovisas på ett helt annat sätt än 1909 års lappkommitté gjorde. Enligt denna sträckte sig fjällsamernas vinterbetesområde ner till en linje dragen från Parkajoki by till Kärendöjärvi, därifrån till Kangos, vidare till Junosuando och där efter följande landsvägen till sockengränsen mot Tarendö.

Detta område var under lång tid ett stridsäpple. Man kan konstatera att det på denna karta tillskrivs skogssamerna. Området överensstämmer nära med det som senare avsattes till koncessions-samebyar. Bilden av skogssamebyarnas vinterbetesmarker i övrigt måste sägas vara mycket generell. Markerna sträcker sig enligt kartan ända ned till Nysätra i Västerbottens län, vilket stämmer med vad som framkom vid intervjuer som gjordes med 76 samer i Piteå och Luleå lappmarker 1913 och med de retrospektiva intervjuer som 1930 års lappkommitté gjorde (jfr. avsnitt 7.6.4, 7.6.6.3 och 9.1).

Enligt 1913 års intervjuer flyttade samer fram till sista decenniet av 1800-talet också till Kallaxheden utanför Luleå. Uppgifterna styrks av retrospektiva intervjuer med äldre samer som gjordes av 1930 års lappkommitté. Med tanke på detta är det egendomligt att Luleåområdet på kartan inte betecknats som vinterbetesområde, medan stora områden söder om Skellefteälven gjort det.

6. *Karta över renskötelsns utbredning i Sverige upprättad av Erik Bergström omkring 1919.*⁸²

Kartans skala och placering: Kartan har funnits i privat ägo hos ättlingar till Erik Bergström men finns i något reviderad form som bilaga till 1919 års lappkommittés betänkande *Förslag ang. lapparnas renskötsel m.m.* (SOU 1923: 51) där den återges i skala 1: 1000 000. Den finns även i större format på Riksarkivet men är mycket skadad. Den är i Riksarkivet betecknad som bilaga till Renbeteskonventions-sakkunniges 1922 utredning (kommitté YK 1292).

Tillkomstår: Mellan 1917, då underlagskartan trycktes, och 1923 då ovannämnda betänkande kom. Har approximativt tidfästas till 1919 då renbeteskonventionen med Norge undertecknades.

Tillkomsthistoria och syfte: Kartan kan ha tillkommit i samband diskussioner om ett utbildningsprogram för samer 1917 (jfr. avsnitt 7.6.5.2). Den har under alla omständigheter använts som underlag för 1919 års lappkommitté och vid överläggningarna om en renbeteskonvention med Norge 1919.

⁸² I kartsåpet benämnt som "Sverige Renskötselområde Bergström 1919".

Innehåll: Originalkartan omfattar varje samebys hela betesområde, dvs. såväl sommar-, höst- och vårbetesområden som vinterbetesområden och flenområden, har ritats in. Heldragen mörkblå linje visar fjällsamebys ”normala” område, streckad mörkblå linje dess flenområde. Skogssamebyarna ”helt eller huvudsakligen” ovanför lappmarksgränsen har på motsvarande sätt markerats med rött. ”Skogsrenområde” beläget ”helt eller huvudsakligen” nedan lappmarksgränsen markeras på motsvarande sätt med grönt. Blyertsanteckningarna i högra hörnet torde härröra från Erik Bergström.

Ett problem med denna karta är att det under utredningens gång visat sig att den version som utgör bilaga till betänkandet SOU 1923:51 har ett något annat innehåll. På den är hela det tomma området längs kusten från Piteå i söder till gränsen mot Finland och in i landet markerat som vinterbetesområde för skogssamer. I den södra delen var det enligt den kartan frågan om områden som skogssamer från Arvidsjaur ”stundom” besökte.

Underlag för kartan: Kartan bygger på Erik Bergströms omfattande kunskap rörande Västerbottens län samt insamlade uppgifter från lappfogdarna i övriga län.

Källkritisk bedömning: Det är uppenbart att Bergströms kunskaper är störst beträffande Västerbottens län. Hans indelning stämmer i huvudsak med den karta han och några andra utredare utarbetade för Västerbottens län (karta 7.7.3–4). I 1919 års karta kom han emellertid att göra en fördelning av flenorådena på samebyar som inte återfinns på denna karta. Denna fördelning låg senare till grund för de byordningar för lappbyarna som länsstyrelsen fastställde 1946.

De gränser som fastställdes i byordningarna har dock aldrig varit avsedda att uppfattas som absoluta. Ernst Mankers karta 1945 visar på helt andra indelningar. Att Rans och Grans vinterbetesmarker mot kusten betecknas som ”normala” medan Umbyns och Vilhelminasamernas betecknas som ”flenområden” är också egendomligt. Möjligen bygger skillnaden på att det i Ranbyn fanns en grupp som 1913 uppgav sig årligen flytta till Lövånger, medan de andra samerna i byn och i länet uppgav sig flytta till kusten endast under år med svåra betesförhållanden. Troligen bör hela kustbygden, liksom på karta 7.7.3, betecknas som flenområde.

Som lappfogde i Västerbottens län under den tid då kartan skapades hade Erik Bergström skaffat sig stor sakkunskap om det egna

länet. Mer osäker blir han när det gäller grannlänen. Skogssamerna i Norrbottens län är karterade på ett svåröverskådligt sätt. Av den karta som bifogades 1923 års betänkande framgår dock att Bergström räknade med att hela Norrbottens län var vinterbetesområde för samer, även kustområdena. Gränserna för de jämtländska samebyarna känns inte heller riktigt tillförlitliga. Det gamla välkända vinterbetesområdet vid sjön Näkten upptas exempelvis inte och det finns andra oklarheter.

Eftersom kartan är tryckt och har använts vid så viktiga sammanhang som konventionsförhandlingarna med Norge och som bilaga till 1919 års lappkommittés betänkande är det lätt att tillskriva den större trovärdighet än andra kartor. Det finns ingen riktig grund för det. När det gäller områden utanför Västerbottens län bör den användas med särskild försiktighet.

7. *Siidas and migratory routes of the Swedish mountain Lapps. De svenska fjällapparnas sitor och flyttningsleder. By Ernst Manker 1945.*⁸³

Kartans skala och placering: Skala: 1: 500 000. Placering: Kartan är tryckt och utgör bilaga till Ernst Mankers utredning *The nomadism of the Swedish mountain lapps* (Acta Lapponica VIII, Sthlm 1951).

Tillkomstår: Kartan avser förhållandena 1945 men kartan trycktes först 1953 av Kartografiska institutet (Esselte AB).

Tillkomsthistoria och syfte: Ernst Manker var intendent på Nordiska museets lappska avdelning. Under hans ledning igångsattes på 1940-talet omfattande studier av samernas levnadsförhållanden. I dessa ingick undersökningar om visten och flyttningsvägar. De sistnämnda undersökningarna fick särskild fart efter 1945, då LKAB beviljade ett större belopp för deras slutförande (jfr. avsnitt 7.5.2).

Innehåll: Kartan redovisar såväl samebyarnas vinterbetesområden som deras flyttleder och visten. Gränserna för de förra har markerats med blå färg, i punkter för skogssamebyarnas del. Flyttlederna är rödfärgade. Streckad led anger övergiven led. Någon beteckning för flenområden eller flenårsleder har han inte. Även om kartan

⁸³ I kartsåpet omnämnt som "Svenska fjällapparnas flyttningsområde Manker".

enligt rubriken endast avser fjällsamerna har skogssamernas områden och deras flyttleder ritats in.

Underlag för kartan: Kartan bygger, enligt en PM som Manker gjort, på uppgifter från lappfogdarna, samebyarnas ordningsmän, namngivna i beskrivningen av respektive sameby i boken, samt från tillsyningsmännen. Hans underlagsmaterial har emellertid endast delvis kunnat återfinnas i Nordiska museets arkiv.

Källkritisk bedömning: Vinterbetesområdena i Norrbottens län är redovisade på ett trovärdigare sätt än på Bergströms karta 1919 (karta 6) vilket bl.a. visas av att de går ned mot kusten i Piteåområdet. I Västerbottens län går samtliga samebyars betesområde ner till kusten bortsett från Vapstens samebys, vilket slutar vid Bjurholm. Fördelningen av vinterbetesområdena är väsentligt annorlunda än hos Bergström, vilket visar hur svårt det är att rita in gränser för föränderliga vinterbetesmarker.

Vinterbetesområdena för jämtlandssamerna uppvisar en del egendomliga drag. De går i centrala Jämtland inte längre ned än ungefär tre mil norr om Indalsälven. Nedanför den linjen ligger emellertid flera välkända gamla vinterbetesområden som är väl dokumenterade i exempelvis protokollen från samernas årliga möten med lappfogden (jfr. karta 13). Till dessa har Manker dessutom ritat flyttleder, vilket gör hans uppgifter än mer svårtolkade. Det är intressant att notera att Manker låter frostvikenbyarnas vinterområden sluta längs en linje strax söder om Ramsle. Med samma rätt kunde han ha dragit en gräns för vilhelminabyarnas område längre västerut än han gör (jfr. avsnitt 9.2.3). Deras område går enligt Manker fortfarande ända ut till kusten. Sannolikt beror skillnaden på vad samebyarnas sagesmän meddelat. Mankers rapportör i Frostviken var ordningsmannen Anders Åhrén, och han uppgav att frostvikensamernas kustflyttningar upphört.

Flyttlederna uppvisar ett ganska glest nät. Enligt kartan fanns det t.ex. bara två flyttleder som gick nedom lappmarksgränsen i Västerbottens län. De går ner till Granö och Vindelns medan inga leder går till andra välkända vinterbetesområden såsom runt Norsjö och Jörn, förmodligen beroende på att det mest var skogssamer som kom hit och deras flyttleder redovisar han inte. Inga leder i Västerbottens län går enligt Mankers karta ned till kusten. Däremot skriver Manker i sin bok om fjällsamerna att de vid behov flyttade med sina renar ned till kusten.

8. Karta till Elof Huss utredning rörande renbetestrakter för lapparna i Jämtlands och Kopparbergs län 1959.⁸⁴

Skala och placering: Skalan anges ej. Kartan är tryckt av Generalstabens litografiska anstalt 1959 och utgör bilaga till landskamreren Elof Huss *Utredning rörande renbetestrakter för lapparna i Jämtlands och Kopparbergs län 1959*.

Tillkomstår: 1959

Tillkomsthistoria och syfte: F.d. landskamreren Elof Huss fick den 2 november 1956 av regeringen i uppdrag att göra en grundlig utredning angående samernas i Jämtlands och Kopparbergs län sedvaneområden. Arbetet bedrevs under åren 1957–1958 och utredningen blev klar i mars 1959.

Innehåll: Kartan visar renbetesfjällens omfattning (helgrön färg), för lapparnas behov upplåten kronopark i Idre kommun i Kopparbergs län (svagt grön färg), yttergränsen för de utanför renbetesfjällen och nämnda kronomark belägna områden, vilka under åren 1922–1958 använts för renbetning (heldragen grön linje) samt under nämnda tidsperiod sporadiskt använd färdled vid flyttning vintertid utanför ovan angivna vinterbetesområden (streckad grön linje). Det viktigaste i kartan är den gränslinje för sedvanerätten som han ritat med grön färg, den s.k. ”Husslinjen”.

Underlag för kartan: Underlaget för kartan är de uppgifter om sina vinterbeten som lapparna lämnade vid de årliga sammanträdena med lappfogden under åren 1922–1958 samt de uppgifter om innevarande och äldre förhållanden som inhämtats vid intervjuer av såväl samer som ”ortsbor” under åren 1957–1958 (jfr. avsnitt 7.6.7). Utredningen har även tillgodogjort sig resultatet av de undersökningar som gjordes av lappfogde Alarik Dalkvist 1896, t.f. lappfogde P A Brännström 1898, lappfogde Abraham Staaff 1913 och 1922 samt intendenten vid Nordiska museet Ernst Mankers bok och karta om fjällsamernas flyttningar 1945 (jfr. avsnitt 7.5.2, 7.6.5.3, 9.3 och karta 7.7.13).

⁸⁴ I kartsåpet benämnt som ”Jämtland Kopparberg Renbete Huss 1959”.

Källkritisk bedömning: Elof Huss arbete är utomordentligt grundligt, men han har inte utnyttjat alla de möjligheter till kartografisk redovisning som det hade medgett. Som han själv säger måste den gräns för vinterbetena som han dragit betraktas som ungefärlig. Vid bedömningen av den får man hålla hans syn på sedvanerätten i minnet. Han menade att sedvanerätten upphörde på områden som inte utnyttjats för renbete under 30 år. Hela den gamla flyttningstrafiken till Bottenhavskusten föll därmed bort. Att området söder om Gesunden i södra Jämtland och söder om Ramsesjön i Västernorrlands län inte gjorde det, trots att den upphört på 1930-talet, sammanhänger sannolikt med att 30 år ännu inte hade gått när Huss gjorde sin utredning.

Elof Huss karta måste betraktas som mycket trovärdig för sin tid. Om man i dag använder hans princip om när sedvanerätt upphör faller dock förmodligen en del av de områden som ligger inom hans begränsningslinje bort eftersom vi vet att de upphörde att användas på 1930-talet och började nyttjas igen först på 1980-talet. Avgörande för hur man skall betrakta sedvanerätten i dag är frågan om man kan påvisa att betesrätten etablerats 90 år före upphörandet.

9. Renbetesmarksutredningens karta 1966.⁸⁵

Skala och placering: Skala 1:1 milj. Bilaga till Renbetesmarkerna. Betänkande avgivet av Renbetesmarksutredningen (SOU 1966:12).

Tillkomstår: 1966

Tillkomsthistoria och syfte: Renbetesmarksutredningen tillsattes 1960. Bakgrunden var vattenkraftsutbyggnaden i Norrland, som skapat svårigheter för renskötseln och orsakat en omfattande allmän debatt i samhället. Enligt direktiven skulle utredningen i första hand ”göra en fullständig inventering av de marker, som kan utnyttjas för renskötseln” (jfr. avsnitt 7.6.8). Utgångspunkten för utredningen skulle vara den renskötsel som fick bedrivas enligt 1928 års renbeteslag (jfr. avsnitt 7.6.5).

⁸⁵ I kartskåpet benämnt som ”Renbetesmarksutredningen 1966”.

Innehåll: Originalkartan visar även vår-, sommar- och höstland. På den digitaliserade kartan finns bara vinterbeteslanden med. De är markerade med ljusblå färg.

Underlag för kartan: Underlaget var intervjuer som utredningen gjorde med samer samt en kartläggning av betets faktiska produktionskapacitet. Intervjuerna betraktades som det viktigaste. Trots de växlande förhållandena år från år skulle samerna uppge läget ”under ett normalt medelgott betesår”. Enligt betänkandet innebar detta ”normalförhållandet under en avgränsad tidsperiod, nämligen åren 1945–1960”. Det framgår av intervjuprotokollen att något sådant statistiskt ”normalförhållande” sällan eller aldrig räknades fram. I en föränderlig näring som renskötseln torde det ha varit nära nog omöjligt (jfr. avsnitt 7.6.8).

Källkritisk bedömning: Att utredningen skulle bygga på bestämmelserna i 1928 års renbeteslag innebar inte att den utgick från de sedvaneområden som anges i förarbetena till denna. Den utgick i stället från betesförhållandena ”under ett normalt medelgott betesår”. Utredningen tillskrev heller inte sina slutsatser evig giltighet. De beräknades inte gälla mer än 15–20 år framåt i tiden.

Utredningen sade uttryckligen att den inte avsåg att bestämma gränserna för sedvanemarkerna. Kartan kan därför inte användas i det syftet. Det hindrar inte att den tillsammans med andra kartor och skrivna källor kan bidra till att ge en bild av renskötseln åren närmast efter andra världskriget. Det måste betonas att kartan endast redovisar de mest ”produktiva” områdena, inte de ”svängområden” (statsagronomen och kommissionsmedlemmen Eliel Steens beteckning) som ligger runt dessa och som kan betas av renar när så behövs.

10. *Karta öfver norra Sverige utvisande Lapparnes skattefjäll, flyttningssvägar m.m. 1883 (Hahrs karta).*⁸⁶

Skala och placering: Skala ej angiven. Ungefär 1:1 milj. Kartan är bilaga till ”komiterades förslag till förordning angående de svenska Lapparne och de bofaste i Sverige 1883” (Riksdagen 1886 2. saml. 2 afd. 1 band). Kartan har ej rektifierats och vektoriserats.

⁸⁶ I kartskåpet benämnt som ”Sveriges renbetesområde Hahr 1883”.

Tillkomstår: 1883

Tillkomsthistoria och syfte: För att göra utredningen (se ovan) ”fattlig och åskådlig hafva komiterade låtit komplettera den med bifogade exemplar af Haahrs karta öfver Norrland med flyttningsvägar, skattefjäll m.m.”. Den på sin tid kände majoren och kartografen August Hahr, i betänkandet kallad Haahr, (f. 1802 d. 1885 enl. uppgift i Carl Hulthander, *Biografiska anteckningar från Carlberg 1792–1892*) hade 10 år tidigare (1870) utarbetat ”Fysisk och politisk karta öfver norra Sverige” (finns bl.a. i Riksarkivets kartsamling). Denna har använts som underlag för kartan 1883. Det kan knappast ha varit den 81-årige Hahr själv som ritat in uppgifterna. Det måste ha varit någon som kommittén anlidade, kanske rentav sekreteraren själv (jfr. avsnitt 6.2 och 7.6.1).

Underlag för kartan: Av 1882 års lappkommitté insamlade uppgifter.

Källkritisk bedömning: Med streckade röda linjer har kartritaren velat ge en bild av lappbyarnas områden. Linjerna tar i allmänhet sin början inne i Norge och går därefter i svepande bågar in över norra Sverige, där de vanligen slutar i trakten av lappmarksgränsen. Det finns ingen teckenförklaring som förklarar vad linjerna avser. Man är först böjd att tro att de föreställer flyttleder. Efterhand som man granskar dem blir man mer osäker. Linjerna har karaktären av en frihandsteckning och tar ingen hänsyn till terrängförhållandena. Att dalgångarna längs Umeälven och Vindelälven är klassiska flyttleder framgår t.ex. inte alls. Välkända centralpunkter för flyttleder som Lycksele och Degerfors (Vindeln) socknar hamnar helt utanför.

Med samma streckade röda linjer, fastän på tvären i nord-sydlig riktning, markerar kartritaren var skogssamer fanns. De är ännu mer schablonartat gjorda och tecknaren anger inte ens några namn på samebyarna. Den använda rödstreckade linjen är emellertid densamma som för fjällsamebyarna. Det leder till tanken att linjerna inte avser flyttleder utan gränser mellan samebyarna. Så tolkade är fjällsamebyarnas områden öppna i båda ändar. Det innebär att linjerna inte anger någon slutpunkt för samernas flyttningar, varken västerut eller österut. Detta var ganska naturligt. Gränser mellan samebyar har egentligen aldrig kunnat dras på vinterbetesmarker,

särskilt inte i äldre tid då flyttgrupperna var många och små och spred sig över ett stort svåröverskådligt område.

Endast genom en sådan tolkning blir kartan begriplig som bilaga till lappkommitténs betänkande 1883. Det är den inte annars. I betänkandet beskrivs nämligen hur många av samebyarnas vinterflyttningar gick till områden nedanför lappmarksgränsen, inte sällan ända ut till Bottenhavskusten. Avsikten kan ju knappast ha varit att publicera en karta som vederlägger betänkandets egna ord. Man har nog anledning att ta fasta på betänkandets egen formulering att kartan skulle ge ”en fattlig och åskådlig bild” av lapparnas områden. Få av riksdagens ledamöter torde ha haft någon klar bild av vilka lappbyar som fanns och var de låg i förhållande till varandra. De behövde en karta till hjälp för att kunna orientera sig. Det fick de i form av denna enkla karta. När man i dag använder den måste man göra syftet klart för sig. Den har aldrig varit avsedd att visa var gränsen för vinterbetena låg.

11. Renskötselns intresseområden 1978. Bilaga till Rennäringen i kommunernas planering (Statens planverks rapport 44:5).⁸⁷

Skala och placering: Kartan är gjord i skala 1:1 milj. Den utgör bilaga till Lantbruksstyrelsens och Statens planverks rapport *Rennäringen i kommunernas planering* (Statens planverk rapport 44: 5).

Tillkomstår: 1978

Tillkomsthistoria och syfte: Denna ofta använda karta upprättades i samband med det förarbete för en samlad bedömning av landets naturresurser, benämnt den fysiska riksplaneringen (FPR), som påbörjades i början av 1970-talet. Den gjordes för att kommuner och statliga myndigheter skulle få ett samlat underlag inför beslutsfattande rörande användning av mark och vatten för skilda ändamål (jfr. avsnitt 7.6.9).

I samband med att Statens planverk började studera planeringsproblem i fjällvärlden (det s.k. fjällprojektet) upptäckte man att det fanns behov av att beakta även rennäringens utnyttjande av mark. Primärt var man intresserad av kalvningsland, flyttleder, speciellt viktiga betesområden och annat som hade direkt betydelse för

⁸⁷ I kartsåpet benämnt som ”Sveriges Planeringskarta 1978”.

samhällsplaneringen. En ambition fanns emellertid också att redovisa sedvanemarkernas utsträckning.

Innehåll: Kartan markerar åretruntmarker med brun färg och ”vinterbetesland utanför åretruntmark (sedvaneland)” med blå samt koncessionsområden med randig blå färg. Med mörkare färger inom respektive område avses trakter som kunde anses särskilt viktiga i något avseende. Originalkartans markeringar av samebygränser och flyttningsvägar har ej kunnat tas med vid digitaliseringen. De sistnämnda överensstämmer inte heller särskilt väl med de yttre gränserna för det blåmarkerade området. En markering som vållat mycken huvudbry vid tolkningen är den mycket ljusblå färg som löper längs Västerbottens kustland och något lite in i norra Västernorrlands kustland samt längs en sträcka från Rosvik norr om Piteå till Bodenområdet. Någon förklaring till denna färgnyans finns inte i teckenförklaringen och den har därför ej tagits med på kartan.

Underlag för kartan: Grundläggande för kartan var intervjuer med samerna som genomfördes 1973–1974. Resultatet bearbetades i olika omgångar och användes av berörda kommuner, länsstyrelser och lantbruksnämnder på regional nivå och av Lantbruksstyrelsen och Statens Planverk på central. Sistnämnda myndighet var huvudansvarig för den slutliga produkten. Planverket konstaterade 1977 att det material man fått in var ojämnt. En slutlig bearbetning gjordes därför av en referensgrupp där lantbruksnämndernas rennäringssavdelningar och Lantbruksstyrelsen hade stort inflytande.

Källkritisk bedömning: Det har varit mycket svårt att rekonstruera den komplicerade tillkomstprocessen för denna karta, till stor del på grund av brister och luckor i arkivmaterialet. Samerna har inledningsvis haft ett betydande inflytande på utformningen, men slutprodukten präglas nog starkt av den slutliga bearbetning som gjordes i Lantbruksstyrelsens regi i slutskedet.

Primärt var kartan tänkt att utgöra underlag för samhällsplanering. Kartans utpekande av särskilt viktiga områden skall ses i det ljuset. De med särskilt mörk färg markerade områdena representerar inte bara goda betesområden utan kan också avse områden som är viktiga som kalvningsplatser, rastplatser, flyttleder m.m.

Kartan måste ses i ljuset av detta. Ett exempel kan belysa detta. Det finns knappast något som talar för att den mörkblå färgen

längs Sävarån och nordväst därom avser ett betydelsefullare betesområde än flera andra, t.ex. de ofta besökta områdena kring Hissjön, Vindeln och Granö. Anledningen till färgsättningen måste vara en annan. Sävarleden är egendomlig också ur den synpunkten att den går in i det område som på originalkartan markeras med den ljusblå, knappt synliga färgen.

Samerna har lika väl som lappfogdar, länsstyrelser och lantbruksnämnder i Västerbottens och Norrbottens län alltid hävdats att även kustområdena är sedvaneland. Detta stöds även av förarbetena till renbeteslagarna. De som gjorde kartan kan inte ha varit omedvetna om detta förhållande. Den mest sannolika förklaringen till den märkliga färgsättningen är kanske att kartförfattarna menat att det var frågan om reservbetesområden som användes så sällan att de inte behövde beaktas i den fysiska riksplaneringen. Det räckte med att antyda deras existens med en knappt synlig blå färg.

Bakom Planverkets karta 1978 ligger ett avsevärt arbete men tolkningen av den bjuder på betydande svårigheter. En av orsakerna är att kartan innehåller såväl redovisande inslag (var förekom beten?) som normativa (vad betyder betesområdena för samhällsplaneringen?). Ibland har det varit svårt att kombinera dessa komponenter. Slutsatsen är att även 1978 års karta, trots den professionella utformningen och det myckna arbete som ligger bakom den, måste användas med kritisk distans och ställas mot andra källor.

12. Markägarkartan. Markägarnas erfarenheter 1930–2000.⁸⁸

Kartans skala och placering: Kartan finns i bearbetat skick endast i det digitala kartsåpet. Den är i konceptform ritad på en karta i skala 1:1 000 000.

Tillkomstår: 2004

Tillkomst och syfte: Syftet med kartan har varit att företrädarna för familjeskogsbruket, LRF och storskogsbruket velat åstadkomma en överskådlig uppfattning om rennäringens markutnyttjande enligt kunskap hos nu levande personer. Denna uppfattning har i form av kartan redovisats till Gränsdragningskommissionen.

⁸⁸ I kartsåpet benämnt som "Jämtland Västernorrland Markägarnas erfarenheter".

Underlag och innehåll: Innehållet bygger på intervjuer som gjorts med ett stort antal företrädare för både privatskogsbruk och bolagsskogsbruk. Intervjuerna innehåller observationer av betande renar på olika platser under främst 1930–2000-talet och i något fall även tidigare. Uppgifterna har karterats på underlag i form av Renbetesmarksutredningens karta. I fråga om de områden som används av samebyarna i Jämtlands län har särskilt markerats vilka områden utanför Renbetesmarksutredningens karta som brukats för renbete. I fråga om övriga delar av renskötselområdet har i stället markerats en heldragen linje som skall visa hur långt utanför åretruntmarkerna som det traditionella vinterbetet skett enligt vad markägarna känner till. Linjen går efter punkter som i stora drag motsvaras av de yttersta punkterna på vinterbetesområdena enligt Renbetesmarksutredningens karta. Markägarna har generellt haft den uppfattningen att de redovisningar som skett av Renbetesmarkutredningen (för tiden 1945–1960) och av Planverket 1978 stämmer med deras uppfattning om renskötselns yttre utbredning under samma tidsperioder. Beträffande Planverkets karta har markägarna dock poängterat att de inte accepterar renbete inom sådana ytterområden som på den kartan är markerade med den mycket ljusblå knappt synliga färgen (se denna utrednings beskrivning av Planverkets karta.) Med den yttre gränsen enligt Planverkets karta menar markägarna därför de längst ut belägna blå markeringarna som digitaliserats och redovisas i kartsåpet. De har dock framhållit dels att det innanför den linje som de själva skapat kan finnas områden som aldrig använts för renbete, dels att endast omkring en tredjedel av Jämtlands län används för renbete.

Källkritisk bedömning av Gränsdragningskommissionen: De uppgifter som gäller Jämtlands läns samebyar är förhållandevis detaljerade och lätta att kontrollera. Allmänt sett strider de inte mot de tendenser som kan skönjas i övrigt material, nämligen att flyttmönstret ändrats på så sätt de kustnära betena upphörde under de första årtiondena av 1900-talet för att sedan återupptas under senare delen av samma sekel. Den heldragna linjen som markägarna gjort för den övriga delen av renskötselområdet är till sin natur mycket schematisk och bör tolkas mot den bakgrunden. Linjen får ses som ett uttryck för uppfattningen att den renskötselrätt som kan ha funnits på områden utanför linjen under alla förhållanden har utsläckts genom att det varit långa uppehåll i brukandet. Det bör noteras att linjen visar att det generellt råder enighet mellan

samer och markägare att vissa kustnära områden använts för renbete regelbundet under 1900-talet. Markägarnas karta får betecknas som en partsinlaga men är trots detta av sådan beskaffenhet att den kan bidra till kunskap om var renbete förekommit.

13. Arbetskarta för mellersta Norrland 2005.⁸⁹

Skala och placering: Som underlag har använts Kartförlagets bil- och turistkarta i skala 1: 400 000. Arbetskartan i Gränsdragningskommissionens arkiv på Riksarkivet. Kartan har ej vektoriserats och rektifieras.

Tillkomstår: 2005

Tillkomsthistoria och syfte: Vid genomgång av det historiska källmaterialet har det uppstått ett behov av att kartmässigt placera de många Ortsangivelser som förekommer. Framför allt gäller det Jämtlands län där flera äldre undersökningar föreligger och materialet följaktligen är rikt. Informationen tunnast ut längre norrut och blir där så gles att det inte är meningsfullt, ibland rent av vilseledande, att presentera den i kartform.

Underlag för kartan: Till grund för kartan ligger följande material: 1. Uppgifter som samebyarna i Jämtlands län lämnat vid de årliga mötena med lappfogden 1922–1971. 2. Uppgifter om samernas i Jämtland och Härjedalen vinterbeten före 1910 enligt Abraham Staaffs utredning 1921–1922. 3. Dito för perioden 1910–1921. 4. Eric von Sydows m.fl. intervjuundersökning i länet 1913. 5. Erik Bergströms m.fl. motsvarande undersökning för västerbottensamerna 1912. 6. Uppgifter om samernas vinterbeten i Erik Bergströms dagböcker 1915. 7. Uppgifter i 1919 års lappkommittés handlingar. 8. Lapp tillsyningsmännens rapporter till lappfogden i Vb län 1935–1945. 9. Ernst Mankers uppgifter 1945 (jfr. avsnitt 7.6.4, 7.6.5, 7.6.7, 9.2 och 9.3).

Källkritisk bedömning: Kartan är en arbetskarta som utredningens sekreterare Lars Rumar gjort under sina forskningar i det historiska materialet. Den har inte efterkontrollerats och kan därför innehålla enskilda felaktigheter, dock knappast av den omfattningen att det

⁸⁹ I kartskåpet benämnt som "Mellersta Norrland Arbetskarta Rumar 2005".

påverkar helhetsintrycket. Ortsangivelsernas olika frekvens har naturligtvis betydelse, men de anger inte nödvändigtvis områdenas relativa betydelse i förhållande till varandra. Underlaget spelar en stor roll. För jämtlandssamerna finns praktiskt taget årliga uppgifter, för västerbottenssamerna så inte. För dem utgör endast åren 1935–1945 en sammanhängande period med årliga rapporter.

Man måste följaktligen vara observant på att olika delar av kartan bygger på olika informationstäthet och olika tidsskikt. Det är också en begränsning att kartan bara redovisar orter eller platser. Omkring dessa fanns naturligtvis stora betesområden som inte framgår av kartan. Elof Huss har i sin intervjuundersökning 1959 rörande sedvanemarkerna i Jämtlands län lämnat ganska utförliga uppgifter om de använda områdenas utsträckning. Det har dock inte varit möjligt att redovisa dem på denna karta. De har inritats på detaljkartor som finns i kommissionsarkivet.

Även om kartan har sina brister ger den en värdefull överblick över hur markerna använts under olika tidsperioder. Ett sådant långt tidsperspektiv saknas i andra kartor. Tyvärr har underlaget inte räckt till för att göra sådana kartor för hela renskötselområdet.

8 Källkritiska problemställningar

Efter genomgången av ett stort källmaterial inställer sig ett antal viktiga frågeställningar nämligen följande.

1. Samisk näringsverksamhet och samisk äganderätt är mycket ofullständigare registrerad än för samhället i övrigt. Särskilt gäller det vinterbeteslanden som aldrig blivit föremål för en registrering i lagfarts- och inteckningsprotokoll motsvarande den som sker med bönders och skogsägares mark och rättigheter.
2. Även om många myndighetspersoner var väl insatta i samernas förhållanden kände de sällan till renskötselns villkor inifrån. Samernas kunskap förmedlas nästan alltid till eftervärlden via myndigheternas intervjuer eller anteckningar. Det är inte säkert att dessa på ett helt rättvisande sätt speglar vad samerna faktiskt sa och menade.
3. Före 1900-talet finns praktiskt taget inga uppgifter om renbeten från samerna eller markägarna själva. De som finns kommer från sådana myndighetspersoner som hade med samer att göra. Frågan är vilken trovärdighet de har. Utredningens bedömning är att den i allmänhet är ganska stor. Samerna hade visserligen ingen hög prioritet i myndigheternas verksamhet jämfört med många andra frågor i samhällsutvecklingen, men det fanns trots allt åtskilliga frågor som krävde god kännedom om samiska förhållanden t.ex. när det gällde beskattning, folkbokföring, undervisning m.m. Myndighetspersonerna på landet var i regel en integrerad del av bondesamhället och delade dess värderingar. Någon partiskhet till samernas fördel kan man sällan iaktta.
4. Det har i olika sammanhang hävdats att samerna skall kunna styrka att sedvanerätt etablerats under minst 90 år före 1886 års lag. Ibland har man rentav begärt att det skulle ske med en detaljriktighet som inte är möjlig ens för 1900-talet. Kraven är orimliga. En så tät informationsmassa finns inte för äldre tid och man får

akta sig för att dra slutsatser ex silentio, av källornas tystnad. Enda möjligheten är att arbeta med sannolikheter byggda på uppgifter från skilda håll i det historiska materialet.

5. Under 1900 – talets första hälft genomfördes flera stora intervjuundersökningar där samerna fick lämna uppgifter om flyttledernas sträckningar och vinterbetenas läge. Även bofasta har intervjuats i flera utredningar, framför allt rörande Jämtlands län t.ex. i Abraham Staaffs och Elof Huss undersökningar. Eftersom skriftliga bevis om sedvana är sällsynta är intervjuer en oumbärlig beviskälla. Intervjuundersökningar inrymmer emellertid ömsesidiga trovärdighetsproblem. De förstärks om partsmotsättningarna är starka. Man måste därför vara mycket uppmärksam på om intervjuvaren kan vara präglade av sådana partsintressen eller ibland rentav är taktiskt betingade. Stor vikt måste läggas vid intervjuarnas oberoende ställning och deras kompetens och de intervjuades sakkunskap. Jämförelser med uppgifter i andra källor är också av stor vikt vid bedömningen. Naturligtvis måste intervjuvaren ligga inom sannolikhetens ram.
6. Även under 1900-talet är informationsmassan ojämnt fördelad. Frågan om unionsupplösningens konsekvenser och oron över den sociala utslagningen av samer ledde på 1910- och 1920-talen till flera mycket grundliga undersökningar om samiska förhållanden. De omfattade även samernas vinterbeten. Därefter följde en 50-årsperiod med få uppgifter, kanske beroende på att lägre renantal skapade minskat betestryck. Detta gällde i varje fall i Västerbottens och Norrbottens län. Eftersom såväl myndigheter som samer utgått från att de betesområden som utpekades i förarbetena till 1886, 1898 och 1928 års renbeteslagar gällde, har de inte tyckt sig ha anledning eller skyldighet att fortlöpande redovisa var vinterbetena ägde rum under olika år. På så sätt har stora luckor uppstått i informationen. Dessa kan ha till följd att perioder som i handlingarna kan se ut som uppehåll, i själva verket inte varit det. Problemet kräver stor uppmärksamhet. Åtskilligt har gjorts inom denna utredning men mer kan göras om tid och resurser finns.
7. I Jämtlands län var villkoren annorlunda än i Västerbottens och Norrbottens län. Här har sedvanerätten, särskilt i Härjedalen, varit under ständig debatt. Det har medfört att man lagt stor vikt vid dokumentationen. Flera unika undersökningar har genomförts i länet och från 1922 (med vissa nedslag även åren innan) infördes en ordning enligt vilken samerna vid de årliga mötena med lapp-

fogden på våren skulle redovisa var de låtit renarna beta den gångna vintern. Elof Huss använde uppgifterna i sin undersökning 1959 och kompletterade dem med en omfattande egen intervjuundersökning. Man har vid senare användning förbisett att Huss slutsatser bygger på uppfattningen att sedvanerätt utsläcks om den inte används under 30 år. Tillämpas hans egna principer skulle gränsdragningen, den s.k. Husslinjen, i vissa ytterområden se annorlunda ut i dag än den gör. Därmed inte sagt att hans princip var den riktiga.

8. Ett ord som vållar problem är ordet ”normal”. Inte sällan används det om en samebys flyttleder och vinterbetesområden. Det ligger emellertid i renens natur att lavtillgångens förändringar emellanåt framtvingar byte av betesområde. De årliga väderleksväxlingarna gör det också svårt att tala om något normalt. När ordet förekommer kan man därför i de flesta fall utgå från att det avser en tidsperiod som en sagesman kan överblicka, och den är ofta kortare än man skulle tro. Man kan därför inte utan jämförelse med andra källor beteckna ett område som ett ”normalområde” eller en flyttled som ”normal”.
9. Källmaterialet är rikt på klagomål över renars skadegörelser. Det är mycket viktigt att klargöra vilken årstid klagomålen avser. Under månaderna oktober till och med april gäller särskilda regler och och det tillåtna betesområdet är då mycket större. Klagomål på skador som uppstått under månaderna maj-september säger därför sällan något om var renar haft rätt att vara under vinterperioden.
10. Självklart är källmaterialet färgat av den tid och den miljö det är tillkommet i. De flesta källor i äldre tid är tillkomna genom myndigheter. Många myndighetspersoner var väl insatta i samiska förhållanden men de hade ofta ett överhetsperspektiv och en speciell föreställning om hur renskötseln skulle bedrivas. Avvek samerna från denna föreställning beskrevs renskötseln som varande i djupt förfall och sin undergång nära. Det gällde t.ex. prästerna på 1700-talet när de beklagade sig över att samerna genom sina fördärvliga flyttningar hindrade missionsarbetet. Det gällde många – men inte alla – kronofogdar och länsmän som i samerna såg ett hinder för jordbrukets och kolonisationens framväxt. Det gällde också lappfogdarna i seklets början när de såg varje uttryck för extensiv renskötsel som tecken på ett allmänt förfall.

Ibland har det naturligtvis funnits skäl för allvarlig kritik t.ex. när Åre-Storsjö samebys renar i början av 1900-talet helt förvildades eller

när skogssamerna i Arvidsjaur i slutet av 1800-talet tog på sig så många skötesrenar så att de inte klarade tillsynen, vilket fick till följd att renarna spred sig över kustområdet och blev kvar även under otillåten tid på sommaren. Sådana erfarenheter motiverar dock inte att negativa omdömen alltid skall ses som en sann spegel av en verklighet. De kan lika gärna spegla sagesmannens föreställningsvärld.

11. Domstolsprotokoll är ett värdefullt källmaterial som kan ge unika inblickar i människors vardagsförhållanden. Det finns emellertid också problem. Domar speglar huvudsakligen konflikter, inte samarbete. Dessutom bygger de på en tidsbunden och, efter vad undersökningen visat, inte sällan oklar lagstiftning. Domarna utgör också enstaka nedslag i verkligheten och kan därigenom vara svåra att sammanfoga till ett sammanhängande mönster. Slutligen är domböcker ett omfattande källmaterial som det tar mycket lång tid att bearbeta. Den tiden har inte funnits inom denna utrednings ram.
12. En av förutsättningarna för att sedvanerätten skall godtas är att den accepterats utan protest. Tolkningsproblemen kring detta krav kan emellertid vara betydande. Ett grundläggande krav för att en protest skall ha giltighet är att den inte riktar sig mot gällande lag. Den har inte heller giltighet om den grundar sig på en felaktig verklighetsbeskrivning eller en felaktig tolkning av gällande lagar. Protest kan därför inte med automatik medföra att sedvanerätten i ett område underkänns. Dess innehåll måste prövas från fall till fall.
13. I utredningen har lagts vikt vid hur kommuner, länsstyrelser, kronofogdar, länsmän, präster m.fl. besvarat remisser på lagförslagen som ledde fram till 1886, 1898 och 1928 års renbeteslagar. Utgångspunkten har varit att remisserna sändes till de myndigheter som ansågs berörda av förslagen. I de flesta fall har myndigheterna svarat och svaren är viktiga för bedömningen av hur man såg på sedvanerätten i bygderna. I en del fall har man dock underlåtit att svara. Det kan tas som tecken på att remissinstanserna inte ansåg sig berörda. Det kan också tas till intäkt för att renbeten förekom i bygden, men att man inte hade invändningar mot lagförslagen. Principiellt gäller att de remissinstanser som tillfrågats haft möjlighet eller rentav skyldighet att svara. Har de inte gjort detta får man i normalfallet anse att de accepterat förslaget.
14. Källor måste alltid granskas utifrån det syfte som ligger bakom dem. Det är av den anledningen som det i denna utredning lagts ner så stor möda på att beskriva de arkivbildare som skapat dem och

det material de använt. Först när man känner till källornas bakgrund och tillkomsthistoria blir det möjligt att värdera dem. Särskilt tydligt blir detta när det gäller kartor. De ser mycket tillförlitligare ut än de vanligen är. Just därför måste de särskilt noga analyseras.

15. En fråga man kan ställa är i vad mån sedvanerätten påverkas av renskötselns och det omgivande samhällets förändringar. Man kan, som renbetesmarksutredningen gjorde, skilja mellan yttre och inre faktorer. De yttre är sådana som samerna inte har kunnat råda över t.ex. kraftverksutbyggnaderna, bilismens framväxt, skogsbrukets förändrade teknik. Det finns emellertid inre faktorer som utgår från rennäringen själv och varit till fördel för den. Dit hör den extensiva renskötselns och storhjordarnas framväxt, förändrade slaktmetoder och försäljningsmöjligheter, nya transportmedel o dyl. De yttre faktorerna bör i princip inte upphäva sedvanerätt, däremot kan det diskuteras i vad mån inre faktorer kan göra det.
16. Kartor har en benägenhet att se mera exakta och tillförlitliga ut än de faktiskt är. En rad olika faktorer påverkar deras trovärdighet; kunskapsunderlagets kvalitet, kartritarens skicklighet, hans eller hennes större eller mindre objektivitet, kartans syfte (vad avser den att visa och för vem? är den ren propaganda?), speglar den verkligheten eller en önskad verklighet osv. Varje karta måste därför analyseras var för sig vilket också skett i avsnitt 7.7.

9 Topografisk redovisning av uppgifter om vinterbetesmarker

Avsnittet är indelat efter det län där respektive samer har sina vis-ten under sommarhalvåret. Inom dessa följer en indelning i lappmarker. Det bör observeras att samebyarnas vinterbetesområden inte behöver vara begränsade till det egna länet. Många norrbot-tensrenar har och har haft sina vinterbeten i Västerbottens län på samma sätt som vissa västerbottens- och jämtlandsrenar haft och har det i Västernorrlands län. Varje län inleds med ett allmänt avsnitt som redovisar uppgifter som är gemensamma för detta län.

9.1 Norrbottensamerna

9.1.1 Allmänt

Landshövdingarnas femårsberättelser finns i tryck för åren 1822–1905. Även om de i mycket liten utsträckning berör samiska för-hållanden lämnar de här och var små upplysningar. I femårsberät-telsen 1846–1850 för Norrbottens län skriver landshövdingen: ”De nomadiserande Lapparne uppehålla sig egentligen i Lappmarkerne, men nedslå sina bopålar under vintrarne äfven å de ställen af kust-landet, der tjenligt bete för deras renhjordar är att tillgå.” I primär-uppgifterna till femårsberättelsen 1891–1895 skriver den nytillsatte lappfogden att lagen 1886 sanktionerat

den sedvänja som en del af lapparne sedan gammalt utöfvat derutinnan att de om hösten nedflyttat i landet nedom lappmarken och quarstan-nat der med sina renar till våren. Denna rätt att för vintermånaderna flytta utom lappmarkerna begagnas af lapparne inom Norrbottens län i allmänhet icke i någon stor omfattning. Länets lappmarker äro så vid-sträckta att det vida öfvervägande renantalet quarhålles inom dem äfven vintertiden. I någon betydligare grad eger uti Norrbotten vin-terflyttning utom lappmarken rum allenast till de närmast nedom lappmarksgränsen belägna Socknarne inom Torneå fögderi samt i länets sydligaste kustlandssocknar – Elfsby och Piteå socknar – dit en

del lappar från Arvidsjaur och Arjeplogs lappmarkskommuner hösttiden nedflytta.¹

I sin årsberättelse 1911 meddelade lappfogden att han fått länsstyrelsens uppdrag att ”genom resor inom Nederluleå, Piteå och Elfsby Socknar utröna huruvida de vid Lapplagskommitténs sammanträde i Arvidsjaur kyrkoby den 15 augusti avgivna uppgifter om lappars flyttning till nämnda socknar och anförda klagomål däröver fortfarande vore tillämpliga och berättigade eller förhållandena sedan 1895 förändrats och anledningarna därtill, ävensom utreda i vad mån renar uppehålla sig någon tid av året inom nämnda socknar, de trakter, varest de i så fall pläga under olika årstider uppehålla sig och vilka personer som äro egare till renarne”.

Undersökningen företogs den 27 februari–7 mars. Av undersökningarna framgick, ”att ehuru rentrafiken i Neder Luleå socken och Piteå sockens kustland sedan 1895 alldeles upphört, denna trafik dock i de inre delarna av Piteå socken, i trakterna av Storlångträsk, Siksjön och Gråträsk, icke allenast fortginge utan sedan sistnämnda år än ytterligare förvärrats”.²

Nästa generella beskrivning ingår i 1919 års lappkommittés betänkande (SOU 1923:51) som låg till grund för 1928 års renbeteslag. Enligt betänkandet hade kommittén ”sökt utröna, huru långt nedåt Bottniska viken lapparna sedan äldre tid plägat utsträcka sina vinterflyttningar”. Beträffande Norrbottens län kom kommittén till slutsatsen att sedvanerätten omfattade:

åtminstone landet norr och väster om en linje, dragen från trakten av Kuusiniemi någon mil söder om Parkajokis mynning i Muonio älv till trakten av Lumivaara och därifrån söderut, följande trakterna öster om Lainioälv, nedåt Torneälv fram mot Anttis, Juohonpieti och Pajala byar, vidare till Tärendö by och söderut mot trakterna av Ängeså och Landsjärvs byar, samt vidare in i Råneå socken och fram till kusten i Nederluleå socken samt socknarna söder därom.³

Till grund för denna beskrivning låg dels de undersökningar som före kommitténs tillkomst genomfördes under landshövding Oscar von Sydows ledning (se avsnitt 7.6.4) dels en noggrann sammanställning av 1919 års lappkommittés egna och tidigare utredningars uppgifter om vinterbeten (se avsnitt 7.6.5). Den hade gjorts av kommittésekreteraren Aastrup. Generellt kan man säga att Aastrup

¹ Norrbottens länsstyrelses landskansli DV: 4 (HLA).

² Lappfogden i Norrbottens norra distrikt BIII: 1 Årsberättelser 1890 – 1920 (HLA).

³ Kommittébetänkandet SOU 1923:51 s. 103 f., Riksdagen. Proposition nr 43 1924 s. 27.

till sedvaneområdet även räknade trakter som historiskt sett besökts, men vid den tid då han skrev inte längre gjorde det. En mapp i kommittéarkivet avser ”utredning angående lapparnas skogs fångst”. Reviren tillfrågades om de upplevt några skador genom renar. De revir som låg nedanför lappmarksgränsen uppgav att skadorna var små främst därför att de mera sällan hade besök av samer med renar.⁴ Den karta av Bergström som bilagts 1923 års betänkande är mycket generell och anger att kustområdena från Luleå och söderut ”stundom” besöktes av skogssamer från Arvidsjaur (denna uppgift finns däremot inte på den scannade kartan 7.7.6). De källkritiska problemen kring detta behandlas i avsnitt 7.6.5.2.

Trots det omfattande material som förelåg i förarbetena avstod 1919 års lappkommitté ”av praktiska skäl” från att i själva lagen 1928 ange några bestämda gränser för sedvanerätten.

1930 års lappkommitté, den s.k. Norrbottenskommittén (se avsnitt 7.6.6), genomförde en intervjuundersökning för att utröna hur flyttningsvägarna varit i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Protokollen från dessa visar att samebyarna i Pite lappmark under 1800-talet emellanåt utsträckt sina vinterbeten längs kusten, som längst ned till kustsocknen Nysätra i mellersta Västerbottens län. I norr hade vissa skogslappbyar fram till omkring 1900 utsträckt sina flyttningar till Kallaxheden och Gäddviksheden utanför Luleå. Som särskilt värdefulla beten utpekade kommittén Ljusvattnet, Lövångerhalvön, Bureheden, Falmarksheden, Drängsmarksheden, Stavaträsk, Blåsmark, Pitholmen, Vargön, Bondön, Böleheden, Torrberget, Gäddviksheden och Kallaxheden. Dessa betesområden besöktes dock i allmänhet endast under flenår. Normalt hade man sina vinterbeten längre in i landet, oftast ovanför lappmarksgränsen. Det fanns dock även årligen besökta betesområden öster om denna i Jörns, Älvsbyns och Norsjö socknar. De få intervjuer som avsåg aktuella förhållanden visar att vinterflyttningar ned mot kustområdet (Sikfors och Klubbfors i närheten av Piteå är orter som nämns) fortfarande förekom. Ett problem uppgavs vara att Svaipa lappby (kanske beroende på inflyttning av Karesuandolappar) utvidgat sina marker mot kustområdet och åsamkat förskjutningar mellan samebyarnas vintermarker.

En förändring av flyttningsmönstren hade enligt undersökningarna ägt rum omkring sekelskiftet 1900. Samerna i Norrbotten

⁴ Lappkommitténs 1919 arkiv (YK 193, RA) vol. 5.

började undvika kustområdena söder om Skellefteälven. Som ett viktigt skäl angavs, att kustbefolkningen i Västerbottens län enligt 1898 års renbeteslag inte längre fick ha skötesrenar. Därmed förlo-
rade den intresset för att ta emot samerna.

Kommittén genomförde också omfattande fältundersökningar som ger en bild av hur man uppfattade samernas betesområden. Undersökningarna gällde i första hand sommarbetena, men när det gällde samerna i Jokkmokks, Arjeplogs och Arvidsjaurs socknar utsträcktes de till ”de av dessa lappar begagnade vinterbetesområdena ned mot kustlandet såväl inom Västerbottens som Norrbottens län”. Man studerade framför allt tallhedarna och renlavsförekomsterna. Resan sträckte sig från Skellefteå längs kustlandsvägen (med avstickare in i vissa av kustårnas dalgångar) via Piteå upp till ”den vidsträckta, för renbetning i hög grad ägnade, Kallaxheden invid Luleå”. Bland de kustnära hedområden i övrigt besöktes Nattbergen, Korsträsk, Avaträsk, Sikfors, Böle, Roknäs, Kalamark, Blåsmark, Pitholmen i Norrbottens län och Klintfors, Drängsmark samt “ett flertal värdefulla tallhedar inom Burträsk, Lövångers och Bureå socknar i Västerbottens län, dit lappar från Norrbotten i gamla tider flyttat med sina renar”.

Vid sammanträden med samerna 1934 och 1935 försökte man fördela vinterbetesmarkerna så att konflikter i framtiden skulle undgås. Största motsättningarna gällde hur långt söder om Skellefteälven skogslappbyarna i Norrbotten hade rätt att gå med hänsyn till de anspråk på områdena där som Malå, Rans- och Grans lappbyar i Västerbotten hade. Utredningen löste detta genom att i sitt betänkande komma med ett förslag i vilket man försökte reglera vinterbetesområdenas fördelning i nord-sydlig riktning. Den har i det här sammanhanget intresse främst genom att den så tydligt utgick från att vinterbetesområdena sträckte sig ut till havet. Den närmare fördelningen redovisas i detaljredovisningen nedan av de berörda lappmarkerna.⁵

Även Ernst Mankers karta 1945 låter samebyarnas vinterbeten och flyttningsleder gå ned till Piteå och området söder därom. I likhet med Norrbottenskartan 1914 anger den inga vinterbetesområden vid kusten norr därom. Överensstämmelsen på denna punkt är faktiskt överraskande stor även när man jämför med de två följande kartorna, renbetesmarksutredningens 1966 och Planverkets

⁵ SOU 1936: 23 s. 209 f.

karta 1978. Mer härom dock i detaljredovisningen av de olika lappmarkerna.

I de byordningar för länets lappbyar som länsstyrelsen utfärdade 1946 angavs i 1 § lappbyarnas gränser. När det gällde vinterbetesmarkerna valde man att avstå från någon precisering. Man nöjde sig med följande standardformulering: ”I öster sträcker sig lappbyn så långt som lapparna enligt sedvanerätt pläгат utsträcka sina flyttningar.” Försök till preciseringar har gjorts både före och efter 1946, särskilt i länets södra del, men länsstyrelsen räknar fortfarande med att sedvaneområdet sträcker sig ut till havet i hela länet.

9.1.2 Torneå lappmark

På grund av gränsfrågornas stora betydelse i det nordliga Norrbotten är betesförhållandena i Torneå lappmark ovanligt väl undersökta men samtidigt också synnerligen komplicerade. 1866 hölls förhör inför landshövdingen med de olika ”lappstammarna” i denna lappmark nämligen Kängämä, Lainiovuoma, Rommavuoma, Rautasvuoma, Kaalasvuoma samt Talma.⁶ De uppgifter som lämnas där överensstämmer vad gäller den ungefärliga yttre gränsen med de uppgifter 1882 års lappkommitté senare lämnade. ”Könkämästammen”, som man skrev i protokollen 1866, brukade tåga mellan Rosto- eller Lainio älv i väster och Muonio älv i öster ända till trakterna av Kärendöjärvi och Parkajoki byar och hemman i Pajala socken. ”Lainiovuomastammen” följde Rosto eller Lainio älv förbi Soppero by i Jukkasjärvi neråt byarna Laonio i sistnämnda socken samt Oksajärvi, Kangos och Kärendöjärvi i Pajala socken. ”Rommavuomastammen” och ”Suontavaarastammen” (som båda senare uppgick i Könkämä) stannade som längst ner i trakten av Parkajokki i Pajala socken.

”Kaalasvuomastammen” brukade vid jultiden komma till Vittangi kyrkby och i senare hälften av januari till trakten av Parakka-vaara by och Junosuando masugn i södra delen av denna församling. ”Rautasvuomastammen” stannade till dels vid kyrkbyn i Jukkasjärvi och gick dels vidare till trakten av Vittangi. ”Talmastammen” tågade förbi Soppero by vid Lainio älv ned till trakterna vid Kuosku och Kurkio byar eller till nordligaste delen av angränsande

⁶ Norrbottens länsstyrelses landskanslis arkiv EXXII: 1 (HLA). Redovisade även i Einar Lönnberg 1909 s. 92 ff.

Pajala socken. ”Saarivuomastammen” tågade förbi Soppero by till trakten av Lainio by.

Nästa mer preciserade uppgifter återfinns i von Dübens arbete 1873. Enligt honom fanns det 1870 i Enontekis (Karesuando) socken följande lappbyar: Köngemä eller Rosto, Lainiovuoma, Rommavuoma och Suontavaara. Byarna vandrade vintertid söderut, som längst ner till Lainio, Oksajärvi, Kangas, Kärendöjärvi och Parkajoki i Pajala socken.

Enligt 1882 års lappkommittés betänkande 1883 sträckte sig Karesuandos (Enontekis) lappbyars (Köngemä, Lainiovuoma, Rommavuoma, Suonttavaara) vinterbetesland som längst ett stycke söder om lappmarksgränsen ned till områdena kring Parkajoki – Kärendöjärvi – Oksajärvi – Kangos byar i Pajala och Junosuando socknar. Vinterbetena nedanför lappmarksgränsen mötte motstånd från bönderna i de båda socknarna. Utan att klart uttala sig om hur långt söderut sedvanerätten sträckte sig menade kommittén att beten på de angivna områdena nedanför lappmarksgränsen var nödvändiga på grund av betesbrist längre upp, bl.a. som en följd av gränstängningen mot Finland 1852.

Samebyarna i Jukkasjärvi socken (Kaalasvuoma, Rautasvuoma, Sarivuoma, Talma) höll sig enligt utredningen så gott som alltid ovanför lappmarksgränsen inom Vittangi och Jukkasjärvi socknar och kom sällan utanför lappmarksgränsen in i Pajala socken. Trots detta förekom stora motsättningar med den bofasta befolkningen. Såväl i Karesuando som i Jukkasjärvi socken fanns ett smärre antal skogssamer som tillsammans hade 1 100 renar. Till stor del ägdes de av bönder nedanför lappmarksgränsen, men de vinterbetades ovanför lappmarksgränsen. Fjällsamerna klagade över att skogssamerna skadade renlaven genom bete på somrarna och ansåg att de skulle tvingas att delta i flyttningarna till fjällen.

Utöver de nämnda skogssamerna fanns en mer otydligt definierad grupp som verkar ha varit en blandning av samer och bofasta i ömsesidig samverkan för att trygga tillgången på renar för sitt jordbruk och skogsbruk.⁷ Det fanns samer som ”bo inom kustlandsocknarna, i närheten af lappmarksgränsen ... och förnämligast skötande egna renar, föra dem på bete dels inom lappmarken dels inom kustlandet”. Därutöver fanns samer ”hvilka, skötande renar åt bönder inom kustsocknarna, äfven der föra dem på bete och sällan eller aldrig komma med dem inom lappmarkerna”. Inom

⁷ Bihang till riksdagens protokoll 1886 2 saml. 2 avd. avd. 1 bd s. 42.

Tärendö och Pajala socknar fanns således 4 900 renar huvudsakligen tillhörande bofasta. I Korpilombolo socken fanns uppskattningsvis 2 450 renar som huvudsakligen tillhörde skogssamer som blivit nybyggare. Inom Övertorneå, Karl Gustafs, Nederorneå och Nederkalix socknar räknade man med sammanlagt 1 100 renar som enligt betänkanudet tillhörde hemmansägare men sköttes av samer. I Överkalix, Råneå och Nederluleå socknar uppgavs antalet renar hos ”bofasta skogslappar” till 2 500, 500 resp. 3 900.

Sammantaget fanns det sålunda i Tornedalen nedanför lappmarksgränsen drygt 15 000 renar dvs. fler än vad det fanns i hela Arjeplogs socken vid denna tid. Enligt betänkanudet hade inflyttningen av samer till kustlandet tilltagit och renantalet ökats. ”Röster, synnerligast från Neder-Kalix, Neder-Torneå och Karl Gustafs socknar, der de allmänna skogarne äro få, höjas mot den sed, som börjat inrota sig, att hålla renar året om å trakter, som nästan utslutande tillhöra enskilde, och detta utan att någon betesafgift af egarne erläggas”. Tiden var, enligt dessa hemmansägares uppfattning, inne då de måste, åtminstone sommartid, lämna trakterna i närheten av kusten.

1895 års kommitté höll den 20 augusti 1895 sammanträde i Gällivare med lappallmogen i Enontekis, Jukkasjärvi, Gällivare och Jokkmokks socknar. Ombud för kommunalstämmorna i Älvsbyn, Överkalix, Nederkalix, Enontekis, Jukkasjärvi och Jokkmokks socknar deltog också. Kommittén hade 18 punkter som skulle behandlas. Punkt 2 gällde flyttningarna och formuleringen var följande: ”Sedan upplyst blifvit, att Enontekis fjällappar vintertiden flytta in i Muonionalusta, Pajala och Tärendö socknar, samt Jukkasjärvi fjällappar till de två sistnämnda socknarna, men i öfrigt samtliga till Torneå och Luleå lappmarker hörande lappar äfven vintertiden i allmänhet stanna inom lappmarken, förklarades allmänt, att den flyttning nedom lappmarksgränsen, som nu af ett mindre antal lappar, tillhörande dessa lappmarker, företogs, var för dem erforderlig och icke kunde inskränkas”. Samma uppgifter om vinterbetesområdena lämnades i kommitténs sammanställning av lapparnas flyttningar dock med tillägget att fjällapparnas förhållande till de bofasta i ovannämnda socknar var ytterst spänt. Samerna i Jukkasjärvi socken gick som längst ned till Kuoksu och Kurkio byar i Vittangi socken ”samt i nordvest-sydost till halfvägs mellan Lainio och Tornio elfvar till Kalasätno med vesterut ligande sjöar (Pajtas- och Kalasjärvi) och Schangeli”.

Lappfogdens årsberättelser finns bevarade för åren 1890–1908 samt 1919. De lämnar relativt fåtaliga upplysningar om betesområdena. Det är uppenbart att konkurrensen om markerna var betydande. Osäkerheten om var gränsen för sedvanerätten gick var också stor. Enligt årsberättelsen 1907–1908 hade det ifrågasatts om inte samerna i länets övre lappmarker förr hade utsträckt sina flyttningar ned till kusttrakterna. Numera mottogs samerna däremot, när de på grund av flen tvingades föra dem över socken- och lappmarksgränsen till Pajala och Tärendö, med största ovilja och mark uppläts endast mot dryga ersättningar. Fick bönderna inte sådana trakasserades samerna på alla sätt bl.a. genom kåtornas nedrivande.⁸

När det gäller skogssamerna i Torneå lappmark är uppgifterna diffusa. Det klagas mycket över att skogsrenarna genom tramp på sommaren förstörde vinterbetet för fjällsamerna. Uppgifterna om vilka skogssamer det var frågan om och var de höll till är mycket oklara.

Torne lappmark blev föremål för ett intensivt utredande i början av 1900-talet, främst på grund av de problem de norska och finska gränstängningarna åstadkom. Som nämnts tidigare intervjuade 1909 års lappkommitté 172 samer i Karesuando och norra Jukkasjärvi. Intervjuerna bearbetades till en karta som torde få betraktas som den mest genomarbetade som finns över områdets vinterbetesområden. Med hänvisning till de gjorda undersökningarna utfärdade Länsstyrelsen i Norrbottens län 1913 en länskungörelse. Enligt den ”hava lapparna sedvanerätt att med sina renar uppehålla sig under vintermånaderna även inom Pajala med Muonionalusta kapellförsamling, åtminstone å de områden, som ligga ovanför en linje dragen från Parkajoki by till Kärendöjärvi, därifrån till Kangos, vidare till Junosuando och vidare följande landsvägen till sockengränsen mot Tärendö”.⁹ Kungörelsens gränsbeskrivning överensstämmer nära men inte fullständigt med 1909 års karta. Den sistnämnda redovisar hela området till ”nedre gränsen för kända flyttningar”.

Trots länskungörelsen tycks problemen med sedvanegränsen ha bestått. Lappfogden i Norrbottens norra distrikt berättar i sin årsberättelse 1919 om de svårigheter som kunde uppstå. På grund av svåra betesförhållanden hade fjällsamerna detta år tvingats flytta in i Muonionalusta, Junosuando och Tärendö församlingar men där

⁸ Årsberättelser från lappfogden i Norrbottens län 1890, 1891, 1893, 1895-1902, 1904-1908 ingår i Renbetesdelegationens 1913 arkiv (YK 1766, RA) vol. 21.

⁹ Norrbottens läns kungörelser 1913, serie A, Landskansliet, nr 104.

mottagits med motvilja och fått betala dryga ersättningar till de bofasta.¹⁰ Samma uppgift lämnades av landsfiskalen Ström vid 1919 års lappkommittés sammanträde med allmogen i Pajala socken. Han hade rest runt i en rad orter norr om den ”demarkationslinje” som länsstyrelsen utstakat och där funnit att befolkningen överallt tagit betalt av fjällapparna, i allmänhet 50–80 kr. Befolkningen hade enligt hans mening väl reda på lagens innehåll men brydde sig inte om att efterkomma den.¹¹

De intervjuer som genomfördes i Norrbottens län av Montell, Bergström, von Sydow m.fl. 1913 (och delvis 1914) omfattade inte Torneå lappmark, troligen beroende på de grundliga utredningar som 1907 och 1909 års lappkommittéer redan gjort. Den karta ”över nuvarande landfördelningen” som Österberg, Jonasson och Bergström utarbetade 1912 (i samband med den s.k. Sigtunautredningen se karta 7.7.5) är egendomlig när det gäller Torneå lappmarks fjällsamer. Den överensstämmer inte med lappkommitténs karta 1909 utan hävdar att fjällsamerna inte gick nedanför lappmarksgränsen. Hela Tornedalen – bortsett från några egendomsomarkerade områden – var enligt deras karta betesmarker för skogssamer. Bergströms karta 1919 överensstämmer däremot i huvudsak med den som 1909 års lappkommitté upprättade.

1919 års lappkommitté ägnade skogssamerna stort intresse och påvisade att de betade sina renar (inklusive skötesrenarna) i Tornedalen ända ut till kusten (inklusive öarna) från Rånefjärden i väster till Torne älv och finska gränsen i öster. På grundval av dessa och andra uppgifter har länsstyrelsen i Norrbottens län med stöd av renbeteslagen 1928 fastställt koncessionsområden för koncessionssamebyarna. Ernst Manker redogör i sin bok *Skogslapparna i Sverige* utförligt för de olika koncessionsområdenas omfattning så som de såg ut 1968. Den nuvarande omfattningen framgår av Planverkets karta 1978 (karta 7.7.11).

Gör man en jämförelse med äldre kartor finner man överraskande nog att gränsen mellan koncessionsrenskötseln och fjällrenskötseln på 1978 års karta ganska nära överensstämmer med Österbergs m.fl. karta 1912. I sin reglering av koncessionsområdena har länsstyrelsen dock i möjligaste mån försökt ta hänsyn till fjällsamernas gamla sedvanerättsanspråk genom att inrätta särskilda enklaver för dem inom några koncessionsområdets ram.

¹⁰ Civildepartementets arkiv vol FVb:1 (RA).

¹¹ 1919 års lappkommittés arkiv (YK 193, RA) vol 1.

9.1.3 Lule lappmark

Enligt Albert Nordbergs mycket grundliga *En gammal Norrbottensbygd. Anteckningar till Luleå sockens historia*¹² hade renhjordar flyttat ned till kusten tiderna igenom fram till slutet av 1800-talet då nya vägar, järnvägens tillkomst och lanthandelns utveckling tvingade flyttningarna att upphöra. Belägget för kustflyttningar i äldre tid har han främst funnit i kyrkböckerna. Husförhörlängderna visar att det i socknen fanns bofasta samer – hela 174 år 1820. Det bör emellertid då beaktas att socknen vid den tiden sträckte sig ända upp mot lappmarken och innefattade Överluleå socken som bildades 1831. Ett problem med Nordbergs framställning är att den till största delen handlar om bofasta eller tiggande samer. Det är lite svårt att få grepp om vilka de nomadiserande samerna var. Att samer från Lule lappmark under svåra år sökte sig ned till kustområdena är dock klart. Av visitationsprotokoll från Jokkmokk framgår att de under den förödande betesvintern 1756, då två tredjedelar av renstammen gick under, i stora skaror ”flydde” ner till Luleå landsförsamling, de flesta som tiggare men antagligen också en del med de renar de kunde rädda. Det verkar emellertid också ha skett mera normala år. I en beskrivning över Luleå lappmark som vice pastor Olaus Modeen i Luleå och Kvikkjokk insände till Direktionen över Lappmarkens ecklesiastikverk 1740 omnämns att lapparna ”vandra av och an vinter som sommar” inom ett område från ”Luleå landsbygd” till gränsen mot Norge, en sträcka på 36 mil.¹³

Spridda andra uppgifter från äldre tid finns. Abraham Hülphers noterade på sin resa genom Norrland 1758 att gästgivaren i Persö norr om Luleå klagade över att samerna ”pläga fara hit neder i bethe”.¹⁴ Det fanns gott om renmossa i trakten meddelade han, men den var viktig för bönderna som reservfoder när höskörden var dålig. Enligt gästgivaren förminskades tillgången på mossa betydligt av renarnas framfart.

Enligt von Düben fanns det i Gellivare socken år 1870 hela 1 285 samer fördelade på 92 familjer i Norrkaitums och Sörkaitums

¹² Albert Nordberg, *En gammal Norrbottensbygd. Anteckningar till Luleå sockens historia* 1-2 (1928; nyutgiven 1965–1970).

¹³ Jokkmokks kyrkoarkiv NI:1 (HLA) Utgivna av Forskningsarkivet i Umeå 1998 i *Jonas Hollsten. Jockmocke 1749-1775. Ämbetsberättelser, visitationsprotokoll och andra berättelser med anknytning till skolmästaren och kyrkoherden Jonas Hollsten* (utg. Av Sölve Anderzén). Brevet från Modeen ingår i Direktionen över Lappmarkens ecklesiastikverk. Kungliga brev 1680-1742 s. 909 ff.

¹⁴ Abraham Abrahamsson Hülphers, *Dagbok öfver en resa genom Norrland 1758*. Med efterskrift och register av Nils-Arvid Bringéus och Harald Hvarfner (Falun 1978) s. 127.

samebyar. Vinterbeten omnämns inte, vilket kanske kan tydas som att samerna i Gällivare socken inte nyttjade några vinterbeten nedanför lappmarksgränsen.

I Jokkmokks socken fanns enligt von Düben 647 sameer. Tuorpen och Sirkasluokte var fjällappbyar medan de två andra samebyarna i socknen, Jokkmokk och Sjokkjokk, utgjordes av skogslappar. von Düben uppger att fjällapparna vintertid höll sig inom Jokkmokks socken och skogslapparna höll sig på sina gamla skateland.

Enligt ”upplysningar rörande den lappska befolkningen uti Lule Lappmark, erhållne vid med denna befolkning hållne sammanträden uti Gällivare den 6–7 februari 1866” fanns i socknen vid denna tid lappbyarna Norrkaitum och Sörkaitum med 17 240 renar, varav 2 500 var skötesrenar. Dessutom fanns 3 000 skogsrenar omkring Nortikon, Puorno, Rikto och 500 på övriga ställen. Enligt protokollet slog sig de båda fjällappbyarna vid jultiden ned i närheten av Gällivare kyrkplats och deras flyttningar sträckte sig inte söder om detta ställe ”såvida ej någon naturföreteelse tvingar dem att längre ned mot kusten söka bete åt sina hjordar”.¹⁵

Enligt motsvarande protokoll hållet med lappbyarna i Jokkmokks socken den 15–16 februari 1866 fanns i denna socken fjällappbyarna Sirkas (Sirkasluokte), Tuorpen (Tuorpenjaur) och skogslappbyarna Jokkmokk och Sjokkjokk med omkring 21 000 renar. Därutöver fanns skogsrenar i Jukkil, Kojkull, Slakka, Avoka, Ajmolusbbal, Mörtberg och Piatis som tillsammans hade omkring 7 400 renar. De geografiska uppgifterna är diffusa, men det verkar inte som om någon lappby i Jokkmokks socken under normala förhållanden sträckte sina flyttningar nedom lappmarksgränsen. ”Stundom”, sägs det dock, ”sträckte Jokkmokks lappby sina tåg ända ned mot Hvitberget på gränsen mot nedre Landet”.

Gällivare socken omfattade enligt betänkandet 1883 endast två lappbyar (Norrkaitum och Sörkaitum). Deras renar betade vintertid endast undantagsvis öster om Gällivare kyrkplats. I socknen fanns också skogslappar. De betade öster om Gällivare kyrkplats men enligt uppgift inte nedanför lappmarksgränsen. Motsättningarna till de bofasta ansågs vara små i denna socken.

I samma kommittébetänkande uppges att lapparna i Jokkmokks socken aldrig förde sina renhjordar vintertid på bete ”i kustlandet”. Sirkas vinterbetesområden låg på de hedar som ligger längs Stora

¹⁵ Norrbottens länsstyrelsens landskanslis arkiv EXXII:1 (HLA).

Lule älv. Tuorpenrenarna betade på vintern ”sällan östligare än Jockmocks kyrkoplats”. Jokkmokks lappby bestod av skogslappar och Sjokksjokks lappby av både fjällappar och skogslappar. Enligt ett protokoll från möte med lappfogden 1892 i Jokkmokk uppgavs dock att Sirkaslapparna ”efter gammal sedvana flytta inom Edefors”.¹⁶ Man kan notera att uppgifterna är ganska svepande. Uppgifter längre fram i detta avsnitt tyder på att jokkmokksamer även i äldre tid vid behov flyttade ner till kustlandet.

Enligt den sammanställning som 1895 års kommitté gjorde flyttade fjällapparna i Gällivare socken (Norr- och Sörkaitum) inte utom lappmarken. Beträffande skogslapparna lämnas inga uppgifter. När det gällde Jokkmokks socken (Sjokkjokk eller Vuollesita skogs- och fjällsamer, Sirkasluokta, Tuorpenjaure, Jokkmokks skogs- och fjällappar) noterade kommittén att de inte flyttade utanför lappmarken.

I protokoll från sammanträde som 1895 års kommitté höll i Gällivare den 20 augusti 1895 med samer och bofasta anges att det i Gällivare socken fanns mellan 9 000 och 11 000 skogsrenar. De hade inga bestämda renbetesland utan vistades i hela nedre delen av socknen. I Jokkmokks socken fanns 3 000 skogsrenar varav 500 tillhörde en lapp och återstoden bofasta renägare. Enligt kommitténs intervjuer hände det att skogslappar från Jokkmokk (Teilius, Kojkul, Palkejaure) och Edefors (Rödingsträsk) flyttade till Luleåområdet vid denna tid.

Förekomsten av betande renhjordar utanför Luleå bekräftas också av enstaka tidningsnotiser. Den 5 februari 1889 skriver Norrbottens Kuriren under rubriken ”Lapparna har kommit” följande: ”de wanliga Wintergästerna ha nu med sina renhjordar anlant till Kallaxheden. Nyfikna stadsbor hafwa sålunda ett präktigt tillfälle att på lediga stunder rekreera sig med en hälsosam skidutflykt till lapplägret”. Uttrycket ”de vanliga vintergästerna” kan tyda på att besöken inte bara gjordes under flenår. Vilka samer det var frågan om nämns dock inte.

I de uppgifter om äldre förhållanden som lämnades vid Montells m.fl. intervjuer 1913 flyttade samer från Sirkas och Tuorpon fjällsamebyar vid enstaka tillfällen under åren 1850–1900 ner till Luleåområdet (Gäddvik och Kallaxheden). En av de intervjuade (nr 69) preciserade sig genom att uppge att Kojkulsamerna för 60–70 år sedan flyttade dit under dåliga år, och han nämnde att fjällapparna

¹⁶ Norrbottens länsstyrelsens landskansli EXXII: 2 (HLA).

också kunde göra det. Enligt en annan same (nr 73) flyttade Kojkulsamer dit ned för ”tre generationer sedan” och fjällappar från Sirkas (Stor-Mickel) och Tuorpon (en lapp av Finnasläkten) hade flyttat till Gäddviksheden för 10–50 år sedan. En annan same (nr 75) uppgav att även lappar från Rödingsträsk flyttat dit. Det var också vanligt att man flyttade till Heden vid Boden. De intervjuer med äldre samer som gjordes av 1930 års lappkommitté om förhållandena i Pite lappmark i slutet av 1800-talet visar att även grupper av skogslappar från Västra och Östra Kikkejaur i Arvidsjaur samt någon gång från Arjeplog skogssameby under senare delen av 1800-talet flyttade till trakten av Luleå. Dessa flyttningar bekräftas av undersökningarna 1913 (nr 62) samt av ett brev till länsman Bucht i Arjeplog 1891 (se nedan Piteå lappmark).

Efter allt att döma flyttade samerna i Luleå lappmark dock vanligen obetydligt nedanför lappmarksgränsen. Lakaträsk och Edefors är namn som nämns som nedersta orter. Erik von Sydow besökte 1912 Sirkaslapparna på vinterbete i Harads.¹⁷ På Österbergs m.fl. karta 1912 över Norrbottens län har författarna ritat ett område för fjällappar (Sirkas lappby) som går ned till Edefors-Lakaträsk. Det kan också noteras att kommunalnämnden i Nederluleå kommun inte avgav något yttrande över 1919 års lappkommittés betänkande med hänvisning till renskötsel inte förekom i socknen.¹⁸

I brev till Erik Bergström den 25 december 1914 redogjorde Arvid Montell för skogslapparna inom Råneå socken, som han förmodligen väl kände till eftersom han varit bosatt i Boden och Nederluleå. Flakabergslapparna hade sina vinterbetesområden kring Livasälven mot Råneå älv i väster, järnvägen i söder och Vitåfors i söder. Sommarlanden låg mot Gällivaregränsen. Huvuddelen av deras renar uppgavs vara skötesrenar för bofasta. Större delen av de renar som vistades inom Råneå socken uppgavs tillhöra utsocknes boende nämligen två renskötare från Vuoddas i Gällivare, tre från Överkalix samt en från Nederkalix. Vuoddasrenarna vistades i Råneå huvudsakligen omkring Livasälven ned mot Gunnarsbyn. Överkalixrenarna vistades mest omkring kronoparkerna Sörliden och Vitåfors samt trakterna öster därom och Nederkalixrenarna brukade beta omkring Jämtön, Jämtöavan och Rörbäcken ända utåt Båtön i skärgården, någon gång till Mjöfjärden och kringliggande trakter öster om Jämtön.¹⁹

¹⁷ Renbetesdelegerades 1913 arkiv (YK1766) vol. 32.

¹⁸ Socialdepartementets konseljakt den 30 maj 1924, nr 32 (RA).

¹⁹ Brev i Erik Bergströms arkiv vol EI:1 (Länsmuseets i Västerbottens län arkiv).

På Österbergs m.fl. karta 1912 (7.7.5) motsvarar skogslapparnas område ungefär vad som framkom vid intervjuerna 1913. Enligt den scannade kartan fanns det ett brett omarkerat och tydligt för vinterbete obrukat område från Rosvik i söder till Råneå i norr och in mot lappmarksgränsen. På den version som bifogades 1919 års lappkommittés betänkande (SOU 1923:51) har emellertid hela detta område markerats som områden som "stundom" besöktes av skogssamer från Arvidsjaur. På båda kartorna 1919 har Sirkas betesområde förlängts med ett flenområde ned till Degerbäcken – Ljuså. För skogslapparnas del har ett flenårsområde i söder dragits ned till Älvsbyn. Kartmarkeringarna stämmer rätt väl med intervjuuppgifterna, bortsett från att det uppgavs att Rödningsträsklapparna vid ett tillfälle varit nere vid Lombäcken söder om Boden.

1919 års lappkommitté ägnade ett särskilt stort intresse åt skogssamerna. Det finns i materialet många uppgifter om skogssamer nedanför lappmarksgränsen. Bortser man från dem som kan räknas till Torne lappmark och höll till öster om Råneå (de som senare blev koncessionssamebyar) verkar man inte ha flyttat ända ned till kusten. Längs Råne älv har Niemisel och Djupträsket noterats som de östligaste vinterbetesplatserna. Öster om lappmarksgränsen fanns året runt Rödningsträsk, Kojkul, Udtja (senare sammanslagna) och Flakaberg. De rörde sig främst i området runt Edefors, Kluså, Bodträsk och Grundträsk i närheten av Harads. Vid enstaka tillfällen flyttade de dock längre österut, som längst enligt undersökningarna till Degerbäcken och Lombäcken i närheten av Boden.

I PM 1943 noterade lappfogden i Norrbottens södra distrikt att renbetet för lapparna i Jokkmokk blivit "låsta" genom is. "Som väl var", konstaterar han, "fanns räddning nedanför lappmarksgränsen. På de goda lavmarkerna inom Edefors och Överluleå socknar var snötäcket löst och måttligt djupt". Det året hade man alltså inte gått längre ner än så.²⁰

Mankers karta 1945 visar flyttleder för Sirkas som går ner i det område som Österbergs m.fl. karta 1912 (7.7.5) visar. Så beskriver han också läget i sin bok om fjälllapparna. Han har dessutom utsträckt Tuorpons och Jåkkåskas (utbrutet ur Sirkas och Tuorpon 1945) flenbetesområden ned till i höjd med Sikfors söder om Älvsby. Tuorpon skulle enligt Mankers text ha vinterbetesland "huvudsakligen mellan Karatj, Maitum, Nausta och Varjisåns utlopp i Pite älv, vid behov ända ned till Älvsby och Brännberg".

²⁰ Lappfogden i Norrbottens södra distrikt AIa-1b: 2. PM vid lappsammanträdet i Jokkmokk den 2–3 februari 1943 (HLA).

När det gäller fjällappbyarna i Gällivare visar Mankers karta 1945 inga flyttningsleder nedanför lappmarksgränsen. I sin bok om fjällapparna skriver han dock att Norrkaitum och Mellanbyn ”vid behov” kunde flytta ett par mil nedanför denna gräns medan Sörkaitum alltid flyttade dit – ”dock med en djup inbuktning för Gällivare skogslappby”. Sirkas lappby hade enligt samma källa vinterbetesområden vid Sarkavare och Murjek samt söder om lappmarksgränsen vid Lakaträsk och Gullträsk, Tuorpon och Jåkkåakaska höll sig vanligen ovanför lappmarksgränsen huvudsakligen mellan Purkijaure och Ätnakåbbo, Jokkmokk och Tärrejaure ”m.fl. byar och gårdar i skogslandet”. Tuorpon hade vinterkvarter i Karatj, Maitum och Stenträsk ovan lappmarksgränsen.

Protokollen från intervjuerna med samebyarna 1973–1974 i samband med den fysiska riksplaneringen (se avsnitt 7.6.9) är beträffande samebyarna i Lule lappmark delvis svårtolkade. *Sirkas* fjällsameby är tydligast. Den hade vintervisten vid Porjus, Luspebryggan, Sandviken, Kronsågen, Murjek och Jokkmokk men gick vid dåliga betesförhållanden ned till kusten, framför allt till Kallaxheden och Sandön där man samarbetade med andra samebyar. Noteringarna från *Tuorpon* sameby är mera diffusa, men det verkar som om byn som längst gick ned till Edefors. *Jåkkåakaska* uppger att man under dåliga betesförhållanden höll till i Kable- och Påsteområdet men annars hade sina vintervisten i Jokkmokk, Vajmat och Tjåmatis. *Gällivare* skogssameby med dess olika grupper samt *Sörkaitum* fjällsameby lämnar oklara uppgifter om sedvanelandet, *Norrkaitum* inga.

Ernst Manker redovisar i boken om skogslapparna 1968 ”sitorna” Purnu, Ratukkavaara, Skaiti, Flakaberg, Vuottas och Muddus i Gällivare lappby och Udtja lappby i Jokkmokk med grupperna Udtja, Rödingsträsk och Akkajaur. Av gällivarebyarna gick Flakaberg som längst ner ”söderut mot järnvägen mellan Rörån och Vitån”. Vuottas vinterland sträckte sig ned till Grundträsktrakten. De övriga höll sig normalt inom lappmarksgränsen. Udtja med Rödingsträsk och Akkajaur i Jokkmokk höll sig däremot huvudsakligen nedanför lappmarksgränsen. Vinterbeten förekom ned till Degerbäcken och Alträsket nära Boden och i söder ned till Älvsbyn. Som vanligt inför dock Manker brasklappen att lappbyarnas vinterbetesområde sträcker sig ”så långt i öster som sedvanerätten medger”.

Renbetesmarksutredningens karta 1966 överensstämmer med Bergströms karta 1919 såtillvida att Rödingsträsk skogssameby har

ett vinterbetesområde som sträcker sig ned till i höjd med Edefors. Den bortser dock från de områden som på Bergströms och Mankers kartor betecknas som flenbetesområden. I kommittéarkivet finns protokoll från ett sammanträde i Harads 1967 angående Rödningsträksamernas renskötsel. Enligt det fanns byns vinterbetesmarker mellan Luleå och Piteå älvar ”i huvudsak väster om järnvägen”, förmodligen stambanan. I det tryckta betänkandet behandlas Rödningsträsk särskilt och där uppges (s.170) att vinterbetena låg ”mot Luleälven i Edefors och Överluleå socknar”.

Enligt en PM som lappfogde Edvin Kangas utarbetade 1964 för Renbetesmarksutredningen hade en same som var ordningsman i Koikul skogslappby omkring 1920, uppgett att han tidigare årligen flyttade med sin renhjörd till Kallaxheden. Kangas påpekar dock att kuststräckan mellan Pite älv i söder och Råne älv i norr ”till en höjd från kusten av omkring sex mil upp efter Lule älv och fem mil upp efter Pite älv, under årtionden icke använts för renbetning”. Även om bältet var relativt tätt befolkat ansåg Kangas att där fanns användbara vinterbetesmarker för ett stort antal renar och han framhöll, att det inom Torne och Kalix älvars nedre dalfören fortfarande förekom en omfattande skogsrenskötsel i trots av den jämförelsevis täta bebyggelsen.²¹

Docent Nils Arell vid Umeå universitets geografiska institution utförde på 1970-talet undersökningar i skogs samebyarna som resulterade i departementsutredningen *Skogsrenskötsel. Markanvändning, markanvändningsproblem och näringsituation* (Ds U 1981:10). Han redovisar i denna olika samebyars betesområden, delvis på grundval av material som togs fram under Planverkets arbete 1973. Hans uppgifter är bl.a. följande:

Serri. Vinterbete nyttjas ned till Edeforsbron och Lillå. Där stöter man ofta ihop med Rödningsträskgruppen, med vilken man har en del samarbete vid kalvmärkning, sarvslakt m.m.

Rödningsträsk. Rödningsträskgruppen, som i huvudsak bedriver sin renskötsel nedanför lappmarksgränsen, har i likhet med Udtjagruppen ingen årstidsindelning av betesmarkerna. Man har naturligen inte heller några längre flyttningar.

Udtja. Under vintern flyttar man aldrig längre än till trakten av Vitberget strax nedanför lappmarksgränsen och rör sig över huvud taget över begränsade ytor.

²¹ PM 1964 s. 17 ff. i. Renbetesmarksutredningens arkiv (YK 2284, RA) vol. 7.

Gällivare. Ratukavaragruppen. På 1960-talet uppsökte Ratukavaragruppen vinterbete nedanför Mäntyvara och ner mot Skrövån. Ännu längre tillbaka i tiden flyttade gruppen och Purnu östra betydligt längre ned mot kusten. Det pågick tills koncessionsrenskötseln började lägga sig i vägen.

Gällivare. Gruppen Purnu östra. Vinterbetena ligger i trakterna av Mäntyvara, Kattån och ner mot Bönträsk. Gruppen skulle gärna ha möjlighet att gå längre österut men då uppstår problem med Ängeså koncessionsby.

Gällivare. Gruppen Purnu västra. Vinterbete utnyttjas vanligen numera i trakterna av Sandträsk-Råneälven. Detta innebär dels att den utdragna konflikten med Sirkas fjällsameby är slut, dels att ett stort område mellan järnvägen och Lule älv mestadels är outnyttjat som renbete.

Gällivare. Flakaberg. Man har ett visst samarbete med Kalix koncessionsby. Gruppen bedriver en renskötsel med väl samlad hjord i närheten av samlingshage från början av december... Vinterhjorden flyttar ner till trakterna av Vitåfors mot Törån i öster.

Nils Arell skildrar den trängsel på vinterbetesområdena i Gällivareområdet som var så påtaglig under 1960- och 1970-talen, enligt uppgift delvis på grund av de stora skogsavverkningarna. Särskilt var det Sirkas fjällsameby som ansåg sig undanträngd från sina vinterbetesland på norra sidan av Stora Lule älv och söder om gränsen för "Gällivare samebys gränsbestämda område". Sirkas yrkade på fastställda gränser för sina vinterbetesområden. Det nämndes inte vid denna tid att Sirkas skulle ha några betesområden nere vid Kallaxheden. Det påpekades bara att långa flyttningar var mycket påfrestande för renarna.²²

F.d. avdelningsdirektörerna Jan-Ivar Rönnbäck och Börje Pekari, tidigare vid Länsstyrelsen i Norrbottens län, uppgav vid intervju med sekreterarna i Gränsdragningskommissionen 2005 att åren 1966–1967 var mycket svåra betesår. *Sörkaitum* fjällsameby hade då sökt sig ner till Brändön vid kusten mellan Luleå och Råneå. Sirkas sameby höll till på Kallaxheden. 1969 var Luokta-Mavas sameby där och under 1970-talet fram till 1990-talet var Semisjaur-Njarg och Jåkkåaska tidvis också varit där. Vid en gränsbestämning som länsstyrelsen gjorde 1996 beslutades att Kallaxheden skulle tilldelas samebyarna i Jokkmokk som reservbetesområde.

²² Nils Arell, *Skogsrenskötsel. Markanvändning, markanvändningsproblem och närings-situation*. Ds U (Utbildningsdepartementet) 1981:10. s. 85 ff.

Planverkets karta från 1978 drar med randig svart markering (område som regelbundet nyttjas av flera samebyar) en kil längs Råne älv ned till kustområdet vid Råneå. Skriftliga belägg för sådana flyttningar utgör Arvid Montells ovannämnda uppgifter 1914. Intervjuerna 1913 gav vid handen att skogslapparna kunde gå ned till trakterna runt Niemisel, men inte längre. Detta är också vad som framgår av Österbergs m.fl. karta 1912. Niels Arell undersökning 1981 visar att Flakaberggruppen använde området och därvidlag samarbetade med Kalix koncessionssameby.

Mellan Råneå och Rosvik och ett par mil inåt landet är området vitt, vilket antyder att det inte används för renbete. Med tanke på att Kallaxheden med Sandön uppenbarligen använts, åtminstone på 1960- och 1970-talen är detta anmärkningsvärt. Från Rosvik längs en linje upp mot Boden finns ett område med mycket ljusblå färg motsvarande den för Västerbottens kustland. Någon förklaring till den har inte gått att finna.

9.1.4 Pite lappmark

Den mest initierade skildringen av äldre samiska förhållanden inom Pite lappmarks område är utan tvekan lappmarksmissionären Petrus Laestadius *Journal för första året af hans tjenstgöring såsom Missionär i Lappmarken* från 1831.²³ Laestadius var född i Arjeplog och uppvuxen i Kvikkjokk. Han var väl förtrogen med förhållandena i lappmarkerna. Han hade som missionär till uppgift att bedriva undervisning av samer inom Pite lappmark. Det innebar att han, så långt de var överblickbara, måste vara väl underrättad om samernas flyttningar. De sträckte sig, säger han, på vintern ända ner till Bottnhavet. Följande beskrivning från en av hans resor ned till kusten speglar på ett upplysande sätt hur samspelet mellan kust och inland kunde vara. Man lägger särskilt märke till att många av lapparna, när de skulle till marknaden i Arjeplog, inte kom från lappmarken utan från kustsocknarna:

Tisdagen (den 6 Febr.) begåfwo wi oss på resan till Arjeplog. Fogde, fiskal, prester, borgare och bönder i stora skaror; somliga körde med häst och somliga med rehn, somliga rännde. Presterna woro 4: Burman, Fjellström, Rhén och jag; härtil kommer studeranden Lindahl. Borgarne woro de 7 ofwannämnda handlandena från Piteå samt några handelsbetjenter. Herrar Hofwerberg, Schildt, Genberg och Helleday

²³ Petrus Laestadius 1831 (utgåva 1861) s. 60 f., 93, 101, 104, 107 ff., 185.

icke att förglömma. Wi alla körde med häst, utom några af handelsbetjenterna, som körde med rehn. Största delen af den menige allmogens bestod af lappar, hwilka, ehuru nu till det mesta med sina rehnjordar stadda inom Piteå och Skellefteå pastorater, dock nu begåfwos sig till sina fäders stad, Arjeplog, att blifwa beskattade. De körde dels med rehnar, dels rände de. Somliga skjutsade ock borgarlass, det är handelsmännens medförda waror såsom mjöl, salt m.m. Till en del forslades dessa af bönder från Pitå och Arwidsjaur med hästar.

”I de wilda skogarna uti socknarna på nedra landet” var lapparna dock, säger Laestadius, så kringspidda att de inte hade någon kunskap om varandras tillhåll och Laestadius själv hade svårt att veta var han skulle söka dem. Här och var lämnar han dock uppgifter om platser han besökt och träffat samer. Han besökte bl.a. samer som fanns runt Piteå, framför allt på Pitholmen och han var också i Byske, som på den tiden var en del av Skellefteå socken.²⁴

Fredrik Wilhelm von Schubert lämnar i sin reseberättelse *Resa genom Norra Sverige och Lappland...* från år 1825 vissa uppgifter om vinterflyttningarna. Han säger att lapparna i Arwidsjaur om vintern tågar ned till Skellefteå och lapparna i Arjeplog till Skellefteå och Piteå socknar. Om ett oväntat möte med samer och renar i dessa trakter berättar också den engelske resenären Arthur de Capell Brooke. På vintern 1827 reste han längs Norrlandskusten och söder om Skellefteå inträffade något som han inte väntat sig:²⁵

Before we reached Bure, when thinking little about Laplanders or reindeer, which I fancied had been left now far behind, we were suddenly surprised on passing through a large pine forest, by appearance of a herd of some hundred deer, crossing the road a short distance before us, and feeding on each side of it as we passed. They seemed quite unattended and we could not discern any appearance of the Laplanders' tent. On arriving at Bure, where we changed horses, the people of the house were ignorant of there being any Laplanders near them, and did not much like the idea of having them for neighbours. I found, from the snow being removed where we had seen the deer, that there was great abundance of their favorite moss, which had attracted them to the spot; and the Laplanders belonged probably to Piteå or Umeå Lapmark, and had come for the purposes of trade and purchasing necessaries.

Forskaren Per André har gått igenom domböckerna med avseende på frågor rörande samernas förekomst i Skellefteå socken 1700–

²⁴ P. Laestadius 1833 s. 167.

²⁵ Arthur de Capell Brooke, *A winter in Lapland and Sweden with various observations relating to Finmark and its inhabitants* (London 1827) s. 567.

1850. Enligt honom kom samer från Arvidsjaur på 1700-talet och senare även från Arjeplog ner till kusttrakterna, där de gav anledning till ett antal tvister som speglas i domböckerna.²⁶

Enligt von Düben 1873 fanns det i Arvidsjaur socken 499 skogslappar fördelade på 36 skatteland och 66 ”skattelappar”. Någon uppdelning i byar fanns enligt honom inte. På vintern flyttade många av lapparna ända ned till kusten. ”De fleste renarne tillhöra bönder i Piteå och Skellefteå, hvadan de fleste Arvidsjaur-Lapparne blott äro renskötare; några sjelfegande finnas vid Pite elf.”

I Arjeplogs socken fanns enligt samma källa 503 lappar varibland 44 familjer var fjällappar och nio skogslappar. Det fanns fyra byar med fjällsamer: Arvas (eller Låkteå), Bartute (eller Norvestbyn), Semisjaur och Njarka (eller Sörvesterbyn). De två förstnämnda byarna flyttade enligt von Düben aldrig nedanför lappmarksgränsen. Av Semisjaur och Njarks samer flyttade inte alla, men ”många” ända ned till Bottenhavskusten. Enligt von Dübens uppgift – byggd på uppgifter från H. A. Widmark – fanns det endast under år, då det fanns gott om varg eller då betet blev svåråtkomligt, godtagbara skäl för så långa flyttningar. Widmark ansåg dock att sådana år var sällsynta och att den egentliga drivfjädern var ”lapparnes eget begär att komma ned till kustens behag och brännvin”. Beträffande Arjeplogs skogslappar säger von Düben att några av dem, de som bodde vid Pite älv, stannade vid sina lappskatteland under hela vintern. De andra flyttade till kusten, främst därför att de skötte renar åt bönder och handlare vid kusten.

Att vissa samer i Piteå lappmark flyttade till kusten bekräftas även av ett brev till landshövdingen skrivet av länsman Berlin i Arjeplog 1882. ”Skogslappar och de, som vårda renar åt kustlandsbor, hafva i allmänhet för sed att hvarje vinter flytta med sina renar ned till kustlandet, hvaremot de öfriga vanligen stanna quar inom lappmarkens område, såframt renbetet här är tillräckligt. Inträffar åter att betet är dåligt i lappmarken, men bättre nere vid kustlandet, så blir nedflyttningen allmännare”.²⁷

Utförligare besked får man av efterträdaren i Arjeplog, länsman Bucht, som 1891 i en skrivelse till länsstyrelsen beskrev arjeplogslapparnas vinterflyttningar.²⁸ Enligt honom flyttade skogslapparna

²⁶ Per André 1998 s. 55 ff.

²⁷ Norrbottens länsstyrelses landskanslis arkiv EXXII:1 (HLA).

²⁸ Nb länsstyrelses landskanslis arkiv DV:3b Handlingar till femårsberättelsen 1886–1890. Luleå fögderi. Brev daterat 26 okt. 1891 HLA).

varje år ned till Skellefteå, Burträsk och Byske socknar utom den lapp som bor i Radnaur som flyttade till Älvsbyn eller Piteå. Enligt länsmannen var dessa lappar "andras drängar emedan den renmagt de hålla i vård hufvudsakligen egs af Arjeplog, Arvidsjaur, Jörns, Skellefteå, Byske och Piteåbor". I Arjeplog fanns också fjällappar. De höll vintertid till runt sjöarna i Arjeplog och gick endast undantagsvis in i Arvidsjaur socken. Även dessa hade skötesrenar för personer i Arjeplog och Arvidsjaur, men allra mest för norrmän.

Semisjaur samt "Njarg eller Sörvesterbyn" lappbyar brukade enligt länsmannen nästan aldrig flytta utanför Arjeplogs socken (avvikande uppgift alltså jämfört med von Düben). Luokta lappby hade vanligen sina vinterbeten i Arvidsjaur och Älvsby socknar. I Luokta lappby fanns emellertid några skogslappar, bosatta vid Eggelats, som på vintern brukade flytta ned till Älvsby och Piteå socknar. Några år tidigare hade en del lappar enligt länsmannen flyttat ända till Luleå stad och Kallaxheden. Även dessa lappar hade skötesrenar, dock främst för Arvidsjaur- och Älvsbybor. "Mahasvuoma eller Norrvästerbyn" flyttade vintertid ned mot Arvidsjaur socken men inte längre.

Lappfogde Forsström gjorde 1893 en resa för att utröna i vad mån det i Jokkmokks och Arjeplogs socknar fanns betesmöjligheter för de karesuandolappar som blivit utestängda från sina beten i Finland. I undersökningen kommenterar han orsakerna till arjeplogslapparnas långa flyttningar. Han skriver att det råder brist på renlav och mycken och tät granskog från Arjeplog till Arvidsjaurgränsen. Vinterbetesmarkerna är med andra ord dåliga. Däremot är de goda vid kusten. Lapparna skulle inte underkasta sig de mödosamma flyttningarna om de inte var nödvändiga. Att flyttningarna skulle bero på "begär att komma i beröring med bofaste på platser der god tillgång på brännsvin finnes", som det ofta påstods, avvisade han som "mycket litet med sanningen öfverensstämmande".²⁹

Inom Arjeplogs socken fanns enligt betänkandet 1883 fem lappbyar (Låkteå, Norrvesterby, Sörvesterby, Semisjaur och Arjeplog). Låkteåsamerna höll vintertid till i områdena strax väster om vår- och höstbetena och gick "sällan ned i Arvidsjaur och aldrig till kustlandet". Även lapparna i Norrvästerby, även kallade Bartutelapparna efter de fjäll där de hade sina vår- och höstbeten, höll sig nästan alltid inom socknen och flyttade aldrig ur lappmarken.

²⁹ Norrbottens länsstyrelses landskanslis arkiv EXXII:2 (HLA).

Beträffande Semisjaur-samerna säger betänkanDET: ”Inemot jul lemna dessa lappar sina visten och flytta längre österut in i skogslandet. Inträffa ogynnsamma betesår i lappmarken, flyttar en del af dem ända ned till kusten inom Vesterbottens län, men i allmänhet göra de ej under vintern längre flyttningar utan hålla sig vanligtvis inom socknen”. De av samerna i Sörvästerby som hade renar i vård för bofasta i svenska kustlandet brukade däremot vintertid ofta flytta ”ned mot kusten, för så vidt de erfara, att betet derstedes er godt; de deremot, som icke hafva sådana skötningsrenar, quars-tanna inom lappmarken och inom församlingen, såvida de icke nödgas draga mot kusten till följd af att antingen renbetet blifvit förstördt genom att is betäckt marken eller till följd af att vargar uppträda i fjälltrakterna”.

Arjeplogs lappby utgjordes enligt betänkanDET uteslutande av skogslappar. De flyttade vintertid i regel ända ned till kusten dels i Västerbottens och dels i Norrbottens län. ”En stor misräkning är för dessa Lappar, om de något år under vintermånaderna nödgas quarsstanna inom lappmarken. Så inträffar, då renlafven i kustlandet genom isskorpa på marken, hård skare m.m. blir oåtkomlig för renarne. Orsaken, hvarföre skogslapparna med sådan begärlighet söka kustlandet om vintern, är dels den att de sköta renar åt allmogen inom de trakter, der de hafva sina vanliga vinterstambhåll, dels den att de inom kustlandet med större lätthet vinna avsättning för sina tillverkningar af lappskor, tåg eller andra varor, i hvilkas förfärdigande de ega skicklighet, dels att de derigenom kunna för billigare pris än i lappmarken tillbyta eller tillhandla sig de produkter, mjöl, tobak, kaffe m.m., som för dem äro nödvändiga, dels ändtligen att Lapparne af kustlandsbefolkningen mottagas och omhuldas med välvilja, hvilken de i allmänhet icke röna af de bofaste inom lappmarken”. En ytterligare faktor som kan ha påverkat förhållandena nämns. Många nybyggare hade kommit i besittning av stora renbetesland inom skogslandet, vilka tidigare ägts av skogslappar och för vilka de med dessa deltog i betalningen av lappskatten. På dessa renbetesland upplät nybyggarna till vinterbete mot betalning ”och beskatta dem dervid oftast öfver höfvan”.

Inom Arvidsjaur's socken fanns enligt betänkanDET en enda lappby, Arvidsjaur's lappby. Den omfattade även Malå kapellförsamling (som först 1868 överfördes till Västerbottens län). De två socknarna uppges ha varit indelade i 36 lappskatteland, men många av lapparna hade ”nedsjunkit” till att vara bara fiskarsamer eller övergått till att bli nybyggare. Många av lappskatteländen hade

därigenom blivit utan innehavare och användes antingen av andra samer som var i behov av ökat utrymme eller användes inte alls. Enligt betänkandet höll sig de lappar som fanns i landen kring Piteå älv hela året om på sina lappskatteland. Övriga skogslappar i Arvidsjaur flyttade vintertid vanligen ned till kusten på samma sätt som skogslapparna i Arjeplogs socken.

Frågan om vinterflyttningarna togs upp även av 1895 års kommitté.³⁰ Följande uppgifter lämnades:

Arjeplog

Luokta (l. Arvas): vissa år några till Jokkmokk, andra till Älvsbyn och någon gång, ehuru ytterst sällan, till Piteå.

Norrvesterby (*Bartut*): Lämnar vanligen ej lappmarken, sällan socknen; någon gång flyttar en del nedåt Piteå, något sydligare än Luoktalapparna.

Semisjaur: Flyttar ej ifrån lappmarken under fördelaktiga år, men under svåra år, ehuru mera sällsynt, drar de ned till Drängsmark i Byske och till Jörn.

Sörvesterby: Flyttar i allmänhet ej längre än till Arjeplogs kyrkplats, men någon gång ned efter Piteå älv och till Arvidsjaur.

Arjeplog (skog- och fjällappar): Flyttar ej utom lappmarken, men någon gång till Sorsele. Skogslapparna flyttar i allmänhet inte utom socknen, där de under sista två åren försökt kvarhålla renarna; vissa år har de nödgats flytta till Skellefteå, Byske och Burträsk.

Arvidsjaur (skogssamer, delades 1887 i tre samebyar), nämligen:

Malmisjaur (*Piteå älv*): Stannar i allmänhet på sina land, men har på senare år börjat flytta nedåt Älvsbyn.

Västra Kikkejaur (*Byske älv*) samt *Mausjaur* (*Skellefteå älv*): Vandrar dels inom Norrbottens kustland nedåt Piteå och på sista åren till Nederluleå, dels inom Västerbottens län nedåt Burträsk och Lövånger.

Uppgifterna ingår i protokoll från det sammanträde med företrädare för berörda socknar samt samerna inom Pite lappmark som hölls inför kommissionen den 15 augusti 1895 i Arvidsjaur. De avviker som synes på åtskilliga punkter från uppgifterna 1883. Förhållandet är inte unikt. Rennäringen är en föränderlig näring och det är mycket svårt att få grepp om dess utövning över längre tid.

³⁰ Justitiedepartementet konseljakt den 8 februari 1898 vol. 1a-1b (RA).

Intressant är vilka socknar som var representerade vid mötet. Det var Arjeplog, Piteå, Byske, Skellefteå, Jörn, Norsjö socknar samt Pitholms by. Som representanter för grannsocknarna deltog företrädare för Malå och Sorsele socknar i Västerbottens län.

Vid mötet diskuterades en av kommissionen utarbetad PM i 18 punkter, varav en angick vinterbetena. Fjälllapparnas företrädare ansåg att det var nödvändigt för dem att under dåliga år flytta ned till kustlandet, men antydde att flyttningarna möjligen kunde inskränkas till trakten av Älvsbyn. Övriga lappar förklarade, att då laven i mellanområdet ofta var svår för renarna att komma åt, var det omöjligt för dem att avstå från rättigheten att flytta till kusten. De under senare åren företagna flyttningarna till Nederluleå (Kallaxheden) berodde på att betet börjat saknas i de trakter, där lapparna under föregående vintrar uppehållit sig. Lappfogden intygade riktigheten i dessa uppgifter och tillade, att renbetet under de sista tio åren i allmänhet börjat avta i tidigare använda trakter och att det därför var nödvändigt för dem att flytta till andra områden, där bete i rikligare mängd fanns att tillgå.

Inte heller kustsocknarnas ombud ansåg att lapparnas flyttningar till kustsocknarna kunde upphöra eller inskränkas. De menade inte att flyttningarna förorsakade någon olägenhet för kustborna under förutsättning att samerna höll ordentlig ordning på sina renar. Sockenombudet från Byske (där den för renbete ofta utnyttjade Drängsmarksheden ligger) gjorde dock den markeringen, att kustflyttningarna inte var nödvändiga under goda år. Däremot kunde de inte undvikas under dåliga.

Pitholmens byamän hävdade däremot i en särskild skrivelse till mötet att de årligen hemsöktes av tusentals betande renar och att dessa orsakade stor skada på ungsbogen. De klagade dessutom över att många av renarna lämnades kvar över sommaren och då åstadkom stora skador på åker och äng. I äldre tid hade samerna visserligen också kommit till området vissa år, men då spelade skadorna på skogen inte så stor roll. Dessutom fick samerna på den tiden alltid förhandla med markägarna och betala en viss "avgäld" för betesrätten. "Men efter lapplagens införande pocka lapparne på att få misstyda densamma så, som skulle den medgifva dem sedvanerätt der de icke haft sådan förr, men der de fått för vissa tillfällen medgifvande att viss tid få vistas emot öfverenskommen afgäld". Pitholmsborna yrkade på att sedvanerätten alldeles skulle upphöra, åtminstone inom kustlandet och på mark, som blivit skatteköpt utan villkor. De hävdade också att av de 16 lappar som under årets

vårting blivit sakförda för att ha lämnat kvar renar över sommaren, var tolv bofasta och endast fyra nomadiserande.

Det kan i sammanhanget anmärkas att Pitholmens protester sannolikt var direkt föranledda av det olyckliga året 1892. Det var ett uselt renbetesår vilket otvivelaktigt medfört att mängder av renar strömmat ned till kustsocknarna, där samerna i stor utsträckning tappat kontrollen över dem. Mot den bakgrunden är det överraskande att så många kustsocknar ändå försvarade sedvanerätten vid mötet 1895.

På Österberg, Jonasson och Bergströms karta 1914 (karta 7.7.5) över "nuvarande landfördelningen" inom de norrbottniska lappbyarna finns inritat ett område för skogslapparnas vinterbeten som sträcker sig från Rosvik norr om Piteå till Gumboda i Nysätra socken i Västerbottens län i söder. Utsträckningen motsvarar vad som framkom av 1913 års intervjuer. Samerna (nr 52, 53, 54, 56, 60) uppgav vid dessa att man förr hade flyttat så långt men att de slutade därmed omkring sekelskiftet. Som en viktig förklaring angavs att familjerna inte längre följde med på de långa flyttningarna och att man inte längre bodde i medförda kåtor. Som särskilt viktiga betesområden utpekades Tämträsket norr om Byske och Drängsmarksheden, Frostkåge och Medleheden utanför Skellefteå.

Enligt Bergströms karta 1919 hade fjälllapparna från Arjeplog flenområden ut till kusten norr om Skellefteälven. Områden söder om denna älv disponerades däremot av Granbyn och Ranbyn i Västerbottens län. Skogslapparna från Norrbotten gick enligt Bergströms karta inte längre ut mot kusten än Jörn och Norsjö i Västerbotten. Hans uppgifter om dessa skogslappbyarnas betesområden är dock svårtolkade. Bäst kände han till förhållandena i Västerbottens län (se karta 7.7.6).

Norrbottenskommittén utförde 1930–1931 mycket grundliga intervjuer med äldre samer i Piteå lappmark. Man frågade bl.a. om betesförhållandena omkring 1880, 1890 och 1900. Tidsavståndet var naturligtvis stort. Å andra sidan framstår uppgifterna i sin stora detaljrikedom som mycket sakkunniga. De intervjuade samerna redogjorde mycket ingående för var flyttningsvägarna gick.

Lapparna från Mausjaur uppgav att de vissa år varit i olika trakter längs kusten från Lövvånger i söder till Böle norr om Piteå i norr. Östra och Västra Kikkejaurlapparna uppgav att de en del år varit vid Långsjön och Dalbomyran sydöst om Fällfors, Jävre öster om Piteå och på Kallaxheden öster om Luleå. Maskaresamerna uppgav sig på motsvarande sätt vissa år ha haft vinterbeten i Lövvånger,

Bureå och Falmarksheden samt på Drängsmarksheden i Byske norr om Skellefteå. Enligt sagesmännen försvann en stor del av norrbottnens samernas flyttningar till Västerbottens län i och med att 1898 års renbeteslag förbjöd bofasta i sistnämnda län att ha skötesrenar. Samerna var då inte längre välkomna. Helt upphörde flyttningarna dock inte. De har fortsatt till Drängsmarksheden, Medleheten och andra områden norr om Skellefteälven och någon gång även till områden söder därom.

1930 års lappkommitté försökte inte bara utröna äldre flyttningmönster i Piteå lappmark. Den försökte också klargöra och reglera de problem, som var föranledda av dislokationen av samer från Karesuando och Jukkasjärvi. Vid flera sammanträden 1934 och 1935 försökte kommittén fördela vinterbetesmarkerna mellan samerna så att konflikter skulle undgås. Full enighet lyckades man aldrig uppnå, men det är uppenbart att kommittén räknade med att sedvanemarkerna sträckte sig ned till Bottenhavskusten. Största konflikten gällde hur långt söder om Skellefteälven skogssamebyarna i Norrbotten hade rätt att gå med hänsyn till de anspråk som Rans och Grans lappbyar i Västerbotten hade i det området. Utredningen löste problemet genom att i sitt betänkande komma med ett förslag. Detta tog främst sikte på vinterbetesområdenas fördelning i nord-sydlig riktning, men tar också tydlig ställning till hur långt ut mot havet vinterbetesområdena sträckte sig. Fördelningen var följande:³¹

1. *Maskaures sydgräns = Västerbotten-lapparnas nordgräns:*
Slagnäs – Kokträsk – Mörttjärn – Grundträsk – Mensträsk – östra Högekulla – Örträsk – Bjurträsk – Kedträsk - mellan Holmträsk och Långträsk till Bastuträsk – Røjnoret – Orrträsk – Gummark – Gummarksnoret – Fahlmarksträsket.
2. *Maskaures nordgräns = Mausjaures sydgräns:*
Skellefteälven.
3. *Mausjaures nordgräns = Svaipas sydgräns:*
Boksel – Svanträsk – Djupträsk – Klinträsk – efter myrarna i rät linje till Lillån – denna till Klintån – denna till Stavträsk – därifrån efter Kågeälven ned till den punkt, där sockengränsen mellan Fällfors och Jörn lämnar älven, därefter sockengränsen mellan Fällfors och och Skellefteå samt Byske och Skellefteå ned till havet.

³¹ SOU 1936:23 s. 209 f.

4. *Svaipas nordgräns = Rasjvertas sydgräns:*
Siksjön – södra sidan av Byskeälven ned till Hobergsliden – Furuliden – Klöverfors – Drängsmark (i stort sett vattendelaren mellan Byske och Kåge älvar).
5. *Rasjvertas (Semisjaur Njarg) nordgräns = Sioldats och Fjällbonäs sydgräns:*
Gesikberget – Hemberget – Antakberget – Skyberget – Storkaxen – Kåtaberget – efter länsgränsen – Ådalsliden – Maltjärnliden – Fällforsliden – Degerberget – Långsjön – därifrån efter landsvägen ned till kusten.
6. *Sioldats och Fjällbonäs nordgräns = Tjådtjaks och Ståkke-Malmesjaurses sydgräns:*
Moskosel – Lomträsk – Njallejaur – Grundsel – södra kanten av Kantabergen – efter lidlandet till Gammelträsk ovanför Storsund – Bastuträsk – Tällträsk – Lillpite-älven ned till kusten.
7. *Ståkke-Malmesjaur nordgräns = Luokta-Mavas sydgräns:*
Vattendelaren mellan Vargisån och Piteälven, dock med rätt för fjällapparna att använda även landet mellan vattendelaren och Piteälven för genomflyttning samt genomförande av erforderliga skiljningar.

Lappkommitténs förslag till uppdelning av vinterbetesområdena antogs slutligen 1951.³² Den ansågs i huvudsak vara gällande ännu 1970.³³ I remissvaren på betänkandet togs vinterbetesfrågan i Västerbottens län upp av lappfogdarna i Norrbottens län. De påpekade att Maskauresamerna intill 1895 utsträckte sina flyttningar ”ned mot Bodträsket, Falmarksträsket, mot Burträsk och ända ned till Lövånger”. Sedan kom ett 40-årigt uppehåll men 1935 hade de enligt lappfogdarna åter varit där. Under mellanliggande år skulle västerbottensbyarna Ran och Malå endast ha utnyttjat området två gånger, 1912 och 1918.

Länsstyrelsen i Västerbottens län bestred genom lappfogde Hilding Johansson att norrbottenslapparna hade några rättigheter i

³² Lappfogden i Norrbottens östra distrikt HII: 3 (HLA). Förslag av lappfogden ang vinterbetesmarkernas fördelning i Pite lappmark den 16 oktober 1951.

³³ ”Partiell redovisning av pågående inventering av tillgängliga vinterbetesmarker för lappbyarna i Arvidsjaur och Arjeplogs kommuner.” Promemoria från Lappväsendet i Norrbottens län den 10 februari 1970 i Svenska delegationens förhandlingar med Norge ang. ny renbeteskonvention 1967 (YK 2010 i RA) vol. 3. Även i en PM (s.11) i Renbetesmarksutredningens 1960 arkiv (YK 2284, RA) sägs att indelningen fortfarande i stor utsträckning faktiskt iaktogs av samebyarna, men att den var i behov av revidering.

länet. Han hänvisade därvid bl.a. till den utredning Bergström m.fl. genomförde 1912 och vars resultat redovisas på kartan 1914.³⁴ Hänvisningen var i grunden felaktig eftersom Bergströms intervjuundersökning inte innefattade några norrbottenslappar, endast västerbottenslappar. Resultatet av diskussionerna blev att Maskaure tilldelades de angivna betesområdena söder om Skellefteälven. Södra vintergruppen av Svaipa lappby tilldelades, enligt uppgift av Länsstyrelsen i Västerbottens län, i särskild ordning i slutet av 1940-talet områden söder om Skellefteälven. Beslutet överprövades och fastställdes av Kungl. Maj:t.

Ernst Mankers karta 1945 visar endast övergivna flyttleder som går ända ned till kusten. Däremot gör de av honom markerade vinterbetesområdena det. Texten i hans bok överensstämmer inte riktigt med kartan. Om de olika fjällappbyarna i Piteå lappmark skriver han följande:

Luokta-Mavas: Vinterland utmed Pite älv ända till kusten, dock huvudsakligen i området söder om Kuollejaure och Varjisträsk.

Semisjaure-Njarg: Vinterland områden kring de nedan angivna vintervistena (Laver, Petbergsliden, Storsund, Arvidsträsk, Visträsk, Mandjärv, Korsträsk, Grundsel, Nattberg, Pitholmen, Jävreudden, Storsund, Tälträsk, Persberg, Lillpite och Pitsund) ända ut på Pitholmen och Jävreudden vid Bottniska viken.

Svaipa: Vinterlandområden kring de nedan angivna vintervistena (Hobergsträsk, Stavaträsk, Källheden, Myrheden, Fällfors, Tåme, Svanträsk och Drängsmark m.fl. ställen i skogslandet) sträckande sig ända ned till kusten norr om Skellefteå.

Mankers bok *Skogslapparna i Sverige* uppger att *Maskaures* (före 1946 Arjeplogs) lappbys vinterbetesområde sträckte sig ned till kustlandet söder om Skellefteälven. *Östra Kikkejaur*s vinterbetesområde gick ner till stambanan, vid behov vidare nedåt kustlandet. *Västra Kikkejaur* hade sitt vanliga vinterbetesområde neråt Kåtasetlet men kunde också vid behov flytta ned mot kusten. *Mausjaur* hade enligt Manker sina vinterbetesområden nedanför lappmarksgränsen kring Jörn, men ibland kunde lappbyn gå ned till kusten kring Storkåge och Skellefteå.

Renbetesmarksutredningen 1966 tilldelar *Svaipa* sameby vinterbetesområden som ganska nära sammanfaller med dem som Manker markerat. En viktig skillnad är att Medleheten placerats i ett område som ligger skilt från Drängsmarksheden. Det delas med

³⁴ Jordbruksdepartementets konseljakt den 28 januari 1944 nr 65 (RA).

Rans sameby. De nordligare lappbyarna som nu är *Rashverta* (*Semisjaur-Njarg*), *Östra och Västra Kikkejaur* går enligt denna karta, till skillnad från Svaipas område, inte helt ut till kusten utan stannar någon mil innanför. Renbetesmarksutredningen förhörde sig emellertid 1961 hos samebyarna om deras normala vinterbeten. *Semisjaur Njarg* uppgav att byn vissa år också kunde gå längre ut mot kusten och "senast" varit på Pitholmen 1955, underförstått att byn varit där även tidigare.

I en promemoria som utarbetades för utredningen 1971 med anledning av förslag till ny konvention med Norge finns en karta som visar vinterbetesmarkerna för samebyarna *Luokta-Mavas*, *Semisjaur-Njarg*, *Udtja* och *Östra och Västra Kikkejaure*. Markerna går fram till Klöverträsk och Lillpite men inte ut på Pitholmen eller Kallaxheden. Det verkar vara frågan om de ordinarie betesområdena, inte reservbetesområdena. Det kan mycket väl vara denna kartbild som återspeglas i 1978 års karta som i så fall speglar förhållandena sådana som de uppfattades i början av 1970-talet.³⁵

Vid intervjuerna med samebyarna i samband med den fysiska riksplaneringen 1973–1974 (se avsnitt 7.6.9) uppgav *Västra Kikkejaur* skogssameby att den vissa år använde Pitholmen och områdena norr om Piteå. *Östra Kikkejaur* uppgav att byns sedvaneland gick ned till kusten och utpekar särskilt Svensbyn, Hortlax och Pitholmen. *Luokta-Mavas* fjällsameby uppgav sig under dåliga betesår ha varit i Kallaxområdet, men störts av intrång från flygplatsen. Man betade nu fläckvis på ömse sidor E4:an. *Semisjaur-Njarg* fjällsameby uppgav att området mellan odlingsgränsen och lappmarksgränsen var skogssamebyarnas område, som de endast fick stanna i kortare tid för genomflyttning. Byns vintervisten låg i Moskosel, Grundsel, Åselet, Grönbo, Arvidsträsk och Fällfors, men vissa år vid dåligt bete gick man enligt byns uppgift ut på Pitholmen.

Docent Nils Arell vid Umeå universitets geografiska institution utförde på 1970-talet undersökningar i skogssamebyarna som resulterade i departementsutredningen *Skogsrenskötsel. Markanvändning, markanvändningsproblem och näringsituation* (Ds U 1981:10). Han redovisar i den olika samebyars betesområden, delvis på grundval av material som togs fram under Planverkets arbete 1973. Hans uppgifter är följande:

Mausjaure. Normalt uppsöker man vinterbete strax nedanför stambanan och Bolidentrakten. Vid sämre betesförhållanden

³⁵ Utredning 1971 med anledning av förslag till ny konvention med Norge. (YK 2573 i RA) vol.1.

utsträcks flyttningen till Medleheten och Vitberget strax utanför Skellefteå, eller trakten av Kusmark och Kåge. Den längsta flyttsträckan blir 15 mil.

Ståkke. Förra vintern fördes halva hjorden på norra sidan av Piteälven ovanför Moskosel, medan halva stannade inom samebyn. Enligt utredningens diagram och kartor hade Ståkke mycket långa flyttvägar som sträckte sig ner till kusten vid Piteå.

Västra Kikkejaur. De senaste åren har flyttningen sträckt sig ned till Hednäs nedanför Klubbfors. Vid sämre betesförhållanden flyttade man ner till Tåme och Pitetrakten. Det var dock några år sedan.

Östra Kikkejaur. Vinterbete utnyttjas vid normala förhållanden strax nedanför stambanan. På vinterlandet nedanför stambanan har man inga fasta anläggningar, endast tillfälliga. Under vintrar med sämre betesförhållanden uppsöker man bete i trakterna av Ståckbäcken, Svensbyn, Fagerheden och Pitholmen.

Maskaure. Har långa flyttningsvägar mellan sommar och vinterbetesland. Avståndet är ca 20 mil ... För sex-sju år sedan flyttade man ibland längs Malån och över Skeppträsket vid Malå. Numera följer man Skellefteälvens södra sida direkt ner till Vargfors kraftstation, vilket tar ungefär elva dagar. Området mellan lappmarksgränsen och Vargfors kan inte användas, eftersom Malårenar betar där. Från Malån till Vargfors går ett två km långt spärstängsel. Mellan detta och stambanan har man ett mycket värdefullt betesområde där renarna kan beta två-tre veckor och vila efter den långa flyttningen. Man brukar komma dit i mitten av december. Stambanan passerar man normalt vid jultid. Strax nedanför banan finns en samlingshage. Så stannar man på hedarna nedanför ungefär fyra månader. Vinterbete brukar utnyttjas i trakterna av Finnfors, Krångfors och ner till Ragvaldsträsk vid gamla Burträskvägen. Den tidigare nyttjade Falmarksheden är numera stängd av Skellefteå flygplats. Andra hedar är förtärda av svavelutsläpp från Rönnskär och annat som förstört renlaven...

Vinterbetesmarkerna har flera goda hedar, men de är smala och trånga och hårdbetade sedan 25 år... Maskaure anser sig inte ha några andra problem med fjällbyarna Svaipa och Semisjaur-Njarg på vinterbetet, annat än med Blindgruppen från Svaipa, som man anser flyttar "litet hur som helst". Det gäller alltså det vanliga problemet med flyttningsvägarna. Maskaure vill ha fastställda flyttvägar, men har inte fått myndigheternas gehör för detta.

Planverkets karta från 1978 skiljer sig från renbetesmarksutredningens karta 1966 främst genom att den fyller ut tomrummen mellan sistnämnda kartas betesområden. Därtill gör den några tillägg. Vid Lillpite, Böle och Öjebyn nordväst om Piteå har den lagt in betesområden som betecknas som viktiga och som inte finns med på den förstnämnda kartan.

9.2 Västerbottensamerna

9.2.1 Allmänt

Tillförordnade lappfogden Erik Bergström beskrev i sin årsberättelse 1915 på ett fint sätt vinterbetenas problematik i Västerbottens län. Han skriver:

Under vintern har renbetningen å vissa trakter erbjudit ganska betydande svårigheter. Inom den mellersta delen av lappmarken (trakterna ovan Åsele och Lycksele) förekom nämligen ganska betydligt med flen i synnerhet å de till renbete mest lämpade jämna tallmoarna. Genom lämpligt anpassade flyttningar ha emellertid lapparna rätt sig väl ur dessa svårigheter... Mot de ovan skildrade förhållandena ha lapparna under sina flyttningar reagerat på väsentligt olika sätt. Såsom huvudsak för nedflyttningen stod att söka undvika det ovannämnda flenområdet i mellersta delen av lappmarken. Det fanns härför tvänne utvägar, nämligen dels att stanna med renhjordarna ovanför detta bälte i närheten av fjällen, dels att flytta öster om detsamma, mot havskusten. Den förra utvägen valdes av lapparna i Grans lappby (vistades huvudsakligen kring Sorsele kyrkoplats), Umbyn (vistades huvudsakligen kring Stensele kyrkoplats) samt delvis Vapstens by (huvudsakligen samma trakt som föregående). Den senare utvägen valdes mest utpräglat av Rans lappby (vistades huvudsakligen i närheten av Skellefteå och Umeå städer). Ävensom flyttade lapparna i Vilhelmina norra och södra lappbyar långt ned, dock huvudsakligen endast till trakterna kring lappmarksgränsen. Blott 3 familjer från Vilhelmina södra lappby flyttade ända ned mot havskusten (nedre delen av Ångermanälven).³⁶

Lappfogdarnas årsberättelser från Västerbottens län är ofullständigt bevarade, men i Renbetesdelegationens 1913 arkiv och Civildepartementets arkiv finns några från tiden runt sekelskiftet 1900. Lappfogden rapporterade i årsberättelserna 1896, 1897, 1899, 1903, 1906, 1907, 1908, 1914 och 1915 att lapparna flyttat ned till socknarna i nedre landet. Inte alltid preciseras vilka socknar som avses. Ofta rörde det sig om socknar ett gott stycke från kusten såsom

³⁶ Civildepartementets arkiv FVb: 1 Årsrapporter från lappfogdarna 1913–1919 (RA).

Lycksele, Degerfors och Norsjö. Vissa år förekommer dock preciseringar som visar att det rörde sig om rena kustområden. 1906 berättade lappfogden att Ranbyns renar hade varit nära att drunkna på återfärden från Holmön i havet utanför Umeå. År 1908 hade vilhelminalapparna varit nere dels i norra Ångermanlands kustområde och dels i Bjurholms och Nordmalings socknar i Västerbotten. 1914 hade lapparna besökt ”sina gamla betesmarker inom Norsjö, Lycksele, Degerfors, Bjurholm, Fredrika och Åsele samt Anundsjö, Trehörningsjö och Junsele socknar i Västernorrlands län. Tre av Vilhelmina södra lappbys renägare hade utsträckt flyttningen ända till trakten av Härnösand och Örnsköldsvik.³⁷

Erik Bergström har efterlämnat dagböcker från sin tid som lappfogde i Västerbottens län. De ger intressanta inblickar i denne verksamme mans liv. Året 1915, då han blivit lappfogde, började han skrivandet. Det framgår tydligt att han under det första året lade stor vikt vid att försöka ta reda på var samerna i de olika samebyarna befann sig på vinterbete. Det är en primär källa som ger en god bild av läget under ett år som präglades av dåliga vinterförhållanden.³⁸ Under detta år höll flertalet västerbottniska grupper till nära kusten – i Hägnäs nära Hörnefors, Hissjön, Yttertavle och Sävar nära Umeå och i Krångfors nära Medleheden vid Skellefteå.

I Renbetesdelegationens 1913 arkiv ingår också dagböcker som Eric von Sydow fört på sina resor. Hans noteringar ger samma bild av flyttningsmönstren som lappfogde Bergströms årsberättelse och dagböcker 1915. von Sydow noterar efter ett samtal med härads-skrivaren Burman i mars 1913 att en lapp från Sorsele flyttat med sina renar till Nysätra vid kusten. Han sammanträffade några dagar senare med lappfogde Holm och några lappar från Granbyn, Umbyn och Vapsten. De var alla överens om att de sorselelappar som flyttat längst ut i kustlandet skulle komma att klara sig bäst, medan de som stannat längre upp i inlandet gick en svår vinter till mötes med många döda renar.³⁹

De samiska vinterflyttningarna har i Västerbottens län på ett mera detaljerat sätt än i andra län reglerats i samebyarnas byordningar. De nu gällande fastställdes av länsstyrelsen den 10 november 1945 och tillkännagavs genom länskungörelser den 25 maj 1946 (landskansliets länskungörelser nr 93–99). Bakgrunden till dessa byordningar är ganska intressant. Förslag sändes på remiss till de

³⁷ Renbetesdelegationens 1913 arkiv (YK 1766, RA) vol. 20.

³⁸ Erik Bergströms arkiv vol. DI: 1 (Länsmuseet i Västerbottens län).

³⁹ Renbetesdelegerade 1913 (YK 1766, RA) vol. 29.

olika lappbyarna och sammanträden hölls med dessa inför länsnotarien eller landssekreteraren. Lappfogde Hilding Johansson medverkade jämte berörda laptillsyningsmän. När lapparna i Umbyn och Vapsten hade synpunkter på gränsdragningarna nedom Lycksele köping meddelade lappfogden att den föreslagna gränsdragningen mellan ifrågavarande lappbyars betesområden följde doktor Bergströms gränsbeskrivning (1919 års karta, se 7.7.6), vilken dock beträffande betesområdena nedom odlingsgränsen inte var att betrakta som absolut exakt. Vissa trakter hade nämligen av ålder gemensamt utnyttjats av de båda lappbyarna.

Av ett missiv från lappfogden till länsstyrelsen framgår att förslag också framfördes om att byområdenas indelning på vinterbeteslanden skulle uteslutas ur byordningarna. Detta måste enligt lappfogden avvisas ”icke minst med hänsyn till önskvärd uniformitet mellan de olika byordningarna”. I praktiken hade han dock en mera pragmatisk inställning. Några samer från Rans lappby hade för honom påpekat att Nordmalings socken borde räknas till byns vinterbetesområde. Lappfogdens svar var ”att därest lapparna från byn av sedvanerätt brukat låta renarna beta inom Nordmalings socken så föreläge intet hinder för dem att fortsätta härmed om så skulle visa sig nödvändigt”. I sin missivskrivelse till länsstyrelsen poängterade han, att han inte hade någon invändning mot att ”jämväl Nordmalings socken upptages bland de kustsocknar, där Rans lappby har rätt till vinterbetning”. Så blev också fallet i den slutliga länskungörelsen.

Det bör anmärkas att beslutsakten inte bär spår av att förslagen sänts på remiss till företrädare för markägare och heller inte, vilket vore tänkbart beträffande vilhelminalapparna, till Länsstyrelsen i Västernorrlands län. Förmodligen sammanhänger det med att länsstyrelsen betraktade hela kustområdet ner till Gävleborgs län som sedvanemark enligt 1928 års lag och dess förarbeten.⁴⁰

9.2.2 Lycksele lappmark

De äldsta uppgifterna om samernas i Lycksele lappmark flyttningar finner man, liksom på många andra håll, i det kyrkliga arkivmaterialet. Att prästerna i Lycksele och Sorsele församlingar var mycket irriterade över de långa vinterflyttningarna framgår av flera visita-

⁴⁰ Västerbottens länsstyrelses landskanslis resolution den 10 november 1945 samt beslutsakterna i länsstyrelsens landskanslis arkiv vol. DXX: 51 (HLA).

tionsprotokoll. Vid visitation i Lycksele 1752 klagade prästerskapet således över att lapparna var tröga att komma till kyrkan ”och i synnerhet de, som i senare åren tagit sig före, att flyttja långt in i Socknarne neder på landet”.

Mycket upplysande är ett visitationsprotokoll den 17 januari 1765. Pastor i Sorsele framhöll vid visitationen att Ran- och Granbylapparna nästan varje år flyttade nedåt landet ända till Burträsk och Skellefteå socknar (samma uppgift finns i visitationsprotokoll i Lycksele (11 januari 1753). Kyrkan i Sorsele stod därför ofta tom från andersmäss (30 november) till vårböndagen (omkring 1 april). Pastor hade enligt uppgift sänt en klagoskrivelse över detta till domkapitlet redan 1748 vilket skulle ha lett till att länsstyrelsen i Umeå hade utfärdat en kungörelse den 5 februari samma år av innehåll att sorselelapparna förbjöds att utan skäl原因 bortflytta från sin församling.

Förordningen hade dock inte, påpekade pastor i Sorsele, hävdats med eftertryck. Enligt honom var en av orsakerna att lapparna vid den årliga lappmarknaden inte kunde förse sig med alla de varor de behövde under vintern, varför de måste ned till kusten för att handla. ”I synnerhet”, tillägger han, ”är fiäll Lapparnes ursäkt at the måste söka sig nedåt Landet på allmänningar där the få ligga, utan at betala landägaren lega. Och som i dessa delar ligger grunden till Sorsele Lappars bortflyttiande ifrå Kyrkan redan vid Andersmässotiden, så blir thet ock fåfängt, at wänta häruti någon ändring, förrän tiänliga utwägar tagas til slika ursäkters häfwande och förebyggande”.⁴¹

Det kyrkliga materialet kompletteras av en berättelse ”om lappar och nybyggare” 1746 av Lorens Kristoffer Stobée.⁴² Ibland är, skriver han, lappmarkerna i Västerbotten ”ändock intet tillräckelig, utan effter erhållit lof af bönder som hafwa widsträckt utmarck, emot en half eller fiendendels rens och några ostars gifwande, går ned på det bebygda landet och nästan till Östersjökanten med sina renar”. Beträffande relationen till andra lappar berättar Stobée, att lapparna i Vapst- och Ranbyn samt några i Granbyn saknar skattland i skogsbygden och således eget vinterbete. De måste då leja ”af Uhmeå och Granbyens lappar som äro fattigare på renar, men

⁴¹ Direktionen över Lappmarkens ecklesiastikverks handlingar 1763–1767 (RA).

⁴² Utgiven i *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning* 1919 s. 68 ff.

hafwa stora skatteland”. Liknande uppgifter finns i Niclaus Lundius lappmarksbeskrivning från 1670-talet.⁴³

Lundaprofessorn Johan Wilhelm Zetterstedt har i sin *Resa genom Umeå lappmarker* 1832 några kortfattade uppgifter om samiska flyttningar i Västerbottens län.⁴⁴ Hans sagesman är kronolänsmannen i Lycksele och Stensele distrikt, Eric Holmström, som han i boken ägnar en lång och lyrisk levnadsbeskrivning. Holmström var en stark främjare av Norrlands kolonisation och en närmast hätsk samekritiker. Det är i mångt och mycket hans bild Zetterstedt förmedlar när han skriver:

Under Lapparnes flytt-tåg från Norrska fjellarne ända ned till Umeå skogsland, och då de skola tillbaka, nedtrampa och förstöra Renarne de åkrar och ängar, som dessa öfvervandra. I Degerfors Socken (nuvarande Vindeln) uppehålla de sig företrädesvis. De finna der för sin Renhjörd bete och hö tillräckligt, och de synas hafva föga aktning för besittningsrätten, då de icke en gång lära skona det i ladorna inbergade fodret. När man nu vet, att boskapen och husdjuren icke gerna beta der Renen, äfven för längre tid sedan framgått, så måste man beklaga Degerfors-boarnes öde, att för sin flit och sin möda så oförskylt få se sina fält skövlade och förstörde. Man kan äfven lätt föreställa sig, i hvilka stridigheter de bofaste inbyggarne genom detta intrång hvarje år blifva invecklade, och hvad det ligger för hinder i vägen för åkerbrukets uppkomst. Men skulle förhållandet verkligen vara sådant, som det nu uppgafs, och uppgiften icke öfverdrifven, så kan det ej slå felt, att Degerfors församling, hvilken i högre ort redan lärer gjort sitt missnöje anhängigt, blir lagligen befriad från de härjningar, för hvilka den ej mindre af fruktan för Lapparnes hotelser och sjelfhämnd, än af bristande sednare författningar, som förbjuda slika ströfverier, eljest icke torde våga sätta någon gräns.

Går man framåt i tiden kommer man till uppgifterna i von Dübens verk från 1873. Han säger ingenting om sorselelapparnas flyttningar. Däremot skriver han beträffande umelapparna – därmed avses Umbyn och Vapsten – att de ”vintertiden gå ned mot kusten, någon gång till Östersjöns strand; de tåga der vid icke blott längs och mellan elfvarna, utan företrädesvis mera rätt i öster och vester, så att de korsa dem”. Schubert är i sin reseskildring 1825 något mer

⁴³ Nicolaii Lundii, *Descriptio Lapponiae*. Utgiven av K. B. Wiklund i Bidrag till kännedom om de svenska landsmälen och svenskt folkliv XVIII. 5. (Uppsala 1905) s. 39.

⁴⁴ Joh. Wilh. Zetterstedt, *Resa genom Umeå Lappmarker i Vesterbottens Län, förrättad år 1832*, Örebro 1833, s. 48. Eric Holmströms samhällssyn framgår rätt väl av den skrivelse han insände till länsstyrelsen i Västerbottens län den 29/5 1825. Han förespråkade att kyrkor skulle byggas i fjälltrakterna, inte för samernas skull, utan för att locka nybyggare att slå sig ner där. Nybyggarna skulle sedan ha hand om undervisningen av samerna. Kanslistyrelsens arkiv, inkomna skrivelser från Härnösands stift, vol. 118-121(RA).

preciserad. ”Om vintern tåga Lapparne”, skriver han, ”med sina renar till Skellefteå och Burträsk, några få till Degerfors socken. I Umeå har skogselden förstört deras beten”.⁴⁵

I Lycksele socken med dess kapellförsamling Örträsk fanns enligt 1883 års betänkande ”numera inga renegande Lappar annat än under vintern, då angränsande socknars Lappar antingen derinom taga sina vinterstamhåll eller på flyttningen fram och tillbaka från kusten för kort tid der uppehålla sig med sina renar”. I annexförsamlingen Sorsele fanns däremot två samebyar, Ranbyn och Granbyn med 348 lappar och 7 360 renar. I Stensele socken fanns 41 lappar och i Tärna kapellförsamling 413 med ett sammantaget renantal på ca 8 000 renar fördelade på samebyarna Umbyn och ”Wapste”. Förutom de nämnda lappbyar fanns Malå skogslappby, den enda i sitt slag i länet.

Ranbyns och Granbyns lappar flyttade, säger betänkandet, i december från sina huvudvisten vid Björkfjället österut ”och gå då ned mot kusten, någon gång ända ned till hafvet, samt tåga dervid, likasom öfrige Lappar inom detta län, icke blott längs och mellan elfvarne, utan företrädesvis mer rätt i öster och vester, så att de korsa dem (jfr. von Dübens uppgift ovan). Deras uppehållsorter under vintern bestämmas i främsta rummet af de personers boplatser, af hvilka de emottagit renar att vårda”.

Umbyns sameer höll till på norra sidan av ”Umans vattendrag” och Vapstens på södra. I början av november drog de sig österut ”och uppehålla sig under vintern antingen i skogarne inom Lycksele eller, och detta är det vanligaste, i kustlandet, ströfvande der utan någon egentlig ordning tvärsöfver och längs dalgångarne, ofta nog ända ned mot kusten”.

Lappkommittén 1895 höll sammanträde i Lycksele den 10 augusti 1895 med sameer och bofasta från Sorsele, Stensele, Tärna, Vilhelmina, Malå, Lycksele, Burträsk, Degerfors, Fredrika och Åsele socknar. De bofasta företräddes av ombud som utsetts vid kommunalstämmor. Beträffande lapparnas flyttningar upplystes, att de flesta sorselelappar flyttade längs Vindelns, Umans och Juktaälvens vattendrag nedåt Degerfors och Umeå. Några få familjer drog sig längre norrut mot Norsjö och undantagsvis fram till Skellefteå. Tärnalapparna flyttade på båda sidor om Uman till Degerfors (Vindeln) och ibland även nedåt kusten, men från södra delen av socknen skedde flyttningen utefter Öreälven till Örträsk

⁴⁵ von Schubert 1825, Del II s. 388.

och Bjurholm. Vid sammanträdet framfördes också att lappar från Vilhelmina ibland flyttade till Nordmaling. Att flyttningar dit har en lång historia framgår av ett visitationsprotokoll från Åsele 1823 (se nedan avsnitt 9.2.3 om Åsele lappmark). De var också ganska naturliga med tanke på att Nordmaling ända till 1810 tillhörde Västernorrlands län och räknades som en del av landskapet Ångermanland.

Beträffande skogslapparna i Malå uppgavs att de ”fortfarande som förut plägade vistas hvar och en på sitt lappskatteländ, hvare han fått inrymning mot viss skatt”. I en tabell över samebyarna och deras flyttningar som kommittén lät göra, lämnas emellertid en annan uppgift. Två grupper fanns. Den ena, Kopselapparna, flyttade vintertid till Norsjö, Burträsk och Skellefteå. Den andra, Granälapparna, flyttade till Lycksele, Norsjö, Burträsk och Degerfors. Antalet lappar i Malå var dock bara 98 och antalet renar ca 1 000.⁴⁶

Uppgifter om Malå skogslappbys flyttningar är annars sällsynta. Lappfogde Burmans årsberättelse 1896 innehåller dock en del intressanta uppgifter både om denna lappby och om andra lappbyar i länet. Lappfogden hade fått landshövdingens särskilda uppdrag att undersöka förhållandena i Malå. Byn hade ursprungligen bestått av sex lappskatteländ i Malå och ett i Sorsele. ”För tio år sedan”, skriver Burman, ”medan Malå och Sorsele skogslappar hade boskapen i sin hand och egnade den tillbörlig tillsyn, stannade de på sina skatteländ till jultiden, då de afflyttade mot kusten efterföljda af nomaderna från Arjeplog. Flyttningvägen för Släppejaur's lappar gick den tiden efter Norsjö sockens sydvästra gräns till öfre delarna af Burträsk och Degerfors, där deras slutmål var Manjaur eller närmast liggande byar. Skogslapparne i öfriga delar af Malå samt Sorsele följde deremot Skellefteelfvens södra strand till Finnfors och afveko der söderut öfver Skromträsk och Burträsk's kyrkoby, för att sedan utsträcka färden till Löfånger eller Nysätra....Såväl de af Arvidsjaur's skogslappar, genom hvilkas skatteländ den från Arjeplog ledande vägen går, som ock de Arjeplog's lappar, hvilka besökte Westerbottens läns norra kommuner, följde berörda väg öfver Arvidsjaur's och Jörns kyrkbyar till Medle eller Skellefteå stad närbelägna byar”.⁴⁷

Samtliga lappar uppgav att det var nödvändigt för dem att flytta ned till kustlandet när djup snö eller flen i lappmarken gjorde betet oåtkomligt för renarna. De betonade särskilt att de långa flyttning-

⁴⁶ Justitiedepartementets konseljakt den 8 februari 1898 (RA).

⁴⁷ Renbetesdelarades 1913 arkiv (YK 1766, RA) vol. 13.

arna inte gjordes för att uppsöka bofasta renägare utan därför att betesförhållandena krävde det. De hävdade också att flyttningarna, ”åtminstone hvad beträffade Sorselelapparna”, snarare minskat än ökat sedan år 1886.

I remissvaren 1893 (på Länsstyrelsens i Jämtlands förslag till ny renbeteslag 1892) och 1896–1897 (på 1895 års lappkommittés förslag) förekom här och där uppgifter som kastar ljus över frågan om vinterbetenas utsträckning och omfattning. Länsmännen och de bofasta i Umeå, Sävar, Vännäs, Lövvånger Nysätra, Nordmaling och Bjurholm erkände att de fick besök av renhjordar vintertid, men tillade att det skedde mycket sällan. Länsmannen i Lövvånger preciserade sig genom att skriva att socknen:

...då lappar med renhjordar endast omkring hvar femtonde år besökt denna socken föga berördes af frågan om ändring i lapplagen, men då lappar på våren 1893 å Bjurölandet kvarlemnade en del renar och dessa åstadkom ganska stor skada å åker och ängsmark, så ansåg stämman sig i sak böra framhålla önskvärdheten af att uti nämnda lagar sådana bestämmelser intagas att jordegare beredes möjlighet freda sig från åverkan på sina egor kvarlemnade renkreatur”.

Den kanske utförligaste beskrivningen av vinterbetena gjordes gjordes av Claes Österberg, Hugo Jonasson och Erik Bergström omkring 1913 i sina omfattande *Utredningar angående lappförhållanden inom Västerbottens län, del I*, som lyder:

Vapstens lappby

... Som en följd av det långa vinstandet på sommarlanden på sommarlanden börjar också stora nedflyttningen mycket sent, i början – slutet av november eller t.o.m. början av december. Huvudsakligen blott en flyttningssväg användes, nämligen längs södra sidan av Umeälven och Stor-Uman förbi Stensele samt vidare över bergslandet förbi Brattbäck – Ruskträsket – Brattfors – Öreälven. Vinterområdet ligger helt och hållet inom Örträsk socken, och något särskildt flenbetesland har åtminstone ej hittills använts av Vapstens-lapparna.

Umbyns lappby

... På höstlandet förbli renarna till slutet oktober – början av november, då nedflyttningen börjar. Flyttningen sker i olika partier längs höglandet norr om Stor-Uman, men samtliga förena sig norr om Stensele och draga sedan vägen Gunnarn – Bastuträsk, vidare alternativt

Blåvikssjön eller Åskiljeselet – Rusele, vidare alternativt landsvägen eller Lycksbäcken och Lycksträsket – Lycksele och vidare landsvägen längs Umeälven in i Degerfors, där den upplöses. Till vinterområdet plåga lapparna ankomma kring jul och stanna till slutet av april. Det utgöres av Degerfors socken, blott en enda lapp brukar någorlunda regelbundet flytta in i Vännäs socken. Flenlandet utgöres framför allt av Ume, Bjurholms och Nordmalings socknar.

Rans lappby

... Här förbli de, vaktande var och en sin hjord, till slutet av oktober eller början av november, då de börja nedflyttningen, som huvudsakligen går efter en enda stråkväg över högsta delarna av Gevorten och skogslandet öster därom – Stensund och sedan efter Vindelälven eller landsvägen mot Blattnikselet, nedanför vilken plats den så småningom grenar upp sig. Byn har ett mycket vidsträckt vinterområde, omfattande Lycksele socken söder om Vindelälven från Vindelgransele ned till lappmarksgränsen samt övre delarna av Burträsk och Degerfors socknar. Ovanligt många lappar flytta från denna by regelbundet ned till kustsocknarna även icke-flenår, varvid de huvudsakligen beta inom Umeå och Lövångers socknar. Till vinterlandet bruka de anlända kring jul. Flenår användas dels de nämnda och till dem angränsande socknarna, dels också så långt i söder och norr belägna trakter som Skellefte, Nordmalings och Grundsunda socknar. Dylika långa vandringar företaga de framför allt, då ovan skildrade fall av totalt flen inträffar, dvs. då mossan även på flenområdet blir helt nedisad. De färdas då mitlids utmed själva hafsstranden för att beta där ofta befintliga barfläckar.

Grans lappby

... På tjärrolandet vistas lapparna till slutet av oktober – mitten av november, då de flytta nedöver huvudsakligen efter samma flyttningssväg längs Stor-Vindeln. Redan vid Nedre Gautträsk skiljas några matlag, de andra fortsätta längs Abmoträsk – Gargnäs och vidare efter Vindelälven, varefter de så småningom skiljas. Till vinterlanden anlända en del av de högst upp boende redan i början av december, de andra kring jultiden. Granbyns vinterland är synnerligen vidsträckt, emedan flera av lapparna stanna ovanligt högt uppe på vinterbete. Det sträcker sig sålunda norr om Vindelälven från trakten av Sorsele kyrkoplats ned genom Lycksele till lappmarksgränsen och omfattar dessutom övre delarna av Bure och Norsjö socknar utanför lappmarken. Som flenland användes framför allt Skellefte socken, dessutom gå Granlapparna liksom Ranlapparna under år av total flen längs kusten ända ned till Nordmaling.

Malå lappby

... Här stanna de så länge som till början av december, då de börja nedflyttningen, varunder huvudsakligen dels Malån, dels Vormträskån följas. De komma kring jultiden till vinterområdet, som är beläget inom de översta delarna av Norsjö samt i den nordöstliga delen av Lycksele socken. Numera flytta Malå-lapparna blott ytterst sällan längre åt öster, något flenår har dock den sista tiden hänt, att någon flyttning skett så långt som till Bastuträsk vid järnvägen, varför trakten däromkring kan betraktas som byns nuvarande flenland.

Österberg/Jonasson/Bergströms utredning grundar sig i många avseenden på de intervjuer med samer som i Västerbottens län som genomfördes 1912. De har redovisats i en karta över flyttningvägarna och en över renskötselområdena omkring 1914 (se karta 7.7.3–4). Den sistnämnda kartan är indelad i ett normalområde och ett flenområde. Gränsen mellan dem går ett stycke nedanför lappmarksgränsen med Långvattnet – Vindelns – Trehörningsjö som ungefärliga markeringspunkter. De flesta flyttleder inom flenårsområdet är markerade som flenårsleder, men det finns enstaka undantag. Normalårsleder är markerade till Lövånger (intervju nr 59), Mickelsträsk, Hissjön (nr 55, 58, 72) och Vännäs (nr 46). Det är tveksamt om dessa leder i verkligheten var så mycket mera ”normala” än de som betecknats som flenårsleder, men ofta använda flyttleder var de utan tvivel.

Bergströms karta 1919 delar in länet i olika betesområden. Av samebyarna i Lycksele lappmark går alla ned till kusten utom Vapstens vars östligaste område slutar i trakten av Örträsk. Det stämmer med uppgifterna i 1913 års utredning (se ovan) och undersökningarna 1912, vilka säkert utgjort underlag för kartan. Som ovan nämnts bygger byordningarna för lappbyarna 1946 på Bergströms karta 1919 (karta 7.7.6). Vinterbetena fördelar sig enligt byordningarna på följande sätt:

Gran: ”i öster efter havskusten från Skellefteå till Ratan”.

Ran: ”... Falträsk – Aborrträsk – Arvträsk samt, ehuru ej ensamt, landet norr om Vindelälven fram mot Burträsk och Lövångers kyrkoplats ned mot kusten, således socknarna Degerfors, Nordmaling, Umeå, Burträsk, Sävar, Bygdeå, Nysätra och Lövånger”.

Umbyn: nedom lappmarksgränsen omfattar betesområdet ”ehuru ej fullt ensamt, området mellan Vindelälven och länsgränsen mot Västernorrland ned mot havskusten, således socknarna Bjurholm, Nordmaling, Degerfors, Vännäs och Umeå”.

Vapsten: ”Den del av lappbyns betesområde, som är belägen nedom odlingsgränsen, omfattar i huvudsak Stensele och Lycksele socknar söder om Ume älv samt Örträsk socken”.

På Ernst Mankers karta 1945 (karta 7.7.7) finns inga flyttleder som går längre ned än till Vindeln, Granö och Örträsk. De betesområden han ritat in sträcker sig däremot ut till kusten och i sin bok beskriver han dem i korta ordalag. Områdesfördelningen är lite annorlunda än i länskungörelserna, vilket tyder på att Mankers underlag tagits fram innan dessa publicerades. Särskilt noterar man att Vapsten lappbys vinterbetesområden nu uppges sträcka sig in i norra delen av Nordmaling. Texten lyder:

Gran: Vinterland huvudsakligen mellan Gargnäs och Hällnäs; när betesförhållandena så kräva ända till kusten.

Ran: Vinterland huvudsakligen området mellan Rusksele och Degerfors men vid behov ända till kusten och ut på öarna i Kvarken.

Umbyn: Vinterland huvudsakligen sträckan mellan Stensele och Lycksele, norr om Ume älv, och mellan Lycksele och Granön, på ömse sidor om älven; vid behov ända ned till kusten i gränsområdet mellan Västerbotten och Ångermanland.

Vapsten: Vinterland Stensele och Lycksele socknar söder om Ume älv samt Örträsk socken och norra hörnet av Nordmalings socken.

Malå skogslappby hade enligt Mankers bok om skogslapparna 1968 sina vinterbetesmarker Norsjö och Jörn.

I lappfogdens i Västerbottens län arkiv ingår för åren 1935–1945 årsrapporter från lappbyarnas tillsyningsmän om de olika byarnas beten. Läger man in dessa på en karta (karta 7.7.13) finner man att de anmälda platserna för vinterbete i allmänhet ligger inom det område som markeras av renbetesmarksutredningens karta (karta 7.7.9). Ekträsk, Hällnäs, Vindeln samt Ramsele i Vännäs socken utgör östliga slutpunkter för vinterbetena. 1943 utgör ett undantag. Det var ett besvärligt betesår och då flyttade Ranbyn ned till Hissjön ett par mil nordväst om Umeå.⁴⁸ Hissjön var enligt intervjuundersökningarna 1912 en ganska flitigt besökt plats (nr 43, 55, 58, 72). Decenniet 1935–1945 är ett kort tidsavsnitt då renantalet var lågt. Tillsyningsmännens rapporter visar dock att vinterflyttningar till kustområdena kunde förekomma även under en sådan period.

⁴⁸ Lappfogden i Västerbottens län arkiv vol. FXIV: 3 och 6, Uppgifter om renskötsel-förhållanden (HLA).

Renbetesmarksutredningens karta 1966 (karta 7.7.9) redovisar inga betesområden nedåt kusten. De yttersta punkterna österut ligger vid Kamsjö, Vindeln, Bjurfors och för Vapstens del Örträsk. På Planverkets karta från 1978 (karta 7.7.11) motsvarar renbetesmarksutredningens vinterbetesområden ofta de med mörkt blått markerade områdena dvs. sådana som var viktiga. Som viktiga områden lägger man emellertid till ett tidigare omarkerat område från Petikträsk över Botsmark till kusten vid Sävar (möjligen beroende på uppgifter från Rans sameby, se nedan). Med ljusare blå färg (mindre viktigt vinterbetesområde) har man lagt in ett östligare område som sträcker sig från Vännäs i söder till Medle utanför Skellefteå. Som närmast ligger denna linje ett par mil från kusten.

Utanför denna linje ligger dock ett område som markerats med mycket ljus, knappt synbar, blå färg. Det sträcker sig längs kusten från Nordmaling i söder till Piteå i norr. Denna färg tas ej upp i teckenförklaringen och har därför inte tagits med i Gränsdragningssamfundets digitaliserade karta. Som tidigare påpekats (avsnitt 7.6.9) motsvarar området ungefär det som betecknats som flenbetesmarker på äldre kartor. Länsstyrelsens rennäringssamfundet uppger att kustområdena av och till används som sådana än i dag. Omfattningen av sedvaneområdet framgår enligt länsstyrelsen av de år 1946 utfärdade byordningarna för lappbyarna i Västerbottens län, vilka fortfarande gäller, dock inte med den fördelning mellan samebyarna som då fastställdes.

Vid intervjuerna 1973–1974 i samband med den fysiska riksplaneringen uppgav Vapstens sameby att området Nordmaling – Bjurholm – Vännäs – mot kusten innehåller lavrika områden som därför var byns bästa vinterbetesland. Byns främsta vinterbetesområde låg visserligen runt Örträsk, men vissa betesår, även goda sådana, kunde man flytta ned till Nordmaling. Rans sameby uppgav att den hade sina huvudsakliga vinterbetesland i områdena runt Åmsele, Rusksele, Ekorrsele och Vindeln. Byn kunde emellertid också flytta ned mot kusten från Umeå till Sävar. Dessa flyttningar ansåg samebyn sig ha sedvanerätt till. Övriga samebyar i länet har endast lämnat uppgifter genom att rita på kartor, som numera inte finns kvar.

Några hållpunkter för en bedömning av frekvensen i användandet får man i en promemoria 1969 upprättad i samband med konventionsförhandlingarna med Norge där den sakkunnige meddelar att ett av norska samer begärt reservbetesområde vid kusten norr om E 4:an i Nordmalings socken endast betats två vintrar under de senaste 20–30 åren. I promemorian nämns också att Ranbyn hållit

till på halvön söder därom mellan Nordmalingsfjärden och Öreälven, men att det var mycket länge sedan. I en annan promemoria upprättad vid länsstyrelsen i Umeå meddelas att de nya förslagen om norska betesområden närmare kusten i trakten av Tavelnsjön på norra sidan om Umeälven nära Umeå och i Nordmaling-Nyåker på södra sidan kan accepteras av Umbyns sameby. Det är uppenbart att de berörda parterna betraktat de berörda kustområden i Västerbottens län som sedvanemark.⁴⁹

I sin studie över skogssamerna 1981 beskriver Nils Arell Malå samebys flyttningar. Granselegruppen hade sitt vinterbetesområde inom Burträskområdet och samarbetade där med Keppijaurgruppen. Denna grups huvudsakliga vinterbeten uppges ligga koncentrerade till området kring Lubboträsk men sträcker sig från Lossmen och österut. ”Ju sämre betesförhållandena är på de närmast belägna vinterbetena, desto längre ned mot kusten är man tvungen att flytta. Problem hade uppstått då Langos-Blindgruppen utan förvarning flyttat till Malås betesområden kring Vebomark-Lövånger”.⁵⁰

Tyvär har länsstyrelsens tjänstemän och deras föregångare lappfogdarna sällan gjort anteckningar om var sameer vistades vintertid under olika år, bortsett från perioden 1935–1945. Lappfogdens uppfattning i saken framgår dock av att han 1952 gjorde betesbesiktningar i områdena runt Umeå, Hissjö, Tavelnsjö och Nordmaling.⁵¹

Spridda uppgifter finns i tidningsnotiser och intervjuer som visar på sent bruk. Några stickprov har tagits. Enligt en intervju med Sigfrid Johansson i Rödåsel nordöst om Vännäs år 1985 hade det vintertid kommit sameer till hans by fram till cirka 1950. Renarna hade enligt honom betat nästan ända ned till Umeå. Enligt Umeå Nya Tidning den 4 februari 1927 och den 22 januari 1929 fanns sameer i Torrböle i Nordmaling. Bernhard Levander i Nordmaling uppgav i en intervju 1967 att han upplevt renhjordar på 1920- och 1930-talen i Järnäs vid Nordmalingskusten.⁵²

⁴⁹ Promemorior 1969-10-29 och 1970-10-02 i Svenska delegationens förhandlingar ang. renbeteskonventionen 1967 (YK 2569, RA) vol. 3.

⁵⁰ Arell 1981 s. 72 f.

⁵¹ Lappfogdens i Vb län arkiv vol. DVa: 1 (HLA).

⁵² Intervjuer och uppteckningar i Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (SOFI).

9.2.3 Åsele lappmark

När domkapitlet i Härnösand 1740 inkrävde upplysningar om lapparnas flyttningar var det svar som lämnades av kyrkoherde Petrus Forsberg i Åsele det intressantaste. Det fanns, skrev denne prästman, 35 skattlagda "granlappsfamiljer" (skogslappar) och 11 "sprintare" (utan egna lapps katteland) i hans socken. Lapps kattelanden låg i den vidsträckta "Granmarken" runt Åsele kyrka. Granlapparna flyttade vanligen i början av november till angränsande socknar i "Ångermanlands Norre och Södre fögderier, hwarest the winteren öfwer til medium aprilis sig uppehålla". Därutöver fanns 17 skattlagda fjällappfamiljer och 35 sprintare som på sommaren höll till i fjället upp mot norska gränsen. I slutet av oktober eller början av november började de flytta österut och kom "somliga år i större och somlige i mindre antahl neder till ofwannämnde Granmark, aldra först wid Novembris slut och sidst vid nyårstiden; hafwande då dels hwar för sig, dels 2 a 3, och sällan 4 elr 5 matlag tilsammans, sit hushåld thet längsta 5 mil från kyrkan. Sedan skjer thesse fiäll lappars återresa, af somlige i medio Martii, somliga wid slutet theraf, och af somlige in Aprili til ofwanberörde theras Sommarboställen i fiället, med mycken skyndsamhet, för Renbetets skull, at the ingen hel dag blifwa på et ställe, utan öfwerfara wäl 4 a 5 mil somlige dagar".⁵³

Petrus Forsbergs beskrivning bestyrks av en av efterträdarna i Åsele, pastor Wallinder, som i brev till domkapitlet 1762 beklagar sig över att samerna "nu som tillförne" flyttade ned till "landsbygden" under vintern.⁵⁴

Att skogssamer hade sin hemvist runt Åsele noterades också av en ungefär samtida resenär, Arvid Ehrenmalm. Enligt honom levde dessa främst av fiske medan deras renhjordar var mycket små.⁵⁵ Det Forsberg och Ehrenmalm beskriver är förmodligen spåren av en äldre ordning då skogssamerna fortfarande var utbredda över ett större område. Enligt Christer Westerdahl, som ingående undersökt saken, började skogssamernas antal i Åsele lappmark minska i slutet av 1700-talet och i mitten av 1800-talet hade de helt försvun-

⁵³ Berättelserna finns i maskinutskrift i Erik Nordbergs arkiv, vol. 25:37. Umeå universitets forskningsarkiv. Originalen ingår i Direktionen över Lappmarkens ecklesiastikverk, Kungl. brev 1680-1742, Petrus Forsbergs brev på s. 931 ff. (RA).

⁵⁴ Direktionen över Lappmarkens ecklesiastikverks handlingar 1763-1767 (RA).

⁵⁵ *Arvid Ehrenmalms resa igenom Väster-Norrland til Åsele lappmark. Anställd uti Julii månad 1741* (Stockholm 1743) s. 123.

nit. De hade då ersatts av helnomader vars flyttningssområde sträckte sig från fjällen till Bottenhavskusten.

Mellan Åsele församling och den därur år 1812 utbrutna Vilhelmina församling fördes i början av 1800-talet en häftig dispyt. Striden gällde huruvida lapparna i Vilhelmina skulle kyrkobokföras i den utbrutna församlingen eller i den gamla moderförsamlingen. Åsele gjorde anspråk på kyrkobokföringen därför att den var grunden för rätten att uppbära tionde från lapparna. Kyrkoherden anförde som skäl för sin uppfattning att kyrkobokföringen var lättast genomförbar vid vintervistena, som enligt honom låg omkring Åsele kyrka.

Kyrkoherde Lindahl i Vilhelmina bestred detta. Åsele var enligt hans uppfattning bara en mellanstation på lapparnas flyttningar mot kusten. De kom visserligen till Åsele för att delta i kyrkhelg, marknad och ting. Därefter spred de sig emellertid vida omkring, ofta många mil nedåt landet. Stridsfrågan behandlades vid häradsrätten i Åsele, av domkapitlet i Härnösand och slutligen av Kanslistyrelsen i Stockholm. Domkapitlets ställningstagande är särskilt intressant. Det hade kommit till den uppfattningen att lapparna stannade ”till minsta delen uti Åsele socken, utan sprida sig snart ut, för Renbetets skull, till angränsande Socknar Fredrika, Anundsjö, Björna, Sidensjö, Skorped, Gideå, Junsele, Bodum och Fjällsjö; hvarest de njuta Prästerlig betjening”.⁵⁶ Kanslistyrelsen godtog domkapitlets förklaring och fattade i övrigt endast det välmotiverade beslutet, att prästerna i Åsele och Vilhelmina borde samarbeta och inte strida med varandra.

Att lapparnas flyttningar dock inte var begränsade till de socknar som domkapitlet just nämnde framgår av ett protokoll från en visitation i Åsele den 2 februari 1823. Under § 2 i protokollet noteras att ”Lappska Allmogen, som utom gränsen af egne Församlingen uppehöll sig inom Bjurholms, Nordmalings, Sollefteå och Resele Socknar, inte kunnat om terminen för visitationen erhålla underrättelse”.⁵⁷

Von Schuberts reseskildring från 1825 bygger sannolikt på uppgifter från prästerna. Han skriver: “Om vintern föra Lapparne sina lik till Wilhelmina eller till Anundsjö eller Sidensjö i Ångermanland; ty endast från April till November månads slut vandra de på Gränsfjällarna omkring och bakom Fatmomatke, om vintern i

⁵⁶ Skrivelse den 25/2 1817 från Kanslistyrelsen till Kungl. Maj:t (inkommen 18/3 och anmäld i statsrådet den 18/6 1817, RA).

⁵⁷ Kanslistyrelsens arkiv. Inkomna skrivelser vol. 118 (RA).

nedra landet omkring Åsele och i de Ångermanländska socknarna Anundsjö, Sidensjö, Junsele, Resele, Sollefteå, Ed, Nätra, Botheå och medföra vid deras återkomst prestbetyg om deras kyrko- och nattvardsgång, begrafningar etc.”⁵⁸ Von Düben är i sin bok 1873 mer summarisk och säger endast att vilhelminasamerna vintertid flyttade österut och i november befann sig i Fredrika och Åsele.

Åsele lappmark omfattar Åsele, Fredrika, Vilhelmina och Dorotea socknar. Endast i de två sistnämnda fanns enligt 1883 års betänkande ”för närvarande” renägande samer. Särskilda samebyar uppgavs ej förekomma i denna lappmark. I Vilhelmina fanns 523 samer och 10 300 renar, i Dorotea 41 samer och 2 200 renar. ”Redan i November äro dessa socknars Lappar på tåg österut samt finnas då vid Åsele och Fredrika, men draga sedan än längre mot öster och komma de flesta år, följande Ångermanandalen, ända ned till kusten, der de till och med lägga sig i närheten af Hernösand”.

1895 års lappkommitté behandlade förhållandena för samerna i Åsele lappmark och Frostvikens lappby i Jämtland vid sammanträde i Sollefteå den 7 augusti 1895. Lapparna från norra delen av Vilhelmina brukade, uppgavs det, flytta efter Gideå och Lögde älvar över Åsele, Hällan och Anundsjö nedåt Örnsköldsvik och Nordmaling medan de från södra delen av socknen flyttade förbi Åsele efter Ångermanälven nedåt kusten till Härnösand och t.o.m. till Häggdånger socken strax söder därom. I den sammanställning över vinterflyttningarna som finns i kommittéarkivet används i övrigt samma formulering som i 1883 års betänkande (se ovan).

Uppgifter om samiska flyttleder till norra Ångermanland omkring sekelskiftet 1900 har tagits fram av Christer Westerdahl genom en omfattande intervjuundersökning med äldre samer i Åsele lappmark. Westerdahls källmaterial är fristående från kommittématerialet och utgör därigenom ett värdefullt komplement till detta. Hans undersökningsområde är begränsat till Örnsköldsviks kommun, men överensstämmelsen med uppgifterna i arkivmaterialet är stor. Av Westerdahls material framgår dock att kustflyttningarna började upphöra på 1910-talet på samma sätt som de gjorde för frostvikensamerna i Jämtland.⁵⁹

På uppdrag av Renbetesdelegationen av 1913 höll samnen Torkel Tomasson 1916–1917 förhör med sju samer i Vilhelmina födda på 1840- och 1850-talen. Dessa uppgav att de och deras föräldrar

⁵⁸ von Schubert a a Del II s. 372.

⁵⁹ Christer Westerdahl 1986, s. 262 ff.

under sin aktiva tid mer eller mindre regelbundet betade sina renar på olika håll i Ångermanland. Härnösand, Själevad, Örnsköldsvik, Anundsjö och Björna var orter som nämndes. Huvudbetesplatserna låg dock runt Åsele och Fredrika. För att säkerställa autenticiteten läste Tomasson upp de utskrivna vittnesprotokollen för de intervjuade och lät dem med namn eller bomärke godkänna riktigheten.⁶⁰

Den kanske utförligaste beskrivningen av vinterbetena gjordes av Claes Österberg, Hugo Jonasson och Erik Bergström 1913 i *Utredningar angående lappförhållanden inom Västerbottens län*, Del I där texten lyder:

Vilhelmina södra lappby

De flesta söderbylapparnas flyttningsvägar löper ihop vid övre delen av Arksjö-ån och följes därefter sträckan Ormsjön – Dorotea – Lavsjö – Simsjöån – Simsjön, nedanför vilken de åter dela sig. Efter 1½–2 månaders dylik vandring pläga de i allmänhet vara på sina vinterland och ligger därefter stilla inom ett inskränkt område omkring 4 månader. Byns egentliga vinterområde omfattar framför allt största delen av Anundsjö socken, men därjämte också de typiska kustlandssocknarna Styrnäs, Bjerträ, Skog och Nora, vilka regelbundet användas som ordinarie vinterbete av några kåtalag från denna by. Genom detta förhållande kan icke flenbetesområdet hållas skarpt skilt från egentliga vinterområdet. Det område, som normalt användes av de kustflyttande lapparna, användes nämligen av de icke kustflyttande under flenår. Som enbart flenbetesland användes dock de övriga nordligare låglandssocknarna inom byns betestrakt upp mot Själevad. Vid fall av flen pläga lapparna ofta utföra höstflyttningen ytterst forcerat, så att de stundom äro vid kusten redan i början eller mitten av november. Från vinter- eller flenbeteslanden pläga lapparna flytta de sista dagarna i april, ofta på sista föret, detta för att tillräckligt med barfläckar skall hinna uppstå på vårområdena. Denna flyttning utföres mycket hastigt, dels emedan lapparna frukta att föret skall taga slut, dels emedan renarna icke kunna finna någon föda på det redan på förvintern utbetade flyttningsområdet. Redan efter en vecka eller fjorton dagar (dvs. första veckan i maj) äro lapparna åter på sina vårområden.

⁶⁰ Renbetesdelegerades 1913 arkiv (YK 1766, RA) vol. 16.

Vilhelmina norra lappby

Den stora nedflyttningen börjar även här i slutet i slutet av oktober eller början av november. Lapparna äro därvid i stort sett fördelade på 3 flyttningkontingenter med var sin flyttningssväg. De begge sydligare av dessa gå efter höjdryggen mellan Malgomaj och Vojmsjön (de lappar, som flytta utmed dessa pläga benämnas Norrbyns sydlappar), den nordliga norr om Vojmsjön (Norrbyns norrlappar). Den sydligaste går förbi Vilhelmina, följer därefter Ångermanälven eller Idvattenån till Åsele, varefter den snart delar sig. Den mellersta går förbi Nästansjö, Gransjö och Borgsjö samt delar upp sig i Fredrika socken. Den nordligaste går förbi Vojmsjöluspen – Bäksjö – Sandsjö – Lillögda och delar sig straxt därpå. Under uppflyttningen pläga sydlapparna mest följa Malgomaj, nordlapparna Vojmsön. Efter den långsamma nedflyttningen anlända Norrbyns lappar vanligen till vinterområdena kring jul-tiden och förbli där till slutet av april. Vinterområdet är beläget huvudsakligen i Åsele, Fredrika och Björna socknar, även här flytta emellertid några få kåtalag regelbundet varje vinter ned till kusten i Grund-sunda. Som flenbete användes samtliga nedanför det egentliga vinter-området liggande socknar av byns område.

Framställningen bygger på författarnas intervjuundersökning i länet 1912. Resultaten har författarna överfört till kartor (7.7.3–4). Kartorna omfattar även områden utanför länets gränser och sträcker sig in i de delar av Västernorrlands län som besöktes av samerna i Åsele lappmark. Flenområdet sträcker sig ända ned till Nora och Nordingrå dit, som ovan nämnts, ett par familjer (intervju nr 7, 8) från Vilhelmina södra lappby regelbundet brukade komma på vintern. Flyttningssleden för dessa familjer avbryts på kartan (7.7.4) i höjd med Styrnäs men det framgår av intervjuerna att flyttningarna gick så långt. En liknande ”regelbunden” flyttning gjorde tre familjer (nr 11, 12, 23) från Vilhelmina norra lappby till trakten av Grundsunda nära gränsen mot Västerbotten.

Bergströms karta 1919 innehåller i stort sett samma information som denna karta, bortsett från att gränsen för flenområdet lagts längre in och ligger i linje med de längst ned belägna vistena i ”normalområdet”. Bergströms karta ligger till grund för de byordningar som länsstyrelsen fastställde 1946. Fördelningen mellan byarna är enligt länskungörelserna följande:

Vilhelmina norra lappby: ”Den del av lappbyns betesområde, som är belägen nedom odlingsgränsen, omfattar i huvudsak den del av Vilhelmina socken som är belägen norr om Ångermanälven, nordöstra delen av Åsele socken samt av Ångermanland socknarna

Anundsjö, Björna, Mo, Själevad, Trehörningsjö, Arnäs och Grund-sunda”.

Vilhelmina södra lappby: ”Den del av lappbyns betesområde, som är belägen nedom odlingsgränsen, omfattar i huvudsak allt land inom Västerbotten söder om Malgomaj och Ångermanälven samt av Ångermanland landet mellan Rörströmsälven – Ångermanälven och Kubbeån ned till havskusten, dvs. socknarna Tåsjö, Bodum, Fjällsjö, Junsele, Ådalsliden, Resele, Ed, Sollefteå, Multrå, Sånga, Överlänäs, Boteå, Styrnäs, Bjärträ, Skog, Nora, Anundsjö, Siden-sjö och Nätra.”

Manker har på sin karta 1945 behållit samebyarnas vinterområden ända ned till kusten men ordinarie flyttningsledningarna går endast ner till Anundsjö socken. Däremot går de betesområden nedanför lappmarksgränsen som han ritat in ut till kusterna i norra Ångermanland. I sin bok är han dock något mer återhållsam än byordningarna och skriver om de olika samebyarnas vinterland följande:

Vilhelmina norra: Vinterland Vilhelmina socken nedanför höst- och vårlinjen och norr om Ångermanälven samt nordöstra delen av Åsele socken och norra delen av Ångermanland, vid behov ända till kustområdet norr om Örnsköldsvik.

Vilhelmina södra: Vinterland Dorotea socken och i Ångermanland området mellan Rörströmälven, Kubbeån och Ångermanälven ned till kusten, dock huvudsakligen området mellan Gafsele, Junsele och Anundsjö.

De uppgifter om flyttningar som lapptillsyningsmännen lämnade till lappfogden i Västerbottens län 1935–1945 har ritats in på karta 7.7.13. Som längst gick flyttningarna under dessa år till Seltjärn och Fällkäl och Bergsjön.

Renbetesmarksutredningen tilldelar i sitt betänkande 1966 samebyarna i Vilhelmina mycket små vinterbetesområden nedanför lappmarksgränsen (karta 7.7.9). För Vilhelmina södra sträcker de sig ned till Myckelgensjö och för Vilhelmina norra endast till Remmarn. Stora områden har lämnats omarkerade mellan betesområdena. De inritade vinterbetesområdena är väsentligt mindre än de betesområden som finns inritade på 1914 års karta (7.7.3–4), uppgifterna 1935–1945 (inritade på 7.7.13), Mankers karta 1945 (7.7.7) och Planverkets karta från 1978 (7.7.13).

Undersökningarna 1973–1974 i samband med den fysiska riksplaneringen (avsnitt 7.6.9) lämnar mycket ofullständiga uppgifter om vilhelminasamernas vinterland. Den karta som finns visar att

dessas land följde kusten ned till Nordmaling men sedan svängde in i landet i en sträckning som är svår att följa.

9.3 Jämtlandssamerna

9.3.1 Allmänt. Äldre uppgifter

Uppgifter om de jämtländska samernas flyttningar under 1700-talet är mycket sparsamma. I brev till domkapitlet 1766 meddelade pastor i Hede att några lappar från Undersåkers och Ovikens lappmarker varit i Hede pastorat under vintern. I sammanhanget hänvisade domkapitlet till sina anmärkningar den 22 oktober 1760 till inkomna visitationsakter. I dessa anmärkningar hade domkapitlet sett sig nödsakat att anmoda prästerna i "Nedre landet tit Lapparne ofta komma" att ombesörja kristendomsundervisning och nattvard för dessa och utfärda bevis om detta. Efter allt att döma hade anmärkningarna räckvidd för hela Härnösands stift dvs. hela Norrland, men det har inte funnits tid att närmare undersöka denna sak.

Även andra handlingar vittnar om samernas nomadiserande tillvaro. I samband med byggandet av kyrka i Gäddede i norra Jämtland 1763 meddelades att den var avsedd för ströms- och hammerdalssamerna på sommaren. På vintern höll lapparna till "under på Skogarne mot Landsbygden" och då kunde pastor i Gäddede intet göra.

Kateketen Råback i Storsjö kapell var en mycket noggrann person som rapporterade om varifrån de barn han undervisade kom och vart de flyttade när de slutade. Det är uppenbart att Särvfjället och "Särvvålen" var ett viktigt vinterbetesområde för samerna i Härjedalen och södra Jämtland, eftersom många av barnen återvände dit efter vinterundervisningen. Barn återvände också till Röros och Femunden i Norge. En gång nämner Råback att barn från Mittådalen på hösten måste återvända till familjen för att hinna vara med på "Jämtlandsresan". Vad han avsåg med det är dock ovisst.⁶¹

Åren 1711–1725 gjorde Seigneur A. De la Montraye resor i Sverige, däribland Jämtland. I Brunflo vid Storsjön träffade han kyrkoherde Bidenius Renhorn och ställde åtskilliga frågor till honom, bl.a. om samerna. Renhorn berättade att det om vintrarna kom omkring fyrtio eller femtio samefamiljer och slog läger "här och

⁶¹ Direktionen över Lappmarkens ecklesiastikverks handlingar 1763-1767 (RA).

där” omkring Storsjön. De flyttade ibland till Norges berg, så att de var svenskar på vintern och norrmän om sommaren.⁶²

Tysken Johan Wilhelm Schmidt reste 1799 för att besöka samerna i Härjedalen. Som så många andra reste han om sommaren. I Gröndalen träffade han på en grupp samer med renar. Han fick veta att de vintertid höll till vid ”Ruten” (Rutfjället). Han gör dock det tillägget, att mittådalslapparna – det var tydligen sådana det var frågan om – tidigare på sina årliga vandringar kom längre österut mellan Härjedalen och Jämtland. Nu ”när det bedrivs mer boskapsskötsel” i dessa trakter var de dock vid böter förbjudna att komma dit.⁶³ Abraham Hülphers har i sin Härjedalsbeskrivning 1777 en liknande uppgift. Enligt den hade ”främmande lappar” tidigare fått besöka Hedefjällen, men så skulle inte längre vara fallet.⁶⁴

Von Schubert har i sin resebeskrivning från år 1825 ganska detaljerade uppgifter från ”Jämtlands och Härjedalens lappmark” – han använder den beteckningen. Även Schubert delar in området i olika lappmarker men benämner dem annorlunda än man senare gjorde. Hans uppgifter redovisas nedan under respektive lappmark.⁶⁵

Kyrkan hade i Jämtland och Härjedalen, liksom i övriga Nord-sverige, problem med nomadismen. Problemen var dock inte lika stora som i de nordligare länen eftersom flyttningssträckorna i de flesta fall var kortare. Undantaget var de nordligaste lappbyarna i Jämtland. För deras del bekräftar det kyrkliga materialet att långa flyttningar förekom även i början av 1800-talet, även om ortsangivelserna är mycket allmänna. I ett visitationsprotokoll 1823 från Föllinge församling beklagar sig prästen över svårigheten att bedriva undervisning på grund av ”Lapparnes spridda lägen inom en sträcka af 30 mil, dels ock, att de, i synnerhet vintertiden, beständigt ombyta boningsplatser på 10 till 20 mils afstånd från Lappmarkens område, antingen öfver Riksgränsen till Norrige, eller till nedre Socknarne i Jemtland och Ångermanland”. Prosten menade att det var lättare med lapparna i Åre och Kall, eftersom de genom den närmare kontakten med svenska och norska allmogen fått en slags ”teinture”. Visitationsprotokollen antyder dock att det även

⁶² *Seigneur A. De la Motrayes resor 1711-1725*. Urval och översättning av Hugo Hultenberg. Anmärkningar av S. Bring och K. B. Wiklund (Stockholm 1918) s. 188.

⁶³ *Resa genom Hälsingland och Härjedalen år 1799*. En del av Johan Wilhelm Schmidts berättelse om sin resa genom några svenska landskap för att besöka samerna. Översatt och kommenterad av Anders Lööv (Trondheim 1992).

⁶⁴ Abraham Hülphers 1777 s. 69.

⁶⁵ von Schubert del II s. 23 ff.

här var svårt att samla samerna, eftersom de var så spridda och därför ofta infann sig i en annan kyrka än de förväntades besöka.⁶⁶

Ett sätt att försöka få ett statistiskt underlag till dessa allmänna beskrivningar är att gå genom kyrkböckernas noteringar om födda, vigda och döda i lappförsamlingarna och se om de bildar något mönster. Man bör välja lappförsamlingarnas kyrkböcker framför mottagarförsamlingarnas, eftersom det i de senare är svårare att särskilja de nomadiserande samerna från andra typer av samer. Problemet finns i någon mån även i lappförsamlingarnas kyrkböcker, eftersom en del av dem som var kyrkobokförda där kunde vara mer eller mindre bofasta i församlingarna nere ”på bygden”. I tabellen ingår säkert också en del tiggande samer. Felprocenten är dock väsentligt mindre än om man valt att studera kyrkböckerna i mottagarförsamlingarna. Resultatet redovisas i nedanstående tabell. Den är varken geografiskt eller statistiskt fullständig men ger ändå en föreställning om samernas spridningsmönster. Tabellen får ej övertolkas eftersom det statistiska underlaget är litet och tidsmässigt ojämnt. Hede lappförsamling har inte tagits med eftersom antalet användbara noteringar är alltför litet.

Tabell 9.1 Lappförsamlingars i Jmtl:s län noteringar om döda och födda i andra socknar.⁶⁷

Hemförsamling	Period	Målförsamling
Frostvikens (Föllinge) lappförsamling	1800–1899	Alanäs, Alnö (Vn län), Aspås, Bodum, Dal (Vn län), Dorotea (Vb län) Edsele (Vn län), Fjällsjö, Graninge (Vn län), Gudmundrå (Vn län), Gålsjö (Vn län), Hammerdal, Helgum (Vn län), Holm (Vn län), Hässjö (Vn län), Indal (Vn län), Junsele (Vn län), Kyrkås, Lit, Ljustorp (Vn län), Multrä (Vn län), Offerdal, Ragunda, Ramsele (Vn län), Resele (Vn län), Selånger (Vn län), Själevad (Vn län), Skorped (Vn län), Snåsen (Norge), Ström, Styrnäs (Vn län), Stöde (Vn län), Säbrå (Vn län), Sättna (Vn län), Sörlie (Norge), Timrå (Vn län), Tuna (Vn län), Tåsjö, Undersåker, Vemdalen, Viksjö (Vn län), Ås, Överlännsås (Vn län)
Hotagens lappförsamling	1864–1885	Ljusdal (Gb län), Ragunda, Torp (Vn län), Tuna (Vn län), Tåsjö, Undersåker
Undersåkers lappförsamling	1784–1899	Berg, Färila (Gb län), Föllinge, Hede, Hotagen, Klövsjö, Levanger (Norge), Marieby, Myssjö, Mörsil, Norråker (Norge), Näs, Offerdal, Oviken, Rödön, Selbu (Norge) Snåsen (Norge), Sparbo (Norge) Stördalen (Norge), Storsjö kapell, Stugun, Sunne, Tuna (Vn län), Tydalen (Norge), Verdalen (Norge), Åre

⁶⁶ Kanslistyrelsens arkiv vol. 118 (RA). Utdrag ur protokollet vid Härnösands konsistorium 1823, 1824 och 1826.

⁶⁷ Lappförsamlingarnas kyrkböcker i original förvaras på Landsarkivet i Östersund men är tillgängliga på mikrofilm på de flesta berörda bibliotek och arkiv tack vare filmningsinsatser av mormonerna och SVAR i Ramsele.

9.3.2 Allmänt. Betänkanden och utredningar

Liksom för övriga län utgår redovisningen av Jämtlands län från lappkommittéernas 1882 och 1895 betänkanden. De närmare delarna redovisas under respektive lappby.

Lappkommittén 1895 höll sammanträden med samer och bofasta i Sollefteå den 7 augusti 1895. Till mötet hade kommunalstämorna i Sollefteå, Multrå, Överlänäs, Ed, Långsele, Graninge, Ådalsliden, Ramsle och Fjällsjö utsett ombud. Därutöver hade åtskilliga ”andra jordegare i orten” infunnit sig. Några samer verkar inte ha blivit kallade. Sammanträdet i Sollefteå avsåg de samiska vinterflyttningarna från samebyarna i Vilhelmina och Frostviken. Landshövding Ryding framhöll att han under sina 15 år vid ämbetet aldrig behövt handlägga något ärende rörande lappar och att han aldrig hört några klagomål mot dem. Även kronofogde Huss omvittnade att konflikterna var få och små. Från övriga deltagare framfördes smärre kritik mot av renar i några fall kvarlämnats i kustlandet och att höskador förekommit i den inre delen av länet. Mot flyttningarna som sådana hade man inga invändningar.

I Jämtland fanns en fråga som föranledde närmare utredningar av sedvaneområdenas utsträckning, nämligen ikraftträdandet 1898 av den s.k. svensk-norska lagen om de samiska flyttningarna mellan Sverige och Norge. Inför detta anmodade länsstyrelsen år 1897 lappfogden Alarik Dahlqvist att undersöka omfattningen av och inriktningen på lapparnas flyttningar till Norge. Härigenom hoppades man få veta om flyttningarna till grannlandet kunde anses nödvändiga. För den händelse norrmännen framöver helt skulle förbjuda flyttningarna, skulle Dahlqvist också försöka ange vilka behov av nyförvärv av områden som fanns för att tillfredsställa ”behovet av sommarbete för länets lappar tillhöriga lappar”.⁶⁸

Dahlqvist genomförde utredningen 1897–1898. Han besökte samtliga lappbyar. Eftersom det på de flesta håll varit omöjligt att på en och samma gång samla alla lappar i respektive lappbyar hade han inte fört protokoll. Han hade däremot intervjuat lappar där han stött på dem och ställt de frågor som länsstyrelsen föreskrivit. Han inhämtade även upplysningar från bofasta som ansågs ha kunskap om saken. I den promemoria han författade angav han namn på de informanter han använt. Promemorian ger mycket intressanta uppgifter om flyttningarna till Norge och kan kombineras med de upplysningar som lämnas i den norska lappekommisionens 1889

⁶⁸ Ingår i Renbetesdelegationens 1913 arkiv (YK 1766, RA), vol. 19.

handlingar.⁶⁹ Vinterflyttningarna till Norge från Jämtland och Härjedalen var efter allt att döma i äldre tid ganska omfattande. Här och var i Dahlquists redogörelse förekommer uppgifter också om vinterbetesområden i Sverige.

Alarik Dahlqvist hade därutöver i sin ämbetsberättelse 1896 lämnat en ingående redogörelse för lapparnas vinterflyttningar i Sverige. Två år senare höll t.f. lappfogden P. A. Brännström, på länsstyrelsens uppdrag – med anledning av renbeteslagens 1898 ikraftträdande – sammanträden med lappbyarna. Därvid ställde han frågor om vinterbetenas läge under de senaste åren.⁷⁰ Detaljuppgifter i de tre nämnda undersökningarna lämnas i redovisningen av de olika lappmarkerna eller socknarna.

År 1913 genomförde Eric von Sydow m.fl. en intervjuundersökning bland länets samer och utarbetade på grundval av dessa en karta över deras flyttningvägar och en över deras renars betesområden (karta 7.7.1–2). Utredningen och kartorna har ingående analyserats i avsnitt 7.6.4. Lappfogden Abraham Staaffs utredning 1921–1922 och landskamrer Elof Huss utredning 1959 har behandlats i kapitel 7.6.5.3 och avsnitt 7.6.7 (karta 7.7.8). De utgör fundament i alla senare utredningar om samernas i Jämtlands län vinterbetesmarker. Uppgifternas mängd har gjort det omöjligt att redovisa dem under respektive lappmark eller socken. De har i stället inarbetats i en karta som ingår i kommittéarkivet (karta 7.7.13).

År 1955 diskuterades inrättandet av ett nytt lappfogdedistrikt som skulle omfatta delar av Jämtlands och Västerbottens län. En promemoria upprättades av landskamreraren Elof Huss. I den gjorde han en uppdelning av länet som speglar viktiga karaktärsdrag i länets renskötsel.⁷¹ Huss ansåg att förhållandena var vitt skilda i länets norra och södra delar. En gräns mellan de två länsdelarna ville han dra ungefär längs järnvägslinjen Östersund – Storlien. Den södra delen innefattade Idre, Tännäs, Mittådalsens, Handölsdalens, Tranris och Tåssåsens lappbyar medan Kalls, Sösjö, Offerdals Hotagens och Frostvikens lappbyar bildade den norra. Renskötseln fungerade enligt honom relativt friktionsfritt i den norra delen

⁶⁹ *Lappekommissionen av 1889. Del 1. Erklæringer som private personer har avgitt for lappekommissionen om forholdene i nordre del av Hedmark, i Sör-trøndelag og Nord-trøndelag sør for Stjørdalselva-Tevla.* Transkriberet og bearbejdet av Anders Lööv. Dovlee. Kildeskifter til sørsamisk historie I. Saemen Sijte (Snåsa 1991), del 2. Kommissionens forhandlingsprotokoller (Snåsa 1998).

⁷⁰ Återgivna av Elof Huss 1959.

⁷¹ Lappfogdens i Jämtlands län arkiv, Minnesbok L-LIV (ÖLA).

medan problemen var betydande i den södra. Anledningen till dessa problem var enligt Huss följande:

1. Avsaknaden av naturliga gränser de skilda lappbyarna emellan och förekomsten av sammanblandning av renar tillhörande olika byar och med renar tillhörande norska samer. Sammanblandning av renar tillhörande lappar i den södra delen med sådana som tillhörde lappar i den norra förekom däremot sällan.
2. Lapparnas otrygghet rörande sedvanerättens utnyttjande (delade meningar mellan markägare och samer om trakts karaktär i detta avseende).
3. Minskning av renbetestrakterna genom sjöregleringar (Lossen, Neans regleringar m.fl.)
4. Flyttning svärgarnas "minskade integritet" genom kommunikationernas utveckling.
5. Renarnas strövningar på enskild mark även under icke sedvanerättstider och därav följande skadegörelse på inägor, betesvallar och skog samt skador för jakten (främst älgjakten).
6. Skadeståndsanspråk från markägarnas sida.
7. Det i allmänhet alltför stora renantalet beroende på relativt låga priser på renprodukter och därav föranledd återhållsamhet vid slakten.
8. Svårigheter att leja vaktmanskaper till skälig kostnad. Förhållandet sammanhängde med lapparnas ändrade livsföring och en påtaglig tendens bland ungdomen att söka bättre avlönad tjänst än hos renägare.

Intervjuprotokollen 1973–1974 i samband den fysiska riksplaneringen (avsnitt 7.6.9) lämnar mycket knapphändiga uppgifter. Handölsdalens sameby ansåg att dess sedvanemarken sträckte sig ända ned till Los och Färila i Hälsingland. Tåssåsens sameby räknade sin sedvanerätt ned till Rätan och hänvisade därvidlag till Huss utredning 1959. I övrigt hade samebyarna bara markerat sina uppgifter på kartor, som inte längre finns bevarade.

9.3.3 Redovisning efter lappmarker eller socknar

Som tidigare nämnts var användningen av begreppet lappmark i Jämtland och Härjedalen mera flytande än i de två nordligare länen. Nedanstående redovisning präglas av den växling mellan indelning i lappbyar och socknar som förekommer i originalkällorna.

9.3.3.1 Föllinge lappmark

Von Schubert år 1825 har följande beskrivning:

Ströms och Föllinge lappmark – eller Hammerdals och Föllinge lappmarker som han också skriver – hade 294 samer. Av dessa ansågs 7 rika, 27 välmående, 20 ”torftige” och 9 utfattiga. 1 äkta par och 5 änkor var tiggande, 10 betecknades som ”tjänande”. Det sammanlagda renantalet i denna lappmark uppskattades till 10 000 renar. ”Om vintern tåga de omkring i Norrige och i de närmast deras Lappmarker belägna socknar, Ramsele och Resele (i Ångermanland), Fölinge, Stugun, Ragunda, Häggenås, Ström, Hammerdal (i Jemtland). Vanligen uppehålla de sig endast 8 dagar på hvar ställe. – Äfven Norrska Lappar komma till dessa församlingar”

Von Düben år 1873 indelar Jämtland i lappmarker. *Föllinge lappmarker* omfattade enligt honom Frostvikens socken och Hotagens kapell. Där fanns 407 samer. ”Vintertiden”, skriver han, ”vandra Frostviks-Lapparne utefter Ångerman-elfvens grenar, mest efter Sax-elfven, ned till Ångermanland, ofta ned till kusten; Hotagens vända sig åter ofta mot inre Jämtland och Medelpad. De nordligaste tågande besöka ofta marknaderna i Ström, Fjällsjö (Backe) och Sollefteå”. Uppgifterna var lämnade av t.f. länsman E.A. Selberg 1872.

I äldre källor redovisades samerna i övrigt vanligtvis efter de socknar där de hade sina huvudvisten.

Frostvikens socken 1883

Inom *Frostvikens socken* fanns enligt betänkandet 1883 följande skattefjäll: Blåsjö, Orrnäs, Millestskog, Badstugunäs och Klumpvattnet. Antalet lappar var 273 och antalet renar uppskattades till 4 335. Flyttningen från skattefjällen tog sin början i slutet av november och början av december och gick ”in i Ångermanland genom Tåsjö, Bodums och Fjällsjö socknar ned mot Sollefteå samt

vidare efter Ångermanandalen till trakterna omkring Hernösand och Sundsvall... Orsaken till dessa långa vinterflyttningar torde till väsentlig del vara sedvana, men till en del ock, att i de Jemtländska fjällen vintertid plägar bildas isskorpa på marken, hvadan renarne måste ut derifrån för att kunna erhålla föda”.

Frostvikens lappby 1895

Omfattade Blåsjö-, Orrnäs-, Millestskog-, Badstugunäs- och Klumpvattenfjällen. Lapparna i Klumpvattnet, Millestskogsfjäll och en del av Blåsjöfjäll hade efter 1886 börjat flytta över Ström, Hammerdal och Stugun ned till Bräcke, medan övriga Blåsjöfjällslappar endast flyttat efter Ströms Vattudal ned till Ströms kyrka. Lapparna från sydligaste Orrnäsfjäll och från Badstugufjället flyttade över Rotnäset, Tåsjö, Bodum, Fjällsjö, Hellgum och Ljustorp till Sundsvall. Lapparna från nordligaste Orrnäsfjäll flyttade över Lillånäset, Junsele, efter norra stranden av Ångermanälven till Björkå bruk och Härnösand. Vid kommitténs sammanträde i Sollefteå 1895 (se ovan) bekräftades att de uppgifter som lämnats om Frostvikenslapparna vid motsvarande sammanträde i Föllinge var riktiga.

Frostvikens lappby 1896 (Dahlqvist)

Klumpvattenfjälls-lapparna (= Frostvikens södra lappby) flyttade merändels på norra sidan Ströms Vattudal genom Ströms och Hammerdals socknar till Borgvattnets, Stuguns, Ragunda, Nyhems och Sundsjö socknar samt någon gång till närheten av Östersunds stad.

Millestskogslapparna (= Frostvikens mellersta lappby) flyttade antingen ”över Risede (inom Ströms socken) till Alanäset eller över Norrsjö åt Tåsjö. I båda fallen fortsattes sedermera flyttningen över Bodum och Helgum till sjökusten i Sundsvallstrakten eller ock kvarstannar en del av de lappar, som flyttat till Alanäset, å skogarna kring västra ändan av Flåsjön. Det händer dock jämväl att någon av lapparna vid Jahlsjön går över till Ströms Vattudal och begagnar Klumpvattenfjällslapparnas flyttningssväg”.

Badstugufjällslapparna (= Frostvikens mellersta lappby) flyttar via Norrsjö och Rotnäset över Tåsjö, Fjällsjö och Bodum till Sundsvallstrakten.

Orrnäsfjällslapparna (= Frostvikens norra lappby). ”Två grupper, den ena de egentliga Orrnäslapparna som begagnar trakten norr om Raukasjö och Storjola, den andra de s.k. Dajmalapparna norr om Dajma. De förra flyttar i oktober eller november genom Dorotea socken och därifrån vidare till kusten vid Hernösand eller Sundsvall. De senare begagna alltid sistnämnda flyttningväg. Under senare år har dock en av fjällets lappar med stor renhjord flyttat genom Millestskogsfjället ner till Alanäset och kvarstannat vid västra sidan av Flåsjön hela vintern”.

Blåsjöfjällslapparna (= Frostvikens norra lappby). ”Detta fjälls lappar hafva de senaste 10 à 15 åren icke suttit i sina fjäll utan slagit sig ned i Klumpvattnets skattefjäll samt begagnat dettas beten och flyttat efter samma vägar, som övriga Klumpvattenfjällappar. Tillförne ägde deras flyttning rum på följande sätt: Under högsommaren betade de Burgfjället dvs. i sitt eget fjälls norra kil samt inom Norge. I slutet av Augusti gingo de genom Leipikvattnets och Ankarvattnets byar till södra fjällkilen, där de sutto till Oktober månad, då de fortsatte över Jormliens, Jormvattnets och Lilla Blåsjön byars ägor till Väktardalen och vidare till Jougdaberg eller Sjougdäset. I November eller December flyttade de därefter längre öster efter Klumpvatten – eller Millestskogslapparnas nuvarande flyttningvägar”.⁷²

Frostvikens lappby. Övrigt.

Norska lappar hade när förhållandena gjorde det nödvändigt flyttat till Sverige och ett år följt en same ner till Brunflo och flera andra gånger till betesmarkerna mot Ström och Hammerdal (Dahlqvist 1898).

Frostvikens lappby 1913 (Österberg m fl. Jfr. karta 7.7.2)

Alnön (intervju nr 43, 44, 45 flenår), Borgvattnet (nr 38, Boberg), Bodum (nr 41 Nagasjön) Brunflo (nr 40, bl.a.Singsjön), Bräcke (nr 38,39 flenår, Edsele (nr 41, 46, 47), Fjällsjö (nr 43 Bonäset, 44 Rudsjön, 46, 47 Vängeln), Graninge, Hammerdal (nr 40, 48, Görvik), Härnösand (nr 53 Härnön eller Häggdånger), Lit (nr 39), Ljustorp (nr 45), Nordingrå (nr 54 –55 Rävsn), Nyhem (nr 51 Gimdalen), Ragunda (nr 47 flenår, 48, 50, Gevåg, Krokståg, Över Ammer), Ramsele (nr 42 och 52 Krokfors), Ström (nr 42 Klöva)

⁷² I avskrift i rapport från lappfogde Staaff till kanslisekreteraren Lennart Berglöf i Renbetesdelegerades arkiv (YK 1766, RA) vol. 15.

Stugun (nr 38, Mörtån), Timrå (nr 44 flenår), Tåsjö (nr 50,51 Hoting) Tuna (nr 44 flenår), Ånge (nr 39 flenår).

Frostvikens lappbyar 1800-tal–1921 (Staaff)

Lappfogde Abraham Staaff höll 1922 utförliga förhör med lappar och bofasta som berördes av Frostvikens lappbyars flyttningar. På ett övertygande sätt beläggs här att Frostvikenslappar under 1800-talet ofta sökte sig ner till Bottenhavets kustområden ända ned till Söderhamn. Sannolikt rörde det sig inte om alla samer på en gång. Vissa år stannade man längre upp beroende på väderleks- och betesförhållandena. Kustflyttningarna började emellertid upphöra i början av 1900-talet, med ett mera markant brott 1910–1911. I förhören anger lapparna var de befann sig åren 1910–1921, nämligen i följande:

Alanäs (Harrsjön, Lillviken, Siljeåsen, Lidsjöberg), Anundsjö i Vn län (Bureåborg), Bodum (Böle, Gårdvattenberget, Hocksjö, Hällvattnet, Nagasjön), Borgsjö i Vn län (Lombäcken ett år, Ånge 3 år), Borgvattnet (Boberg, Kyrkbyn, Skyttmon), Brunflo (Singsjön), Ed i Vn län (Baksjön), Edsele i Vn län (Ålgsjöån), Fjällsjö (Bonäset, Norrby, Långåsen, Ljungby, Norrby, Rudsjön, Stensvattnet, Vängelnäset), Fors (Fångsjöbacken), Hammerdal (Grenås, Görvik, Länglingen, Tingsjön, Solbergsskogarna vid Finnboriset), Håsjö (Kämpenborg 1 år), Junsele i Vn län (Långvattnet, Vallnäset), Nyhem (Dockmyr, Gimdalen, Hovdsjö), Ragunda (Krokvåg, Överammer) Ramsele i Vn län (Forsås, Herrsjönäset, Krokfors), Revsund (Grönvik), Ström (Risselås, Strand, Tåxan, Vallen, Våg-dalen, Trångåsen), Stugun (Sittsjön), Sundsjö (Binnäset), Tåsjö (Hoting).

Frostvikens norra lappby 1945 (Ernst Manker)

Vinterland i Bodums, Fjällsjö, Junsele och Ramsele socknar, stundom ända ned till kusten norr om Sundsvall.

Frostvikens norra sameby 1972

Enligt Eliel Steens utredning 1972 låg byns vinterbete ”i huvudsak vid Hoting och därifrån i riktning mot Rossön – Junsele. Ett reservområde ligger vid Tåsjöns norra ända”.

Frostvikens mellersta lappby 1945 (Ernst Manker)

Vinterland områden inom Bodums, Fjällsjö, Ramsele, Ströms och Alanäs socknar, stundom nedåt kustlandet som socknens norra lappby.

Frostvikens mellersta sameby 1972

Enligt Eliel Steens utredning 1972 sträckte sig byns barmarksområde ”från Blåsjön ner till Flyberg – Näset – Norrsjö och vinterbetet från Storsjouten till Edsele”.

Frostvikens södra lappby 1945 (Ernst Manker)

Vinterland huvudsakligen mellan Hallviken och Stugun, stundom ända nedåt Sundsvallstrakten.

Frostvikens södra lappby 1972

Enligt Eliel Steens utredning 1972 var samebyns betesområde följande: ”Frostvikens södra sameby ligger norr om Hotagen-byn från trakten öster om Gäddede upp mot Lilla Blåsjön och därifrån i sydostlig riktning mot Flyberg. Vinterbetet ligger direkt öster därom med en långsträckt form i sydostlig riktning ned mot Hammarstrand”.

Föllinge och Hotagens socknar*Föllinge socken 1883*

I *Föllinge socken* låg enligt betänkandet 1883 skattefjällen Gåxsjö, Mur och Vinklumpen där det fanns 15 samer och 4 200 renar. De var tvungna att vintertid flytta utanför skattefjällens område först till de närmast fjällen belägna byars och socknars områden ”derefter vissa år, alltefter betets beskaffenhet inom skogsbygden, längre mot öster, äfvensom att de emellanåt tåga i Norge samt då uppehålla sig inom detta rike förnämligast under vartiden”.

Hotagens lappby 1895

Omfattade Gåxsjö-, Mur- och Vinklumpenfjällen. Lapparna hade gått dels vintertiden till trakterna omkring Föllinge, Hammerdals och Ströms kyrkor, dels både vinter och sommar under de senare åren till västra ändan av sjön Snåsen och till vissa trakter av Vaerdalen i Norge. På de senare åren hade flyttningarna till Norge ökat men avtagit åt den svenska sidan.

Hotagens lappby 1896 (Dahlqvist)

Lapparna i Hotagens lappby indelades i tre grupper, lapparna på Murfjället, på Gåxsjöfjället och Vinklumpfjället.

Lapparna i Murfjället

Vinterflyttningen började från Munsfjället. Tidigare utsträcktes färden därifrån efter klumpvattenlapparnas (Frostviken) flyttningssväg, dvs. ända till Stuguns, Ragunda, Nyhems och Sundsjö socknar, men man hade på många år ej följt denna flyttningssväg längre än till Svaningens, Ringsjöhöjdens, Renådalens och Öjarens i Ströms kommun byområden.

Lapparna i Gåxsjöfjället

Hade för länge sedan lämnat renskötsel.

Lapparna i Vinklumpfjället

Började vinterflyttningen vid Flintens skogsområden och fortsatte därefter till skogsmarkerna norr om Hotagssjön. Ankomsten till trakten av Föllinge kyrka, där betning av renarna brukade ske, inträffade vid jultiden. Ibland utsträcktes vinterbetningen genom Föllinge och Offerdals socknar till trakten av Krokomb.

Dahlqvist meddelade vidare att sedan tio år tillbaka endast en lapp använder sig av Hotagens lappby tilldelade betestrakter. Denna lapp vinterbetade renarna i Norge. En hotagenlapp hade slagit sig ned på Offerdals lappbys område på Grubbdalsfjällen, som ej vidare användes av lappar i denna lappby, samt norra delen av Sten- och Sösjöfjälltrakterna och vinterbetade renarna på Rörvattnets, Hotagens, Hågsjöns m.fl. byars ägor fram mot Hotagssjön.

Hotagens lappby 1898 (Brännström)

Vinterbetet uppgavs av lapparna ha sökts på skogarna inom Föllinge socken och jämväl längre söderut men överallt befunnits dåligt.

Hotagens lappby. Övrigt

Vinterbetet brukade i vanliga fall uppsökas i skogarna runt Hotagssjön 1898 (Dahlqvist).

Åke Stierna nämner i Gåxsjöboken att samer från Gåxsjöfjäll i slutet av 1800-talet under andra hälften av 1800-talet passerade Gåxsjö på sin väg ned mot kusten. Om uppgiften om kusten

stämmer så finns det inget som tyder på att denna flyttning var generell.⁷³

Hotagens lappby 1913 (Österberg m.fl. Jfr karta 7.7.2)

Föllinge (nr 37), Laxsjö (nr 33, 37), Nyhem (nr 34, 37 Hovdsjön), Offerdal (nr 36, 37 Landön) Sundsjö (nr 34, 35).

Hotagens lappby 1910–1921 (Staaff)

Aspås (Böle, Lundsjön, Näversjön), Borgvattnet (Skyttmon), Frösön (Namn), Föllinge (Prästgårdens utskog), Gåxsjö (längs Sikåsån till Älgflon) Hammerdal (Mullnäset, Länglingen, Görvik, Grenås, Yxskaftskälen, Gisselås), Hotagen (Botelnäset, Bringsjön och Hotagssjön), Laxsjö (Hökvattnet, Tjuvvattnet), Lit (Husås, Lundsjön) Näskott (Nordannälden, södra Näldsjön på Kälens och Trollåsens skogsmarker), Offerdal (Kälarna, Landön, Lillhäggsjön), Ragunda (Köttsjön), Ström (Nexåsen, Svaningen, Öjarn).

Hotagens lappby 1945 (Ernst Manker)

Vinterland området mellan Gåxsjö, Hammerdalsjön, Görvikssjön, och nedre ändan av Ströms vattudal, i undantagsfall sträckande sig ända ned till de övre delarna av Medelpad.

Hotagens sameby 1972

Enligt Eliel Steens utredning gränsade Hotagens vinterbetesområde till de områden som normalt brukade nyttjas av Frostvikens södra sameby. Hotagen brukar i stort sett den södra och Frostvikenby den norra delen av det sammanhängande sedvaneområdet.

Hotagens sameby 1973

Vid sammanträde med Hotagens sameby den 28 maj 1973 rörande Eliel Steens utredning meddelade Hotagens sameby att den gjorde anspråk på de vinterbetesområden som var ”belägna norr om Ammerån, öster om en linje Överammer – Köttsjön, därifrån till Lövåsen och söderut mot Indalsälven vid Ragunda samt åter till Gesundens norra ände”.

⁷³ Åke Stiernä, *Gåxsjöboken*, s. 44.

9.3.3.2 Undersåkers lappmark

Von Schubert lämnar 1825 följande beskrivning: *Undersåkers och Offerdals lappmarker*.

I Kalls fjäll fanns 68, i Åres 21, Undersåkers 56 och Offerdals 19, sammanlagt 164 samer. ”De egentlige Renlapparne i dessa trakter öfvergifva aldrig helt och hållet fjällarna, så som t.ex. de Vesterbottniska, hvilka om vintern tåga omkring med sina hjordar nere i landet. Endast delvis gå de ner åt landet för att handla”.

Beträffande *Undersåkers lappmark* meddelar von Düben 1873 att den består av 195 samer som tillhör Undersåkers, Åre och Kalls socknar med Kålås och Handöls kapell. ”På höstarna tåga de ned till skogslandet, i närheten af byarna; dock vandra de ibland längre; dels i det inre af Jämtland, till Storsjön, någon gång ända till kusten (Härnösand)); dels Kall-lapparne äfven till Norge nedåt Levanger och Thronnheim; besöken i Norge hafva dock aftagit på allra senaste åre”. Uppgifterna hade lämnats av lapplänsmannen J.A. Rothoff 1872.

Offerdals socken

I *Offerdals socken* 1883 låg skattefjällen Ansätt och Sten, Grubbdal och Ålder med 20 samer och 460 renar. Vid avvittringen hade beräknats att de skulle rymma 4 000 renar. Det var dock helt felberäknat. Skattefjällen räckte inte ens för det där närvarande renantalet varför samerna under januari, februari och mars månader befann sig i angränsande skogsbygder i länet eller i Norge.

Offerdals lappby 1895

Flyttade till närmaste skogstrakter efter Landösjön nedåt sjön Näliden, ibland till Undersåkers kyrka, men på senare åren mest till Norge och trakterna kring sjön Snåsen. Flyttningarna till Sverige hade dock också fortgått, fastän med färre renar.

Offerdals lappby 1896 (Dahlqvist)

Innehöll fyra fjälltrakter: Grubbdalsfjäll, Stens- och Ansättsfjäll, Sösjöfjäll och Oldfjäll. Tidigare, då Offerdalslappar fanns på Grubbdalsfjällen, betade dessa sina renar vintertid å Rörvattnets och andra byars ägor ned mot Hotagsjön, Häggsjön och Skärvingssjön. Lapparna å Stens- och Ansättsfjällen flyttade vintertid

med renarna antingen längs den ena av Landösjöns sidor till trakterna omkring Tulleråsen och vidare mot Aspås kyrka eller ock söder om Landösjön mot Näldsjön och Näskotts kyrka. Ibland betades renarna även å Österlångans bys myrmarker. Lapparna å Sösjöfjäll flyttade till trakten av Bergsjön och vidare antingen väster om denna sjö eller över Juveln till Bölesvalen (Finnings- och Tyckelvalarna) och vidare över Sulviken ”genom Kalls sockens tätare bygder ner på Kroksvalen och närbelägna marker å Hjärpens och Hallens byars skogar” Ibland flyttade emellertid dessa lappar öster om Bergsjön över Kälapannsjön ”till trakterna omkring Djupsjön och Getsjön å Kalls, Mörsils och Alsens socknars marker omkring Kroksvalen”. Vissa år utsträcktes flyttningsfärden över Kallsjön till Åreskutan.

Oldfjällslapparna hade överlämnat sina renar i vård hos lapparna i Sösjöfjäll, vilka senare därför använde Oldfjällen för vår- och höstbetningarna. Tidigare, innan så skett, hade lapparna i Oldsjöfjällen vinterbetat renarna antingen tillsammans med lapparna i Sösjöfjäll eller med dem i Stens- och Ansättsfjällen eller också i egen grupp. I sistnämnda fall hade de flyttat med renarna öster eller väster om Övre Oldsjön till Rännön, Gärdessjön och Getsjön samt någon gång till Hällsjön antingen norr eller söder om Offerdalsbygden.

Offerdals lappby. Övrigt

1898 uppgav en norsk same att han vintertid hade svenska vinterbeten i skogarna i Bergsjötrakten samt nordost om Kallsjön. Ett par gånger hade en annan same sökt sig till Kälabacken i Näskott (Dahlqvist).

Offerdals lappby 1913 (Österberg m fl., jfr karta 7.7.2)

Aspås (intervju nr 31), Undersåker (nr 27, 28 Renfjället, nr 29 Edsåsdalen), Hotagen (nr 30), Offerdal (nr 32 Finnsäter, Landösjön, Jänsmässholmen).

Offerdals lappby 1910–1921 (Staaff)

Alsen (Getan, Valne), Aspås (Lundsjön, Österlångan, Näversjön, Kallkällan, Böle, Näset), Föllinge (Lillholmsjö), Kall (Krok, Brattäggen m.fl. under senare år), Offerdal (Gärde, Käfåsen, Landön, Rismon, Öhn), Näskott (Tullus).

Offerdals lappby 1945 (Ernst Mancker)

Vinterland huvudsakligen området mellan Storsjön, Indalsälven och Nyhem, under exceptionella förhållanden ned till Sundsvalls-trakten. Enligt den engelska versionen i Acta lapponica flyttade man över Landön – Aspås – Åskott till Brynje. Före regleringen flyttade man från Landön längs Lången och Indalsälven över Litsnäset till Handog.

Offerdals sameby 1972

I Eliel Steens utredning 1972 uppges vinterbetena ligga ”skilda från barmarksområdet från Landösjön i sydostlig riktning omfattande ett område ovanför, dvs. nordväst om järnvägen Östersund-Strömsund och ett område nedanför denna med utsträckning fram till Sundsjö och trakten nordost därom”.

Kalls och Åre socknar*Kalls socken 1883*

Inom *Kalls socken 1883* fanns två skattefjäll: Sösjö och Kohlås eller Skjäckker. Här fanns sju lappar och ca 1 800 renar. Förrättningsmannen vid avvittningen hade beräknat att dessa skattefjäll skulle kunna rymma 13 000 renar året om! Likväl uppgav lapparna att de måste lämna sina fjäll under vintern. De begav sig då till angränsande skattemark eller gav sig av till Norge.

Kalls lappby 1895 (Kalls och Åre socknar)

Flyttade nedåt Järpen, Åresskutan och Undersåker och därjämte på sista åren dels till trakterna söder om sjön Anjan och dels till Norge. I likhet med Offerdalslapparna hade flyttningar till Norge från de tre lappbyarna brukat ske gemensamt.

Kalls lappby 1896 (Dahlqvist)

Lapparna i Kalls lappby – ”å Kålås och Skäckkerfjäll” – flyttade vintertid med renarna antingen till Norge eller inom Sverige. I sistnämnda fall skedde flyttningen över Gråsjö bys ägor och öster om sjön Anjan till Kjolands, Hamburgs och Digernäsets byars områden och vidare till Blåskalsfjället och Åresutan. Dahlqvist beskriver även en av lapparna använd västligare flyttningsled över Stora Rensjöns, Flanderns, Häggsjöns, Medstugans, Stalljärnstugans och Nordhallens byområden till Blåskalsfjället och Åresskutan. Ibland

utsträcktes flyttningarna över västra ändan av Åresjön ned till trakten mot och omkring Ånnsjön och Gröplingssjöarna, ”där egentligen Årelapparnas sedvanetrakt förefinnes”. Dahlqvist uppger vidare att till Kalls lappby räknades även de s.k. Skalstugulapparna, som uppehöll sig vid gränsfjällen mellan Skalstugan och Storlien. Renskötseln hos dessa lappar var emellertid i starkt avtagande och förmodades komma att snart helt upphöra.

Kalls lappby 1898 (Brännström)

Flyttningen uppgavs denna höst (år 1898) komma att ske från trakten av Mannsjöfallet ”över Sandnäset och Kjolands områden, förbi Slätterviken i Stora Rensjön till Blåskalsfjäll och Åresskutan. Vintervistet tages vanligen något norr om Ullsjön i den s.k. Husådalen, där de hava vinterkåtor, som uppföras varje år”. Ibland bodde lapparna i kåtor vid Daltjärn i närheten av Smedjeviken. Gamla vintervisten uppgavs ha funnits i trakterna söder om järnvägen från Handölsdalen till Vallbo, t.ex. Handölsfloarna, Ånnfloarna, vid Kärrån, Gröplingsvalen, Ottsjön, ”Renfjället i närheten av Ottsjön” samt å Vallbo område.

Kalls lappby 1913 (Österberg m.fl., jfr. karta 7.7.2)

Undersåker (nr 24, 25 Renfjället), Åre (nr 26 Rensjötrakten, Saxvalssklumpen, Sundsvalen, Äggsjön, Åre).

Kalls lappby 1910–1921 (Staaff)

Kalls lappby i Åre (Blåskalsfjället, Gröplingen, Mullfjället, Nordhallsfjället, Renfjället, Vällistafjället, Åresskutan), Frösön (Namn), Mörsil (Strand), Offerdal (Landön, Långan, Näversjön, Aspås, Nordannälden), Alsen (Getan enstaka år).

Kalls lappby 1945 (Ernst Manker)

Vinterland området mellan Stor-Rensjön, Kallsjön och tvärbanan.

Kalls sameby 1972

I Eliel Steens utredning anges följande: ”Kalls sameby har sina barmarksbeten mot riksgränsen inom en triangel Torrön – Kallsjön – Anjan. Skäckerfjällen bildar högsommarområdet och resten är höst-vårland. Vinterbetena ligger också upp mot gränsen söder om barmarksområdet och ned mot Åre”.

Kalls sameby 1973

Vid sammanträde den 29 mars 1973 angående Eliel Steens utredning anförde samebyn följande: "Efter granskning av de för byns vinterland angivna gränserna anføres att gränsen i söder skall följa järnvägen Storlien – Duved och ej som markerats på den karta, som använts för inventeringen. Dessutom gör Kalls sameby anspråk på området söder om Fävikén med gräns i öster från Björnänge, öster om Fröa Gruva och till Bonäshamn. Samebyn vill vidare framhålla, att byn hävdar sedvanerätt på det område söder om Åresjön som på kartan betecknats Handölsdalen II".

Sösjö lappby (Offerdals och Kalls socknar)

Vittnesförhör 1910 (Underåkers tingslag 19 januari § 43):

Sösjöfjällslapparna brukade "då betesförhållandena så påfordrade från oktober till mot jultiden beta sina renar inom de skogstrakter som gränsa intill Sösjöfjällen dvs. byarna Ede, Öfver- och Ytterängs samt Borgsjösvedets områden, hvarefter flyttningen utsträcktes till Gråvalen förbi byn Kälen; därifrån till byn Djupsjön, där renarna betade icke blott i de norr om byn belägna "valarna" utan äfven i skogstrakterna mot byarna Grässlätten och Getan. Från Djupsjön gick flyttningen till Kroksvalen och därifrån någon gång ned till skogarna vid Hjerpen och Mörsil."

Sösjö lappby 1910–1921 (Staaff)

Sösjö lapparna i Kall (Djupsjön, Krok, Kyrkslätten, Brattäggen, Sällsved), Mattmar (Hällbacken, Kluk, Tossberg), Undersåker (Järpen, Semmelådalen, Strand, Undersåkers prästbordsskogar).

Sösjö lappby 1945 (Ernst Manker)

Vinterland vanligen mellan Kall, Mattmar och Kaxås, ibland söder om Storsjön i Näs och Hackås socknar, öster om Näkten. Enligt Mankers version i *Acta lapponica* flyttade man till Truvbacken, alternativt till Hallen och Bonäshamn. Tidigare flyttade lapparna från Kånkbacken vidare över Mattmar (ibland öster därom över Ytterån) – Hackås till Näs.

Sösjö sameby 1972

I Eliel Steens utredning att byns vinterområde "ansluter direkt till barmarksområdet och sträcker sig i sydostlig riktning på norra sidan Kallsjön".

Undersåkers och Åre socknar

Undersåker 1883

Undersåkers socken 1883 innefattade skattefjällen Bunner och Täfverdal, Tranris och Hitting samt Anaris. Avvittringslantmätarna hade beräknat att där skulle rymmas 8 000 renar. Nu fanns det tio samer i socknen med 6 800 renar. ”Lapparne flytta från sina skattefjäll under vintern, men göra, i likhet med öfriga Lappar i denna lappmark, icke långa flyttningar. De å Bunner- och Täfverfjäll inrymda uppehålla sig under sagde tid, och då ej sådana väderleksförhållanden inträffa att de kunna å skattefjällen kvarstanna, i fjälltrakterna omkring Ottsjö och Wallby samt å dylika trakter inom Ottsjö och Wallbo, samt å dylika trakter inom Oviken. De öfrige flytta till Håttö, Sellsjö, Hundhögs och Ovixsfjällen samt skogstrakterne deromkring. De lemna vanligen sina fjäll i December och återkomma till dem i April”.

I *Åre socken 1883* låg skattefjället Blåskall. Fjället var omgivet av bofastas mark så att här varken fanns skog eller fiskevatten. Vid avvittringen hade samerna yrkat på utvidgning av detta fjäll, men fått avslag. Ingen same var nu inrymd i detta skattefjäll, eftersom det var helt otillräckligt. Omkring 400 renar brukade dock föras på bete där vissa tider av året.

Åre-Storsjö lappby 1895

Omfattade Bunner och Täfverdal, Tranris och Hitting, Anaris, Mittådal, Skärvardal och Ljungris samt Särvfjället (avsatt till vinteruppehåll för lapparna) och Grönfjället. Förut företagna flyttningar till Särvfjället och kringliggande trakter uppgavs ha upphört. Inte heller hade några flyttningar till Norge ägt rum de senaste åren. Däremot hade renar (utan vederbörlig tillsyn) strövat ned över Ljusnan till Tännäs, Långå, Hede, Glöte och Lofsdalen i Härjedalen samt vidare nedåt ända till Kopparbergs län.

Åre-Storsjö lappby 1896 (Dahlqvist)

Dahlqvist anför: ”Under sommaren sitta lapparna för närvarande i Ljungris, Skärvågsdalen och Mittådalen med renar på varje ställe. På hösten går en stor del av renarna utan bevakning ner till Serfsjöfjället och vidare genom Vemdalens socken ända bortom Vemdalens kyrka. En annan del går likaledes utan bevakning över Ljusnan och strövar genom Tännäs lappbys område ner till stora skogarne i Idre

socken samt över hela västra delen av Linsälls socken fram till Sänfjället. Någon ordentlig flyttning av lapparna med sina renar har icke på många år ägt rum, utan hava de farit efter sin boskap och slaktat av dem – genom skjutning – där de anträffat dem”.

Vidare beskriver Dahlqvist flyttningarna sådana de ”efter gammal god sed” skedde. De fyra olika grupperna inom lappbyn benämner han Åre lappby, Tranrislapparna, Anarislapparna och Storsjö lappby. Lapparna i den första gruppen (Åre lappby) flyttade vintertid med renarna till trakten omkring Ånnsjön, Skårsdalen, Gröplingssjöarna, Vällista, Vålådalens och Vallbo skogar samt ibland ända till Sällsjöfjäll. Tranrislapparna betade vintertid renarna å Vålådalens och Vallbo skogar samt Sällsjöfjäll. Anarislapparna hade uppgått i Ovikens lappby och vinterbetningen vad avser denna grupp skedde på sätt här nedan angives beträffande denna senare byns norra betesgrupps betning i trakten av Åmen – Sällsjön och inom Mattmar socken. Lapparna i Storsjö lappby vinterbetade renarna antingen å Ljusnedals bruks ägor samt ned mot Långå eller å Särvfjället och fram till Vemdalskälen.

Åre-Storsjö lappby 1898 (Brännström)

Lapparna uppdelades i två grupper, Ljungrislapparna och Mittådalslapparna. De förra uppgavs i november månad bruka draga med renarna från Ljungris åt söder genom Kesudalen och väster om Ljungdalen över Skärvågsdalen och Mittådalen till Lillfjället och Anåfjället. I november eller december brukade Ljungrislapparna ha renslakt vid Messlingen. Sedan skedde flyttning till Backvallen och vidare till Högvålen, varifrån renarna brukade ströva dels åt öster mot Grundsjöarna och dels åt söder, men återförenades i allmänhet till slakt, som i februari eller mars månad ägde rum vid Rändningsvallen. I slutet av sistnämnda månad flyttade man åt norr med renarna, som efter att ha stannat några dagar mellan Lillfjället och Anåfjället återvände till Ljungris efter samma led som vid flyttningens anträdande till hösten. Mittådalslapparna brukade flytta med sina renar till Messlingen, där de sammanträffade med Ljungrislapparna, varpå de båda grupperna följdes åt.

Åre-Storsjö lappby. Övrigt.

För 30–40 år sedan hade norska lappar kommit över till Särvfjället, Lillfjället och Ondfjället (östanför Messlingen) (Dahlqvist 1898).

Åre-Storsjö lappby 1913 (Österberg m.fl.)

Högvintern på ömse sidor gränsen, Särvfjället och Högvålen. ”Lapparna betalar bönderna varje år för stängning av hässjor och stackar, priset varierar mellan 0,50 och 2,50 per stack.” Man underströk att det vore värdefullt om Lövkläppen, Särvsjön och Henvålen kunde inlösas. Ett vittne uppgav att man vanligen flyttade på böndernas mark, ”ty bönderna hade skötesrenar hos lapparna på den tiden”. Samma vittnes far flyttade om vintrarna ända ned till Sonfjället, men det sker inte numera.

Tranrislapparna i Undersåker (Offsjöarna, Gröplingen och Kärråvallen, Renfjället).

Tranris lappby 1945 (Ernst Manker)

Vinterland: sedan 1940 samma som Handölsdalens lappby; åren 1925–1940 ett område söder om Långå i Härjedalen; tidigare nordost om höst och vårlandet fram till Åre och Undersåker, kring Hålfjället, Tjändalsfjället, Renfjället och Välliste.

Handölsdalens lappby i Åre socken 1910–1921 (Staaff)

Utbröts 1912 ur Åre-Storsjö lappby. Hackås (Billsta, mellan Näckten och Storsjön samt öster om Näckten), Hallen (mellan Hallen och Kvitsle i Mattmar socken), Mörsil (Sällsjö), Näs (Klåxåsen på östsidan av Näckten mot Bodsjö), Undersåker (Ottsjö, Hottön, Kosjön, Välliste, Åmen, Åre (Renfjället).

Handölsdalens lappby 1945 (Ernst Manker)

Vinterland området söder om Ljungan mellan Storsjö, Klövsjö, Hede och Särvsjö byar; tidigare i trakten av Storlien och söder om tvärbanan till Storsjön samt vidare söderut neremot Röjan och Rätan. Enligt Mankers version i Acta Lapponica flyttade man till Fjällgården, alternativt Kläppen ”och vidare”. På senare tid även till Hedeviden.

Anarisets lappby i Undersåkers och Hallens socknar 1910–1922 (Staaff)

Mörsil och Undersåker (Djupsjön, Gesten, Hottön, sjön Liten, Åmen), Berg (Börtnan, Torsborg, Viggessägen), Klövsjö (på senare år Klövsjöfjället, dock skulle i äldre tid lappar också varit på vinterbete i Skåland, där det ock finns gamla kåtaplatser), Storsjö

(Ekorrlandet, Henådalen, Storsjön), Vemdalen (Henvålen, Lövsta under senare år).

Anarisets lappby 1945 (Ernst Manker)

(Lappbyn intill 1912 sammanslagen med Tåssåsens lappby). Vinterland numera gemensamt med Tåssåsens lappby (se denna), tidigare området norrut fram till Undersåker, mellan sjöarna Åmen, Liten och Sällsjön. Enligt versionen i Acta lapponica gick flyttningarna över Hottövalen till Djupsjön.

Hallens och Ovikens socknar

Ovikens och Hedes lappmarker 1825

Beträffande Ovikens och Härjedalens lappmarker har von Schubert 1825 följande att meddela: Ovikens och Hedes lappmarker hade 20 hushåll eller ungefär 80 personer. Deras förhållande till de svenska bönderna betecknades som spänt. På vintern uppehöll de sig med sina hjordar nedanför fjällen i Hede socken.

Hallens och Ovikens socknar 1883 innefattade skattefjällen Sällsjö, Hundhög och Tåssåsen. I socknen fanns fem samer med 4 500 renar. Sällsjö användes endast som vinterbetesplats. Utöver skattefjällen måste dock samerna även här söka sig utanför sina marker till skattemark utanför egentliga fjällen. Det skedde vanligen i april och maj för att kalvarna skulle få skydd i skogarna. Det kunde också ske i februari-mars om isskorpan på snön blivit för hård i fjällen.

Ovikens lappby 1895

Omfattade Sällsjö, Hundshög och Tossåsfjällen. Flyttade till de närmast fjällen belägna skogstrakterna. Hade genom avtal också fått rätt att vistas på enskildas ägor vid Börtnan och däromkring. Uppgavs ej flytta till Norge. Lappfogden tillade att Ovikens lappar i allmänhet höll sina renar i bättre vård än andra, men att genom de sammanblandningar som på senare år ägt rum, kan deras renar ha följt med på "strövtågen" nedåt bygden. Åre- och storsjölapparna beklagade dessa och förklarade att de härledde sig därav, att renarna förvildats till följd av den behandling de fått särskilt på Ljusnedals bruks ägor, därifrån de blivit skrämde genom nedskjutning. Lapparna önskade inget hellre än att återgå till normala förhållanden.

Ovikens lappby 1896 (Dahlqvist)

Ovikens lappby flyttade under december eller januari månad med renarna från trakten omkring sjön Glen ”ut på skogarne sydväst och söder om Hundhögen å Tossåsens och Lövdalens samt ända ner till Skålans byar, så att Ljunga älv utgör betesgränsen i söder. I Börtnan och Torsborg är jämväl vinterbeten. Om flyttningen går mera österut till Oviksbygden, äro Häggenåsens och Möckelåsens skogar gränsen för betningen”. Ibland ha renarna varit uppdelade i två grupper, då den norra gruppen vinterbetats i trakten av sjöarna Åmen, Hottön, Gesten och Håkern samt Sällsjö bys skogar ävensom inom Mattmars socken norr om järnvägen. Flyttningar har även skett genom Dammåns och Storåns dalgångar eller förbi Fjällsågen till Hallens socken.

Ovikens lappby 1898 (Brännström)

Uppgavs ”att fjällfolket nu (hösten 1898) sutte med sina renar i en hjord vid Glen, därifrån de i slutet av november eller början av december över Lövdalen komme att flytta dels till Ekorrlandet, där gamla visten funnes, dels till Torsborg, där de plägade bo i ”bolags-husen” och börjat uppföra en del kåtor å renbeteslandet, dels till Börtnan, dels till Viggesågen, dels ock till Havsjö å Bergsbyns fyllnadsjord”.

Ovikens lappby 1913 (Österberg m.fl.)

Berg (Börtnan, Grucken). De tre senaste åren i Klövsjö (Klövsjöfjället, renvakterna i Sandviksdalen), Vemdalen (Vemdalsfjällen, renvaktarna i Skalvallen). ”På dessa trakter har träffats överenskommelse med bönderna; lapparna betalar lega för Klövsjöområdet första året, men ej sedan. Vemdalsbönderna begärde i år 400 kronor för 2 månader, men saken är ännu ej avgjord... Klövsjöfjället vore av största vikt för vinterbetet.” Ett vittne uppgav att lapparna förr i tiden ibland om vintrarna flyttat ned till trakten av Bydalen och Hallen i Hallens socken, men inte under de senaste 15–20 åren.

Tåssåsens lappby i Hallens och Ovikens socknar 1910–1921 (Staaff)

Berg (Börtnan, Grucken, Torsborg, Viggesågen, Våvelberget), Klövsjö (nr 22 Klövsjöfjället två-tre år omkring 1912), Oviken (Lövdalen, Galberget, Svartås kronopark), Vemdalen (Henvålen under de senaste åren).

Tåssåsens lappby 1945 (Ernst Mancker)

Vinterland huvudsakligen området mellan Gruckensjöarna, Klöv-sjöfjällen, Skålan och Viggessägen. Enligt versionen i Acta lapponica gick flyttningarna över Börtnan eller Torsborg till Sandviksdalen.

9.3.3.3 Härjedalen och Idre**Härjedalen**

Herjedalens lappmark (Tännäs distrikt) hade enligt von Düben 1873 169 samer fördelade på norr- och sörsamer. De förra bodde i Mittådals- (3 familjer), Skärvagsdals- (5 familjer), Ljungrisdal- (3 familjer), Skars- och Helagsfjällen med 11 familjer varav 7 var renägande. De senare bodde på Grön- och Rutfjällen (16 familjer varav 12 var renägande). Ibland betraktade man dem som bodde på Grönfjället som särskilda (4 familjer) och kallade dem Väster-lappar. ”Under vintern gå Norr-Lapparne ned på Serf-fjället, Sör- och Vester-Lapparne ned på Högvåls och Fjetens områden (i Fjetdalen, 8 mil vester om Svegs kyrka, sitta årligen Lappar), mindre ofta, blott under svåra vintrar ned till Sånfjället. En del Sör- och Vest-Lappar gå vintertiden in på norskt område... De torde i allmänhet lefva fredligt med bönderna, ehuru dock klagomål ibland förnimmas; Lapparne äro dock nu så undanträngde på de kala fjällen, att de mångenstädes sakna skog till kåtor och bränsel. Uppgifterna lämnade av Dr. C.P. Åström.

I de dispyter som fördes 1879 mellan samer och markägare hävdade de sistnämnda att samerna i äldre tid endast vinterbetat vid Särvfjället medan samerna hävdade att de varit på fler ställen och framhöll Fjättdalen, Semlingen, Håsjövålen, Brännåsen, Högvålen, Gällåsen och Stuguvålen (se avsnitt 5.5.3).

I 1883 års *betänkande* beskrivs Härjedalen på följande sätt: ”Inom Herjeådalen, der antalet Lappar är 144, har, såvidt komiterade kunnat utröna, icke funnits någon lappmark i den bemärkelse som detta ord eger i Norr- och Vesterbottens län samt äfven i provinsen Jemtland. Lappar hafva emellertid antagligen derinom uppehållit sig och idkat renskötsel lika länge, som i de nordligare delarne af Sverige. De hafva intagit de närmast riksgränsen liggande fjällen från Helags- och Skarfdörrens fjäll i norr till Österdalarnes klump i söder, samt fört sina renar omkring än på svensk än på norsk sida om gränsen.”

Vid avvitrningen hade följande skattefjäll avsatts inom Tännäs socken och Storsjö kapell: Mittådals, Skärvaxdals och Ljungris norr om Ljusnan och Grön- och Rutfjället söder därom. Därtill avsattes, emedan nödig skog saknades vid Skärvaxdalen och Ljungris, Särvfjället som vinterstamhall. Antalet lappfamiljer i Tännäs var 17 och lika många var det i Storsjö. Liksom i Jämtland hade flera av lapparna andel i skattefjäll utan att ha renar. I stället hyrde de ut sin andel till andra samer.

Länsmannen hade för kommittén uppgett att samerna aldrig behövde lämna sina skattefjäll. Detta trodde kommitténs majoritet inte på. Andra uppgifter gav vid handen att lapparna i Grönfjället och Mittådalsfjället och de övriga fjällen inom Storsjö kapell förde sina renar på ”icke allenast å det till vinterstamhall upplåtna Serfjället och på de kring detta fjäll liggande skogstrakter utan äfven inom norskt område, dels att Rutfjällslapparne under samma årstid gå ned på Högvålens och Fjetens område. För öfrigt uppgifves, att de bofaste renegarne gerna se, att de Lappar, som sköta deras renar, åtminstone vintertiden hålla renarne på utmarken i närheten af egarnes boplatser”. Kommittén ansåg att de åt lapparna upplåtna markerna inte bara var snäva utan ”hvad värre är, sakna skog, som kan vid inträffande oväder och i öfrigt under vårtid lemna renarne det skydd, som är nödvändigt”. Lapparna tvingades på så vis röra sig över enskildas marker. Problemet försvårades av att hemmansägarna hade fäbodan spridda över stora områden. Fina vallar och ängar förekom i dalgångarna och på fjällsidorna och på våren är det svårt att avhålla renarna från dessa

1883 års betänkande innehåller i öfrigt inte några specificerade uppgifter om lapparnas flyttningvägar. Det gör däremot 1895 års lappkommitté i sitt betänkande 1896 och i konseljakten 1898 kring lappkommitténs 1895 förslag:

Tännäs lappby i Tännäs socken 1895

Efter utvidgningen genom inköp av större delarna av byarna Högvålen och Sörvattnet sträcktes vinterflyttningarna inte över fjällets (Rutfjällets och Grönfjällets) område. Under år med ogynnsam väderlek hade dock flyttningar skett till Fjätfjället, ”och möjligen kunde detta äfven i framtiden behöfvas”.

Tännäs lappby 1896 (Dahlqvist)

Lapparna betade sina renar från augusti månad till december i trakten av Myskelsjöarna, då de flyttade till Käringsjön ”och beta fram på båda sidor om sjön Rogen, till Vattensjöarne och jämväl ett litet stycke öster om sistnämnda vattendrag”. Ibland stannade de i denna trakt, men understundom flyttade de vidare till Lillfjället i Lillhärdals socken.

Tännäs lappby 1898 (Brännström)

Samma uppgift som 1896. En lapp meddelade att hans föräldrar under vintrarna med sina renar uppehållit sig ”i Härjedalen samt till och med i Kopparbergs län”.

Tännäs lappby 1913 (Österberg m.fl.)

Högvålen, Mälan, stundom ända ned till Kjölöset och Storfjäten i Lillhärdal.

Tännäs lappby 1910–1921 (Staaff)

Högvålen, Kärringsjön, Rösjöarna, Urgdalen, Storfjäten i Lillhärdal.

Tännäs lappby 1945 (Ernst Manker)

Vinterland söderut till gränsen mot Dalarna och vidare åt sydost till Storfjäten.

Mittådalen lappby i Storsjö och Tännäs socknar 1910–1922 (Staaff)

I Storsjö och Tännäs socknar. Under senare hälften av 1800-talet hade mittådalslapparna på vintrarna varit i Gangelåsarna inom Långå bys område eller i Särvfjället, båda i Hede socken, Anåfjället och Lillfjället i Ljusnedal. Vid Särvfjället hade de betat på ”enskildas marker inom Grundsjön, Särvsjön, Långå, Henådalen (?) och Henvålen samt Storsjö och österut mot Källberget (olika år efter betesförhållandena)”. Efter 1917 hade man varit i Sonfjället, Långå, Medskogen och Grundsjön i Hede socken.

Mittådalen 1945 (Ernst Manker)

Vinterlandområdet sydost om renbetesfjällen ned till Sånfjället, Hovärken och Häggingsfjället. Enligt versionen i Acta lapponica gick flyttningarna över Rändingsvallen – Högvålen till Strådalen.

Idre socken⁷⁴*Idre lappby i Idre socken (Kopparbergs län) 1895*

Kronoparker i Kopparbergs län hade genom medgivande i Kungl. brevet den 31 december 1888 upplåtits som stamhåll. Genom avtal hade lapparna också fått rätt att vistas på ”enskildes angränsande marker”. Tidtals under vintern vistades de på marker inom Tännäs, som föreslagits till inköp.

Idre lappby 1896 (Dahlqvist)

Hade sitt betesområde å Särna norra kronopark och förde i allmänhet inte sina renar utom detta område.

Idre sameby 1898 (Brännström)

Inga uppgifter.

Idre lappby 1913 (Österberg m fl)

Lillhärdal (Fjätdalen).

Idre lappby 1910–1921 (Staaff)

Hede (ett år i Ransundet), Idre (Hällsjön, Grundagen, Grövelå-dalen, Höstsättern, som var huvudplatsen i äldre tid, Nipfjället, Nedre Hågådalen och Storådalen), Linsell (Sörvattnet), Lillhärdal (Fjätdalen, Storfjäten, sedan de av de bofasta vägrats att flytta dit hade de haft sina vintervisten i Höstsättern, Lövåsen och Grövelå-dalen. Under senare tid – mellan 1902 och 1917 – hade de flyttat till Sörvattnet – av kronan inköpt 1889 – i Linsell. Betade också i angränsande delar av Lofsdalen by, Tännäs (Högvålen).

Idre lappby 1945 (Ernst Manker)

Vinterland åt sydost till Storfjäten, i den östra delen gemensamt med Tännäs vinterland. Enligt versionen i Acta lapponica betar man ”inom den för renbetning upplåtna kronoparken i Idre kommun samt å intilliggande renbetesfjäll till Kölosen.

⁷⁴ Idre var sedan 1651 kapellförsamling under Särna och blev 1918 egen socken.

9.4 Sakägarnas medverkan och uppfattning i vissa frågor

Renskötselområdet är ett vidsträckt område och framför allt många markägare är berörda av renskötseln. Av naturliga skäl finns därför olika uppfattningar om innebörden av renskötselrätten.

I utredningen har vi valt att utgå från att *samebyarnas uppfattning* om den yttre gränsen motsvaras av den redovisning som sker på kartan ”*Nuvarande markanvändning, Ren 2000*”, se kartsåpet på Internet.⁷⁵ Denna karta bygger på uppgifter som samebyarna i sina markanvändningsplaner redovisat till länsstyrelserna som sammanställt och bearbetat uppgifterna.

Att hitta en enhetlig *uppfattning på markägarsidan* ter sig mer vanskligt. Under utredningsarbetet har vi erfarit att vissa markägare vill gå så långt att de inte accepterar att renskötselrätt finns på privat mark, inte ens på åretruntmark ovanför odlingsgränsen. De experter som deltagit i utredningen har på kartan ”*Markägarnas erfarenheter*”⁷⁶ beträffande Jämtlands län markerat var renbete förekommit samt beträffande hela renskötselområdet markerat en linje som redovisar yttre gränsen för traditionell närvaro av ren vintertid enligt markägare. Experterna har dock understrukit att de inte tagit ställning till den rättsliga betydelsen – såvitt gäller vinterbetesmarkerna – av det renbete som förekommit. De har också särskilt framhållit den uppfattningen att deras yttre linje såsom den redovisats inte utesluter att det innanför den kan finnas områden – större och mindre – som inte besöks av renar och därför inte belastas av renskötselrätt. Beträffande området utanför den yttre linjen har markägareexperterna framfört den uppfattningen att den eventuella rätt som möjligen kan ha funnits där i äldre tider under alla förhållanden har utsläckts eftersom den enligt markägarna inte tagits i anspråk under mycket lång tid.

I sammanhanget har från markägarsidan betonats att flera större skogsbolag accepterar renbete på sina marker, trots att bolagens uppfattning är att renskötselrätt inte föreligger på delar av markerna. Bakgrunden till detta ställningstagande är att skogsbolagen ansökt om godkännande – certifiering – av Forest Stewardship Council (FSC), som är en oberoende internationell medlemsorganisation som skall uppmuntra till ett miljömässigt, samhällsnyttigt och ekonomiskt livskraftigt bruk av världens skogar. I samband

⁷⁵ Avsnitt 7.7.

⁷⁶ Se karta 7.7.12.

med att bolagen skulle certifieras enligt FSC åtog de sig särskilt att följa princip 3 i FSC-standarden. Denna princip ställer krav på respekt för urbefolkningens rättigheter. De svenska skogsbolagens åtagande har inneburit att de skall ta "hänsyn till den samiska renskötseln som bedrivs på markinnehavet om det befinner sig inom det område som i Lantbruksstyrelsen, Statens Planverks rapport 44 del 5, 1978, anges som renskötselområde". Kartan, beskriven under punkt 7.6.9 i denna utredning, ansågs i brist på annat kartmaterial vara den i sammanhanget mest lämpade. Med anledning av Gränsdragningskommissionens slutsats att renbete även efter år 1971 kan ge upphov till urminnes hävd har bolagen särskilt framhållit att renbete som accepteras endast för att erhålla certifiering inte är av sådant slag att hävd kan anses uppkomma. Motsvarande synsätt från markägarsidan har framförts även från andra skogsbrukare. För det s.k. familjeskogsbruket finns nämligen ett alternativt certifieringssystem, benämnt PEFC (Program for Endorsement of Forest Certification Schemes) som också har krav på att urbefolkningen inte motarbetas. De privata markägarna har framfört att renskötsel som sker med stöd av godkännande för att uppfylla kraven för certifiering enligt PEFC inte heller är av sådant slag att hävd kan anses uppkomma.

Markägarna har särskilt framhållit att det innanför den gräns som dragits upp av denna utredning kan finnas marker som till följd av naturförhållanden eller samhällsutbyggnaden inte är ägnade att användas till renskötsel samt att det i övrigt är stor skillnad mellan olika trakter när det gäller deras betydelse för rennäringen. Många markägare har framfört att man befarar att den egna näringen på fastigheter inom renskötselområdet kan komma att försvåras genom bestämmelser i en framtida lagstiftning om samverkan och samråd med rennäringen.

Under utredningsarbetet har möten hållits med markägare och andra berörda. Alla i de berörda områdena som kunnat lämna uppgifter har vi givetvis inte kunnat träffa men de som vi har varit i kontakt med har kunnat bidra med värdefull information. Många äldre människor har i dessa sammanhang berättat om sina iakttagelser och erfarenheter, som i flera fall gäller händelser under första halvan av 1900-talet.⁷⁷ Några har också berättat om vad de hört från

⁷⁷ En sagesman uppgav till ett exempel "Han har bott i Svensbyn i hela sitt liv. Byn är belägen strax väster om Piteå. Han (sagesmannen) minns en gång i sin barndom, år 1943 eller 1944, hur samer, antagligen från familjen Blind, passerade med sina renar på ena sidan av Mjösjön. De hade varit på Pitholmsheden och drev hjorden tillbaka till fjällen. Detta var enda gången sagesmannen fram till i mitten av 1970-talet såg renar vid Svensbyn---"

äldre släktingar. I samband med dessa möten och senare har vi också mottagit visst skriftligt material från båda sidor. Dessa uppgifter och detta skriftliga material kommer i behövlig utsträckning att kommenteras i kapitel 11.

10 Rättsliga utgångspunkter. Urminnes hävd

10.1 Kommissionens utgångspunkter

Renskötselrätten grundas enligt bestämmelsen i 1 § rennäringslagen på urminnes hävd.

Redan nu bör understrykas att rättsfiguren urminnes hävd, trots att den funnits under mycket lång tid, till stora delar har oklar betydelse och att den blivit mycket sparsamt belyst i rättspraxis. Det ter sig därför vanskligt att komma till säkra slutsatser i många frågor. Kommissionen har försökt finna ett rimligt förhållningssätt till problemen.

Det är viktigt att framhålla att vårt uppdrag inte är att lämna förslag till lagändringar. Förhållandet till rättsreglerna utgår därför från principen om *de lege lata*, lagen som den är, till skillnad från *de lege ferenda*, lagen som bör göras. Man skall dock ha klart för sig att rätten hela tiden utvecklas. Sålunda har på senare tid folkrättsliga synsätt allt mera kommit att präglade rättstillämpningen. När det gäller de aktuella frågorna har dock inte folkrätten, såvitt vi kunnat bedöma, än så länge inverkat på gällande svensk rätt.

Det finns inom andra rättssystem än det svenska ägande- och brukanderättsformer som tillkommer ursprungsfolk. I kapitel 13 redovisas en internationell jämförelse. Av särskilt intresse är därvid vad som i Norge och Finland gäller i fråga om samernas rättigheter. Det är uppenbart att en undersökning av förhållanden i andra länder kan ha betydelse när det gäller att finna lösningar *de lege ferenda* på rättsliga problem. Däremot är det mera vanskligt att med utgångspunkt från internationella jämförelser dra slutsatser om gällande svensk rätt. Dock har vi i vissa hänseenden tagit intryck av norsk doktrin och rättspraxis.

Rättsfiguren urminnes hävd fick sitt lagstöd i 15 kap. äldre jordabalken (1734 års lag). Den tog närmast sikte på fastighetsrättsliga förhållanden inom bondesamhället. När samernas renskötselrätt först lagfästes genom 1886 års lag återopades urminnes hävd också

som en rättslig grund för denna i lagens förarbeten. I flera hänseenden saknar rekvisit för jordabalkens urminnes hävd relevans när rättsfiguren skall tillämpas på renskötselrätten. Vi har därför ansett att urminnes hävd till renskötselrätt bör betraktas som ett särskilt rättsinstitut, vilket dock i tillämpliga delar bör tolkas i enlighet med vad som gällt enligt jordabalken.

I den följande framställningen kommer den närmare betydelsen av urminnes hävd att utvecklas. Vi tar därvid först sikte på det allmänna rättsinstitutet enligt äldre jordabalken och går därefter in på vad som bör anses gälla i fråga om urminnes hävd till renskötselrätt.

10.2 Hävdbegreppet. Jämförelse med besittning

Hävd är detsamma som en rätt grundad på långvarig besittning.¹ Inom juridiken förekommer begreppet besittning i skilda sammanhang och betyder i korthet att någon har kontrollen, rättsligt eller rent faktiskt, över olika sorters egendom. Vad ett sådant innehav konkret innebär i det enskilda fallet kan variera beroende på vilken sorts egendom det rör sig om. Ett enkelt exempel är att den som bär ett föremål på sig har föremålet i sin besittning. Vad gäller fast egendom kan det röra sig om ett faktiskt utnyttjande av ett område för olika ändamål, t.ex. väg. Främst torde emellertid den rättsliga bestämmanderätten och kontrollen vara utslagsgivande vid fastighetsbesittning. I vissa sammanhang kan lagfart jämföras med besittning, se 16 kap. 1 § jordabalken rörande tio- eller tjugoårig hävd eller 4 kap. 24 § utsökningsbalken vad gäller utmätning.² Besittningen kan ske med eller utan rätt. Dock brukar man presumera att besittaren har en rätt som uttrycks genom besittningen, men så behöver inte alltid vara fallet. Som regel åtnjuter besittaren – även om det inte finns någon bakomliggande materiell rätt – ett straff- och civilrättsligt skydd.³

¹ Svenska Akademiens Ordbok.

² Frågeställningen är utförligt analyserad av Bertil Bengtsson i uppsatsen "Om fastighetsbesittning och besittningsrubbnings" i festskrift till Hans Thornstedt 1983.

³ Olovliga besittningsrubbnings kan straffas som egenmäktigt förfarande eller självtäkt. I avvaktan på utgången i tvistemål kan rubbat besittningsförhållande återställas genom handräckning eller genom säkerhetsåtgärd med stöd av 15 kap. 4 § rättegångsbalken. Ett inte ovanligt fall är att handräckning meddelas för att öppna en väg, som stängts av, trots att den under lång tid begagnats av annan. Genom det långvariga nyttjandet anses ett långvarigt besittningsförhållande ha uppkommit. Förfarandet bygger på praxis som utvecklades vid tillämpningen av 191 § i 1877 års utsökningslag, se Bertil Bengtsson, Allemansrätt och markägarskydd, 2 uppl. s. 22.

Med urminnes hävd avses en hävd som pågått under avsevärd tid.

10.3 Historisk bakgrund till rättsfiguren urminnes hävd

10.3.1 Romersk rätt

I den romerska rätten förekom ett hävdeinstitut, benämnt *Usucapio*. Dess syfte var först och främst att kunna bota en brist i ett förvärv, vars laglighet inte gick att styrka på annat sätt. För att sådan hävd skulle uppstå krävdes att förvärvet var rättsenligt, att besittningen övergått och att de berörda när hävden inleddes var i god tro om förvärvets rättsenlighet. Skillnader gjordes mellan egendom i Rom och i övriga delar av riket.

10.3.2 Svensk rätt

Redan de första svenska landskapslagarna från tidig medeltid kan man skönja ett institut som liknar hävd. Vad det handlade om var att lång tids nyttjande kunde ge upphov till "äganderätt" i sådana fall där det inte gick att styrka laglig åtkomst. Ett exempel är Östgötalagen från slutet av 1200-talet som talar om en tidsrymd som motsvarar den tid det tagit för tvenne gårdsgårdar att ruttna och en tredje att bli uppsatt.⁴

Via den kanoniska (kyrkliga) rätten anses urminnes hävd ha förts in i de första landslagarna (Magnus Erikssons landslag 1350 och Kristoffers landslag 1442). Hävden innebar att den som besittit och brukat jord längre än någon minns skulle anses som rättmätig innehavare till jorden. Tvister om urminnes hävd vid domstolarna kunde gälla äganderätt men även andra frågor aktualiserades, exempelvis gränser, rätt till nyttjande av skogs- och ängsmark och andra fall som gällde åtkomsten till viss jord.⁵

I 1734 års lag reglerades urminnes hävd i 15 kapitlet. I kapitlets första paragraf angavs den närmare innebörden: "Det är urminnes hävd: där man någon fast egendom eller rättighet i så lång tid okvald och ohindrad besittit, nyttjat och brukat haver, att ingen minns, eller av sanna sago vet, huru hans förfäder, eller fångesmän

⁴ 28 kap 4 § byggningsbalken i Östgötalagen. Se "Sedvana och tradition i senmoderna rättskulturer". Föredrag av Kjell Åke Modéer i Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur i Uppsala den 13 oktober 2004. Föredraget skall publiceras som en artikel och kopia av manuset förvaras i Gränsdragningskommissionens arkiv.

⁵ Maria Ågren, Att hävda sin Rätt.

först därtill komne äro.” Vidare föreskrevs i 2 och 3 §§ vissa undantag för områden där urminnes hävd inte kunde uppstå.⁶ Slutligen innehöll 4 § en regel om hur bevisning för hävden skulle vara beskaffad.

I nya jordabalken, som trädde i kraft 1972, utmönstrades begreppet urminnes hävd. Att så skedde berodde på att man ansåg att de fastighetsrättsliga förhållandena numera blivit tillräckligt utredda så att fastighetsboken på ett fullständigt sätt kunde redovisa ägandet till jorden. Därmed ansågs det ”föga förenligt med de anspråk på reda och klarhet som måste uppställas i rättsförhållanden rörande fast egendom att lita till ett rättsinstitut av denna obestämnda natur”.⁷

Enligt övergångsbestämmelserna till 1972 års jordabalk gäller de rättigheter pga. urminnes hävd som uppkommit innan balken trätt i kraft. Urminnes hävd levde vidare kvar i jaktlagen fram till 1987. I en särskild lag, nämligen lagen (1952:166) om häradsallmänningar, finns institutet fortfarande kvar.

10.3.3 Kort om vissa utländska rättssystem

Också i utländska rättssystem har motsvarande hävdinstitut förekommit. I äldre tysk rätt fanns institutet, vilket dock utmönstrades genom att det inte togs med i de stora lagkodifikationerna under 1700- och 1800-talen. Även i de stater där *fransk rätt* kom att tillämpas försvann begreppet vid samma tid. Emellertid gäller övergångsbestämmelser liknande de svenska.⁸ Också den *anglosachsiska* rätten erkänner rättigheter som grundas på lång tids brukande. Enligt *common law* kan den som inte har annan rätt till egendom grunda äganderätt på grundval av långvarigt nyttjande om han själv eller föregående innehavare haft besittning ”*within the time of human memory*”. Vidare finns särskild lagstiftning, som medför att långvarigt nyttjande ger upphov till rättigheter.⁹

I *norsk rätt* finns en motsvarighet till urminnes hävd, nämligen *alders tids bruk*, som också utgör den rättsliga grunden för renskötselrätten. Alders tids bruk har växt fram under historiens gång och

⁶ Reglerna om urminnes hävd är inte tillämpliga vid tvister grannar emellan i en by och inte heller beträffande områden som inte är avgränsade. Syftet med undantagsbestämmelserna var att hindra att vissa regler i byggningsbalken sattes ur spel genom urminnes hävd, se hovrättens dom i Renbetesmålet s. 17 och Bertil Bengtsson Samerätt s. 12.

⁷ SOU 1960:25 II s. 500, Lagberedningens förslag till jordabalk 1909 del II s. 288–304.

⁸ Lagberedningens jordabalksförslag 1909 s. 289–291.

⁹ Gunnar K Eriksen, Alders tids bruk, s. 27–28.

kan också översättas till ”gammel skikk og bruk”.¹⁰ Enligt den norska *reindriftsloven* är ”retten til å utøve reindrift i reinbeiteområde ---en bruksrett som uten hensyn til hvem som eier grunnen og så langt ikke det følger av særlige rettsforhold, omfatter” (vissa i lagen angivna befogenheter). Att rätten grundas på *alders tids bruk*, motsvarande urminnes hävd, anges i förarbetena till *reindriftsloven* och dess föregångare utan att institutet är lagfäst.¹¹ Rättsfiguren synes ha gett upphov till en betydligt rikare rättspraxis i Norge än i Sverige.

Vid sidan av *alders tids bruk* finns en särskild *Lov om hevd* (*hevdloven*) som ger den som använt lös eller fast egendom under viss tid bruks- eller äganderätt.¹² Detta institut företer vissa likheter med *alders tids bruk* men dess innehåll – främst kravet på intensivt individuellt brukande – gör den föga användbar för samiska bruksrättigheter.

10.4 Grundläggande förutsättningar för urminnes hävd enligt äldre jordabalken

10.4.1 Laga fång eller endast presumtion?

I doktrin och praxis sedan äldre tider har två skilda uppfattningar gjort sig gällande beträffande innebörden av begreppet urminnes hävd. Tvistefrågan har varit om den urminnes hävden skall betraktas som ett laga fång eller endast som en presumtion för att en rätt uppstått.¹³ Högsta domstolens praxis under 1900-talet synes inte vara helt klar i detta hänseende. I några fall har nyttjandet bedömts som både ett bevis- och ett rättsfaktum.¹⁴

¹⁰ Eriksen a.a. s. 25 med där angivna fotnoter.

¹¹ Två förslag om att på motsvarande sätt som i Sverige i lag erkänna att reindriften grundas på *alders tids bruk* har inte genomförts.

¹² Jfr. ovan under avsnitt 10.2.

¹³ Undén, *Svensk Sakrätt II fast egendom tredje upplagan* s. 142 med där angivna fotnoter.

¹⁴ Se t.ex. NJA 1923 s. 69, 1952 s. 199 och 1979 s. 44.

10.4.2 Sammanfattning av kriterier

Oavsett vilket förhållningssätt man intar krävs enligt lagtexten vissa grundläggande förutsättningar för att urminnes hävd skall anses föreligga. Nyttjandet skall ha varit långvarigt och pågått "i så lång tid---att ingen minns, eller av sanna sago vet" när brukandet påbörjades. Vidare skall den utövade rätten inte ha ifrågasatts av andra, vilket följer av formuleringen "okvald och ohindrad". Därutöver krävs att utövaren varit i god tro om brukandets rättsenlighet. Hävden måste också vara kontinuerlig; det bör inte ha förekommit alltför långa uppehåll.

10.4.3 Långvarigt nyttjande. Krav på "90-årig" hävd?

Kravet på långvarigt nyttjande är väsentligt och ofta något som diskussioner om urminnes hävd inleds med. Att det krävs en förhållandevis lång tid följer av bestämmelserna i äldre jordabalken 15 kap. 1 § och 4 § som går ut på att brukandet skall ha inletts för så länge sedan att ingen levande minns eller från sina anfäder hört när det påbörjats.

I doktrinen (Undén) har uttalats att även om något visst tidsmått inte är angivet, man brukar uppställa den regeln att urminnes hävd skall avse två mansåldrar, utgörande tillsammans ungefär 90 år.¹⁵ Uttalandet synes ha fått visst genomslag.

10.4.4 Nyttjande utan invändningar

För att urminnes hävd skall uppstå krävs att nyttjandet skett utan protester från andra som skulle kunna ha motstående intressen. Den omständigheten att protester uteblir (passivitet) är således en i detta sammanhang viktig förutsättning.

I ett viktigt avseende skiljer sig passivitet vid urminnes hävd från passivitet inom andra områden i civilrätten. För att rättsverkningar skall uppkomma genom passivitet krävs i allmänhet att den som varit överksam skall ha haft en faktisk kunskap om det förhållande som motparten åberopar till stöd för sin rätt.¹⁶ I fråga om urminnes hävd torde det däremot inte krävas att sådan kunskap föreligger hos markägaren, främst beroende på att förhållandet spänner över

¹⁵ Undén a.a. s. 146.

¹⁶ Ulf Cervin, Passivitet Inom Civilrätten s. 126.

så lång tid att parterna i en tvist undantagslöst inte är desamma som då hävden inleddes.¹⁷

10.4.5 Kravet på god tro

Kravet på god tro innebär att den som brukat mark inte kan göra gällande urminnes hävd om han eller hon insett eller bort inse att bruket inte varit berättigat. I norsk doktrin är detta krav på brukandet tydligt, däremot inte i den svenska litteraturen. Möjligen skulle man kunna läsa in ett krav på god tro i bestämmelserna i 15 kap 2–3 §§ i äldre jordabalken som gick ut på att hävd inte kunde åsidosätta regler om gränser mellan byar och att hävden måste avse avgränsade områden.

10.4.6 Hävd som ensam grund för anspråk

I norsk rätt finns en princip som innebär att hävden skall utgöra ensam grund för anspråk; den som har *saerlig hjemmel* kan inte dessutom åberopa *alders tids bruk*. Den som avtalsvis eller annars tillåts bruka egendom sägs i stället ha ett *hjemlet bruk* eller ett *tålt bruk*.

Sannolikt gäller samma princip också enligt svensk rätt.¹⁸ All mark har från början varit föremål för ursprunglig ockupation men den som förvärvat fast egendom genom överlåtelse brukar åberopa överlåtelsen och inte egen och tidigare ägares hävd.

10.5 Urminnes hävd till renskötsel. Gränsdragningskommissionens ställningstagande

10.5.1 Renskötselrättens allmänna karaktär

Renskötselrätten är en bruksrätt som enligt 1 § rennäringslagen ger samer som är medlemmar i samebyar rätt att använda mark och vatten till underhåll för sig och sina renar. Rätten omfattar också befogenhet att tillgodogöra sig vissa andra rättigheter, såsom rätt till jakt, fiske och visst skogsfång. Renskötarna har också rätt att i viss omfattning anlägga stängsel och mindre byggnader.

¹⁷ Se Cervin a.a. s. 130.

¹⁸ Se ett uttalande i äldre doktrin, Lindblad, Prescription andra upplagan 1845 s. 127.

Renskötselrätten skiljer sig på många sätt från andra sorters bruksrätter, främst på det sättet att den är kollektiv för samer och inte möjlig att överlåta.¹⁹ Rennäringslagen reglerar utövningen av rennärningen i en rad olika avseenden. Bestämmelserna har både offentlighetsrättslig och civilrättslig karaktär. Vissa bestämmelser tar sikte på interna förhållanden inom samebyn, medan andra styr utövningen av rennärningen i förhållande till utomstående. Renskötselrätten har ett grundlagsstöd i 2 kap 20 § regeringsformen.

Viktigt är att renskötselrätten i förhållandet till de fastigheter som den utövas på anses vara en *särskild rätt*. Med särskild rätt avses en begränsad rätt - såsom panträtt eller servitut - som förutsätter en "moderrättighet" (vanligen äganderätt) som belastas av den särskilda rätten.²⁰ Detta är ett sätt att markera att rätten är en civil rättighet. Den är därmed grundlagsskyddad på samma sätt som äganderätten (se RF 2 kap 18 § 2 st och artikel 6 punkt 1 i Europakonventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna).

10.5.2 Gränsproblematiken

Den nuvarande rennäringslagstiftningen innehåller administrativa gränser som delvis avviker från de gränser av detta slag som annars gäller i riket, såsom läns- och kommungränser. Sålunda får renskötsel bedrivas i renskötselområdet inom områden, vilka betecknas som *trakter och mark* (3 § rennäringslagen) Marken indelas i *byområden*, som i sin tur består av *betesområden* (6 och 11 m.fl. §§ rennäringslagen). Behörig myndighet när det gäller att fördela betesområden mellan samebyarna är länsstyrelse (7 § rennäringslagen).²¹ Termerna mark och område finns också på olika ställen i den fastighetsrättsliga lagstiftningen i övrigt och användes för att beskriva större eller mindre ytor. Det får anses oklart om de olika orden har skild betydelse eller om användningen av de olika termerna är ett utslag av en stilistisk strävan att undvika upprepningar. Precis som i rennäringslagstiftningen är begreppen inte definierade.

Fastighetsbegreppet är inte direkt tillämpligt på den indelning som sker med stöd av rennäringslagen. Så långt är emellertid klart

¹⁹ För närmare analys av renskötselrättens rättsliga konstruktion, se Bertil Bengtsson i *Fastighetsrättsliga Studier till minnet av Sten Hillert* s. 47–65 och *Festskrift till Carsten Smith* s. 59–80.

²⁰ Hessler, *Allmän sakrätt* s. 25.

²¹ Ett exempel på att rikets administrativa gränser inte stämmer med renskötselns organisation är att visa samebyar med säte i Norrbottens län har betesområden inom Västerbotten.

att rennäringens åretruntmarker är geografiskt bestämda, vissa med ledning av läns-, odlings- och lappmarksgränsen och andra med fastighetsgränserna, nämligen renbetesland och renbetesfjällen.²² Vidare finns en koppling av renskötselrätten till enskilda fastigheter genom en särskild förordning. Enligt 23 § lagen (2004:224) om fastighetsregister skall nämligen i fastighetsregistret antecknas att staten intill juni 1992 ägde vissa fastigheter inom renskötseområdet; därmed skall det vara underförstått att fastigheten kan vara belastad av renskötselrätt. Skrivningen syftar på de fastigheter inom lappmarken nedanför odlingsgränsen som utgör åretruntmarker och som av staten överlåtits till enskilda.

10.5.3 Urminnes hävd till renskötsel och sedvanan

I riksdagsdebatten på 1870-talet,²³ liksom i förarbetena till rennärlingslagarna 1886 och 1898, uttalades att renskötselrätten är en med servitut likartad rätt som grundas på urminnes hävd.²⁴ I lagtexterna, liksom i Lappkodicillen från 1751, använde man däremot inte begreppet urminnes hävd utan där talades det om trakter som besökts med stöd av gammal sedvana eller där rennäring bedrivits av ålder. Först 1993 togs begreppet urminnes hävd in i lagen. Detta gjordes för att markera att den samiska rätten till renskötsel såsom Högsta domstolen fastslog i Skattefjällsmålet är en stark grundlagskyddad bruksrätt som inte bygger på lag eller upplåtelse.²⁵ Fortfarande talas dock i 3 § rennärlingslagen om trakter som besöks av ålder. De olika termerna *av ålder*, *sedvana* och *urminnes hävd* framstår därför i någon mening som parallella begrepp. Det som är speciellt för *urminnes hävd* är att begreppet fått beteckna ett rättsinstitut enligt äldre jordabalken. Med sedvana menas däremot i allmänhet regler som existerar i ett samhälle, men som inte är formellt

²² Dessa fastigheter är visserligen inte angivna med registerbeteckning i lagtexten men det råder ingen tvekan vilken egendom som avses. Att en fastighet utgör renbetesfjäll redovisas i fastighetsregistret under rubriken övrigt i avsnitt 2 i registret.

²³ JJ Nordström i Första kammaren den 27 april 1871, se protokoll Första Kammaren 1871 band III s. 188m.189m.

²⁴ Kungl Maj:t prop. 1886 nr 2 s. 34–35 (statsrådet von Steyern, se utdrag af protokollet öfver justitiedepartementens ärenden, hållet inför Hans Maj:t Konungen i Statsrådet å Stockholms slott Fredagen den 11 december 1885). von Steyerns inlägg var en gensaga mot justitierådet Olivecronas uppfattning såsom den redovisades i protokollet öfver lagärenden, hållet uti Kongl. Maj:ts Högsta Domstol Fredagen den 21 november 1884, se betänkandet 1896 med förslag till Lag om de svenska lapparnes rätt till renbete i Sverige s. 33–36). Se även avsnitt 6.2.2.

²⁵ Se prop 1992/93:32 bilaga 2 s. 90–91.

stiftade. Vissa seder utgör enbart normer för mänskligt uppförande, medan andra anses trots avsaknaden av formella bestämmelser vara rättsligt förpliktande. Enligt uttalanden i förarbetena till 1886 års lag anses lapparnas flyttningsrätt höra till den senare gruppen.

Det är inte omöjligt att man med avsikt avstod från att i lagtext använda begreppet urminnes hävd i de äldre rennäringslagarna. Äldre jordabalkens rättsinstitut passar nämligen i flera avseenden inte in i sammanhanget.

Urminnes hävd enligt jordabalken åberopas för att fastställa en fastighets (eller en samfällighets) omfattning i förhållande till andra eller för att konstatera ett servitutsförhållande mellan härskande och tjänande fastighet. En sedvana som är knuten till en befolkningsgrupp eller en yrkeskår kan inte läggas till grund för urminnes hävd enligt äldre jordabalken även om sedvanan på ett i övrigt servitutsliknande sätt belastar en viss fastighet. Urminnes hävd enligt rennäringslagstiftningen är knuten till samerna som folkslag – inte till härskande fastigheter.

Urminnes hävd enligt äldre jordabalken åberopas av den som inte kan bevisa någon annan rättsgrund till sin eller sina fångsmäns besittning. Den renskötsel som av samer bedrevs före 1886 var till stora delar inte i avsaknad av särskild rättsgrund. Som framgått av historiken kvarstod då indelningen i lappskatteland inom stora delar av renskötselområdet – låt vara att innehavarnas rättigheter efter hand tunnats ut. I den mån som renskötseln bedrevs utanför det egna lappskattelandet hade betesrätten ofta en rättslig grund i avtal med en fastighetsägare eller en lappskattelandsinnehavare. Innebörden av 1886 års lagstiftning var att urminnes hävd fick ersätta tidigare bestående rättsgrunder.

Urminnes hävd till renskötsel tillkommer enligt rennäringslagstiftningen samerna som folkslag. Rennäring bedrivs emellertid (såväl före som efter 1886) av enskilda samiska företagare eller av till sin omfattning mera begränsade kollektiv. Innebörden av 1886 års lagstiftning var att samers individuella rättigheter i förhållande till markanvändningen upphävdes.

Vi menar att de särdrag som kännetecknar urminnes hävd till renskötsel i förhållande till urminnes hävd enligt äldre jordabalken motiverar att man talar om i princip skilda rättsinstitut. Detta utsluter inte att man i tillämpliga delar hänför sig till äldre jordabalken för tolkningen av renskötselrätten.

10.5.4 Renskötselrätten är en civil rättighet

Av förarbetena till renbeteslagarna 1886 och 1898 framgår att renskötselrätten betraktades som en civil rättighet. Senare under 1900-talet gjorde sig dock för en tid ett annat förhållningssätt gällande. Vid tillämpningen av 1928 års lag intogs närmast den ståndpunkten att renskötselrätten enbart var en sorts näringsrätt – ”lappprivilegium” – som inte åtnjöt samma skydd som äganderätt; synsättet är påtagligt även i Renbetesmarksutredningen.²⁶ Av denna utrednings betänkande 1966 framgår att man ansåg att samerna med hänsyn till andra intressen kunde begränsa sig till att använda vissa marker, trots att sedvanerätten i och för sig gav dem rätt till mer omfattande områden. Man tycks inte ha ansett att en sådan inskränkning skulle utgöra ett otillåtet ingrepp i en rättighet.

Inställningen ändrades emellertid. Mot slutet av 1970-talet, bl.a. efter målet om Alta-älven i Norge,²⁷ synes ett annat förhållningssätt ha gjort sig gällande, något som kom till uttryck i HD:s domskäl i Skattefjällsmålet. Renskötselrätten anses numera vara jämställd med äganderätt vid tillämpningen av egendomsskyddet enligt 2 kap 18 § RF.

10.5.5 Sedvanan måste ha anknytning till tamrenskötseln för att vara relevant

Som tidigare framhållits innebär renskötselrätten enligt nu gällande lagstiftning att renägarna utan särskild upplåtelse och utan att behöva betala för nyttjandet har rätt att för sin näring använda marker som ägs av andra. Rätten grundas ytterst på historiska förhållanden, nämligen sedvanan. Frågan blir vilken sedvana som skall medföra denna rätt.

Samernas huvudnäringar i äldre tider var fiske och jakt – däribland jakt på vildren. Näringarna utövades från i huvudsak stationära boplatser. Dessa fanns i skilda delar av landet – även i områden utanför dagens renskötselområde. Först under 1600-talet övergick samerna till att såsom huvudnäring bedriva tamrenskötsel med större hjordar med vilka man vintertid flyttade från fjällområdet till

²⁶ Utredningen ägnade sig åt att undersöka hur renskötseln skulle bedrivas på ett rationellt sätt. Det ekonomiska nyttotänkande som präglade statens inställning till jordbruket gjorde sig gällande även här. Se vidare avsnitt 7.6.8.

²⁷ Se kapitel 13.

skogsländet. I redogörelsen för den historiska bakgrunden beskrivs hur dessa besök med renar avspeglat sig i källmaterialet.²⁸

Enligt vår uppfattning bör den sedvana som skall vara rättighetsgrundade avse tamrenskötsel. Det räcker således inte att man av det historiska materialet enbart kan konstatera förekomsten av samisk närvaro på en viss plats. Härav följer att man inte behöver gå längre tillbaka än till tiden för övergången till den nomadiserande renskötelsen. En annan sak är att sättet att utöva renskötsel precis som andra näringar ändrats över tiden, beroende både på renskötelsens egna villkor och på yttre orsaker. En följd blir då att man som regel måste acceptera att sedvanan i historisk tid kan ha tagit sig andra uttryck än i dag. Den omständigheten att dagens extensiva renskötsel kan medföra större belastning för vissa områden än äldre tiders intensiva renskötsel saknar således i princip betydelse för bedömningen av om sedvanerätt föreligger eller inte.

10.5.6 En tolkning helt i enlighet med äldre jordabalken kan leda till felsyn (dilemmat med Prokrustesbädden)²⁹

Som tidigare framhållits kan institutet urminnes hävd till renskötsel inte i alla lägen tillämpas i enlighet med vad som gällt i fråga om urminnes hävd enligt äldre jordabalken. Om man skulle göra det finns det nämligen en risk för att syftet med att markera att renskötselrätten bygger på urminnes hävd förfelas och att lagändringen 1993 paradoxalt leder till en försvagning av samernas rätt. Exempel på en sådan felsyn kan hämtas från Renbetesmålet, i vilket mål markägarna med stöd av bestämmelse i äldre jordabalken invände att de omtvistade markerna inte kunde bli föremål för urminnes hävd eftersom de utgjorde icke avgränsade områden mellan byar. Den bestämmelsen har emellertid sin upprinnelse i förhållanden på 1600–1700-talen då det uppstod tvister med anledning av att gränser mellan byar rubbades genom urminnes hävd; självfallet kunde dessa principer inte användas för att hindra renskötsel, varför denna invändning underkändes. Överhuvud taget blir det fel om man i dessa sammanhang helt utgår från praxis och doktrin som gäller hävd till jordbruksmark. Till vissa delar måste

²⁸ Se avsnitt 5.4.

²⁹ Prokrustesbädd efter den grekiska sagan om Prokrustes, namn på en rövare som lade alla främlingar i en säng och tänjde ut dem, om de var för korta, eller stympade dem, om de var för långa. I dag är begreppet ett bildligt uttryck som beskriver tillämpning av principer som helt saknar eller har bristande verklighetsanknytning.

man rimligen ta hänsyn till renskötselns förutsättningar; bruket sker extensivt över stora ytor och kan – beroende på tillgång till bete³⁰ – variera över tiden.³¹

10.5.7 Lång tids nyttjande bör vara omkring 90 år

I doktrinen och rättstillämpningen görs oftast gällande att det krävs omkring 90 år för att urminnes hävd skall uppstå. Denna tid har ansetts gälla vid tillämpningen av jordabalken Stöd för uppfattningen kan, förutom Undéns tidigare citerade uttalande, hämtas från en utredning av f.d. landskamreraren Elof Huss som utrett vilka områden som samerna i Jämtlands och Kopparbergs län haft rätt att använda för renskötsel.³² I uppdraget, som redovisades 1959, uttalar sig Huss principiellt på så sätt att han som huvudregel uppställer ett krav på nyttjande under 90 år för att sedvanerätt till renskötsel skall ha uppstått. Hittills saknas dock vägledande avgöranden från Högsta domstolen i denna fråga.³³

Det riktas ibland kritik mot att bestämma en fix tidsgräns på 90 år. En sådan tidsgräns anses som alltför rigid och onödigt lång när det gäller bruksrätt. Man hänvisar därvid till att i norsk rättspraxis tidsperioder på 40–60 år ansetts tillräckliga för att *alders tids bruk* skall ha uppstått, se Rt 1971 s. 171 och Rt 1979 s. 1421; båda fallen gällde rätt till fiske. Det kan vidare finnas nackdelar med krav på alltför långa tidsperioder på grund av de svårigheter som kan uppstå med att rätt bedöma gamla bevis.³⁴

I klarhetens intresse bör man enligt vår mening utgå från en någorlunda fast tidsgräns. Avgörande för hur lång en sådan skall vara bör mot bakgrund av bestämmelsen om urminnes hävd i äldre jordabalken vara att brukandet skall ha inletts så lång tid tillbaka att ingen vet när det påbörjats. Det finns i det här hänseendet inga skäl

³⁰ Renen rör sig hela tiden över stora ytor för att komma åt rätt växter. Åtkomsten styrs av klimatförhållanden. Näringsbehovet och därmed kravet på olika sorters växter som föda varierar under året.

³¹ Sannolikt innebär inte renskötselrätten – som utövas på vidsträckta obebyggda områden – ett sådant faktiskt brukande som kan jämföras med besittning i fastighetsförhållanden. Som exempel kan nämnas att den som stänger av en flyttväg kan straffas enligt en särskild bestämmelse i 94 § rennäringslagen. Ett sådant agerande har tydligen inte ansetts falla under allmänna regler i brottsbalken, exempelvis 8 kap. 11 § andra stycket som straffbelägger förfaranden som innebär att någon skiljs från besittning från fastighet.

³² Se avsnitt 7.6.7.

³³ I rättsfallet NJA 1979 s. 44 gällde frågan om visst nyttjande gett upphov till servitut avseende väg. Något ställningstagande till betydelsen av tiden för nyttjandet synes dock inte ha gjorts i det målet.

³⁴ Gunnar K Eriksen, *Alders tids bruk*, s. 59.

att med hänsyn till rennäringens särskilda förhållanden avvika från vad som annars anses gälla. Den tidsrymd som omnämns i doktrinen – omkring 90 år – bör därför anses rimlig när man skall uppskatta hur lång tid det krävs för att renskötselrätt skall uppkomma.

10.5.8 Kravet på god tro gäller även för urminnes hävd till renskötsel

Inledningsvis har talats om kravet i norsk rätt och äldre svensk doktrin på att utövandet skall ha skett i god tro. Detta krav bör gälla även för urminnes hävd till renskötsel. Innebörden av detta krav är bl.a. att en renbetesrätt som i dag upplåts genom avtal på mark som ostridigt eller till följd av ett domstolsavgörande inte är belastad med sedvanerätt inte kan läggas till grund för en framtida etablering av urminnes hävd. En helt annan sak är att avtalsupplåtelser som ägt rum före den äldsta renskötsellagen inte hindrar att sedvanerätt skall anses föreligga – se avsnitt 10.5.3. De avgifter som enligt det historiska materialet i många fall erlades till kustbönder eller andra fastighetsägare medförde alltså inte att sedvanerätten påverkades.³⁵ Den sedvana som genom införandet av 1886 års renbeteslag upphöjdes till lag tid ansågs enligt lagens förarbeten ge upphov till rättigheter, även om betalning hade erlagts för nyttjandet och detta var grundat på avtal.

10.5.9 När kan urminnes hävd till renskötsel uppstå?

Det har ibland gjorts gällande att konsekvensen av införandet av 1886 års renbeteslag var att de rättigheter som samerna då hade noga preciserades och fastslogs. Genom att rättigheterna på detta sätt kom att lagfästas blev de – enligt detta sätt att resonera – en gång för alla bestämda. Härav skulle följa att det inte är möjligt att förvärva några rättigheter efter det att lagen trätt i kraft. Därmed skulle det inte heller vara möjligt att inräkna brukande efter 1886 i hävdetiden. Ett stöd för detta argument brukar hämtas från domskälen i Skattefjällsmålet, NJA 1981 s. 1. På s. 244 sägs:

Den betydelse som 1886 års lag fick för samernas bruksrätt på skattefjällen var således att de befogenheter som renskötande samer där hade

³⁵ Se avsnitt 10.5.4.

nu kom att uttömmande regleras av lagen, och detta även i den mån de ytterst vilade på hävd.

Vidare sägs på s. 248:

Vad sameparterna anfört om diskriminering av samerna som folkgrupp rubbar således inte den reglering av samernas bruksrätt till skattefjällen som rennäringslagen innehåller. Inte heller på annan av sameparterna åberopad grund kan denna bruksrätt anses innefatta längre gående befogenheter än som följer av lagen. Bruksrätten är således uttömmande reglerad av rennäringslagen. Detta gäller även de rättigheter till grustäkt och liknande för husbehov, till annat bete än renbete och till slätter, vilka inte omtalas i lagen men enligt det förut sagda ingår i renskötselrätten.

Beträffande samernas bruksrätt kan följande tilläggas. En på civilrättslig grund bestående bruksrätt av sådant slag som det här gäller är enligt 2 kap 18 § regeringsformen på samma sätt som äganderätten skyddad mot tvångsförfoganden utan ersättning. Den omständigheten att rätten i detta fall är reglerad i lag innebär inte att den skulle sakna sådant skydd. Rättigheten kan väl upphävas genom lagstiftning, men så länge den utövas kan den inte fråntas innehavarna, vare sig i lag eller i annan form, utan ersättning enligt 2 kap 18 § regeringsformen.

Att Högsta domstolen skriver att bruksrätten är uttömmande reglerad genom rennäringslagen måste läsas i sitt sammanhang. Med formuleringen syftar domstolen på de befogenheter som följer av lagen, såsom olika rättigheter till naturalster. Det hade nämligen från samesidan gjorts gällande att det fanns sådana rättigheter vid sidan av rennäringslagen. Domstolen har således inte prövat frågan om hävd kunnat uppstå även efter lagens ikraftträdande.

Också en annan omständighet har betydelse i detta sammanhang. I 1886 års lag sägs att vinterbetesmarkerna består av sådana trakter som ”---Lapparne efter gammal sedvana hitintills hafva besökt”. Förarbetena gav emellertid inte stöd för uppfattningen att renbetesmarkerna skulle begränsas till de som brukades när lagen trätt i kraft. I 1898 års lag togs formuleringen *hitintills* bort eftersom det då inte ansågs lämpligt att bevisningen ovillkorligen skulle hänföras till tiden för ikraftträdandet av 1886 års lag.³⁶

En annan viktig fråga är om renskötselrätt kan uppstå efter 1971 då nya jordabalken trädde i kraft och institutet urminnes hävd upphävdes som ett allmänt fastighetsrättsligt institut. Är det med andra ord möjligt att i hävdetiden även räkna med perioden efter 1971? Att urminnes hävd inte längre kan uppkomma enligt jorda-

³⁶ Prop. 1898 nr 56 s. 53.

balken skulle i och för sig tala mot denna åsikt. I Renbetesmålet intog tingsrätten, liksom hovrätten, denna ståndpunkt. En annan uppfattning har emellertid redovisats av Bertil Bengtsson.³⁷ Han har framhållit att det vid införandet av jordabalken inte togs hänsyn till andra bruksrättigheter än servitut. En sådan bruksrättighet som jakt reglerades i särskild lagstiftning, i vilken institutet urminnes hävd tills vidare bibehölls. Detta är något som skulle kunna tala för att ett nyttjande även efter 1971 bör beaktas som grund för en etablering av urminnes hävd till renskötselrätt.³⁸

Mot bakgrund av vår uppfattning att urminnes hävd till renskötselrätt inte är i alla hänseenden detsamma som urminnes hävd enligt äldre jordabalken ansluter vi oss till Bertil Bengtssons mening. Vi anser alltså att renskötsel kan uppstå genom brukande även efter 1971.

10.5.10 Upphörande av renskötselrätten? Betydelsen av luckor i brukandet

Det finns anledning att skilja på två olika situationer när det gäller tidsmässiga luckor i brukandet. Den ena är uppehåll som sker innan urminnes hävd har etablerats. Den andra är när det sker avbrott i brukandet sedan urminnes hävd uppkommit.

I den förra situationen ligger det nära till hands att anse att mot bakgrund av kravet på ett kontinuerligt nyttjande ett avbrott under en icke obetydlig tid skall medföra att tiden för intjänande av hävden anses bruten. I den senare situationen finns det anledning till ett annorlunda förhållningssätt. När en rättighet grundad på urminnes hävd väl blivit etablerad bör det ha förflutit avsevärt mycket längre tid för att den skall anses ha gått förlorad genom passivitet; jämförelse kan göras med övergivna servitut. Vissa omständigheter torde ha betydelse vid bedömningen av om en hävd har brutits.³⁹ Till en början måste man ställa sig frågan varför uppehåll har skett.

Betydelsen av luckor i brukandet diskuteras av Elof Huss. Denne pekar i sin utredning på att det inom vissa områden föreligger

³⁷ Samerätt s. 86–87.

³⁸ SOU 1960:25 s. 511, prop. 1971:145 s. 105.

³⁹ Ett uttalande i förarbetena till 1928 års lag talar om luckor och orsaken till luckorna (prop. 1928 nr 43 s. 69). ”Uppenbart torde emellertid vara, att sedvanerätten, som grundar sig minde på lapparnas vilja än renarnas behov, icke utan vidare får betraktas såsom upphävd därför att längre tid förflutit mellan lapparnas besök.”

tidsmässiga luckor i brukandet och han uttalar sig om vilken betydelse som dessa skall medföra för uppkomsten av sedvanerätt. Enligt hans mening bör ett uppehåll som varat längre än 30 år – såvida särskilda skäl inte föranleder annat – medföra att renskötselrätt inte kan anses etablerad.

Elof Huss benämner upphörandet preskription, vilket är felaktigt eftersom detta är något som omfattar fordringsrätter och inte sådana rättigheter som bruksrätter. Vad det i stället handlar om är eftergift genom passivitet, ett slags faktiskt handlande, som visar vad parten skall anses ha menat. Sådant agerande kan undantagsvis tolkas som avstående även från äganderätt, dock inte beträffande äganderätt till fast egendom.⁴⁰

Enligt vår uppfattning bör följande anses gälla. Det krav på kontinuitet i brukandet som gäller för uppkomsten av urminnes hävd enligt äldre jordabalken kan med hänsyn till rennäringens särskilda villkor inte tillämpas på samma sätt i fråga om urminnes hävd till renskötsel. Man bör således inte beakta sådana uppehåll i brukandet som är normala till följd av att man måste invänta återväxten av renlav inom ett avbetat område eller som har sin grund i att ett område normalt sett utnyttjas endast under s.k. flenår. Vi anser dock – i likhet med Huss – att som huvudregel bör gälla att uppehåll i brukandet som varar längre än 30 år medför att hävden bryts. Om brukandet skulle ske med längre intervall än så är det definitionsmässigt svårt att tala om en etablerad sedvana.

Det kan finnas anledning till undantag från den angivna huvudregeln. I Renbetesmarksutredningen⁴¹ talas om inre respektive yttre orsaker till uppehåll i brukandet. Med det förra begreppet menas hinder som beror på rennäringens förhållanden, medan det senare syftar på yttre hinder såsom t.ex. vattenkraftutbyggnad eller – vilket samerna särskilt framhåller – att inverkan av skadliga utsläpp från industrier påverkat tillgången på bete inom ett område. Sådana yttre hinder för brukandet bör normalt sett inte hindra uppkomsten av sedvanerätt för det fall att marken på nytt skulle bli användbar för renbete. Det bör dock framhållas att det i efterhand kan vara svårt att fastslå den egentliga orsaken till ett uppehåll.

Vad beträffar den situationen att uppehåll görs efter det att urminnes hävd har uppstått har vi i klarhetens intresse valt att anse

⁴⁰ Från rättspraxis kan som exempel hämtas NJA 1993 s. 570 som gällde förlust av anspråk pga. giftorätt efter äktenskapsskillnad, se även Lindskog i Festskrift till Sveriges advokatsamfund s. 343–364.

⁴¹ Se avsnitt 7.6.8.

att en renskötselrätt som inte tagits i anspråk under en tid på omkring 90 år, motsvarande den tid som krävs för rättighetens uppkomst, skall betraktas som övergiven och därmed inte längre gällande.

10.5.11 Betydelsen av markägares protester

När en renägare under lång tid använt ett visst område för renbete uppstår normalt sett urminnes hävd. Ett agerande från andra näringsidkare – i första hand den belastade fastighetens ägare (men också andra rättighetshavare) – kan emellertid göra att brukandet inte räknas som hävd. Man brukar tala om protester eller invändningar mot nyttjandet.

Vad som krävs är att de vilkas rättigheter utnyttjats på något sätt manifesterat missnöje över att samer utan stöd i sedvanerätt varit på besök med sina renar. Frågan är hur detta skall ha tagit sig uttryck. Någon uttömmande beskrivning som täcker varje situation är inte möjlig att åstadkomma. Man kan dock ha vissa hållpunkter vid en sådan bedömning. En är att man – många gånger långt i efterhand – inte bör ställa krav som gör det alltför svårt för en enskild näringsidkare att framföra sin uppfattning. Om motparten var okänd eller svår att få tag på bör det därför anses tillräckligt att invändningen har framförts till en myndighet, under förutsättning att myndigheten haft till uppgift att befatta sig med frågan.

Ett krav som måste ställas är att invändningarna skall ha varit tydliga. Detta torde följa av ordet ”okvald” i bestämmelsen i 15 kap 1 § jordabalken i 1734 års lag; vilket är en härledning från ordet kvälja, som betyder framställa invändning, anföra klander (mot en dom, beslut o.d.), yrka på rättelse osv.⁴² Detta kan ge ett intryck av att invändningarna måste framställas inför en domstol för att beaktas. Så drastiskt skall kravet på tydlighet dock inte tolkas.

Vidare måste krävas att protester för att beaktas är rättsligt underbyggda eller annorlunda uttryckt har fog för sig. Allmänna minnesnöjesyttringar som innebär klagomål mot rådande ordning och stiftad lag, liksom mot en redan etablerad hävd kan inte godtas.

En fråga är vem som skall ha framfört en protest för att den skall vara relevant. Eftersom missnöjesyttranden av detta slag många gånger framförts kollektivt, genom t.ex. byamän, socknar eller kommuner, bör det inte krävas att varje enskild fastighetsägare har

⁴² Svenska Akademiens Ordbok.

framfört invändning eller att en protest på annat sätt kan härledas till viss fastighet.

En protest behöver inte vara skriftlig. Också rent faktiska åtgärder kan i vissa fall hindra uppkomsten av urminnes hävd, nämligen avstängningar eller andra motsvarande åtgärder. Detta följer av ordet "ohindrad" i den aktuella bestämmelsen i äldre jordabalken. En förutsättning är dock att sådana åtgärder måste ha varit lagenliga.

10.5.12 Traktbegreppet ger upphov till tolkningsvårigheter

I lagtexten saknas regler som klarlägger exakt på vilka fastigheter som det är tillåtet att utöva rennärning. Som redogjorts ovan talar rennäringslagen och dess föregångare inte om fastigheter utan om *trakter*. Begreppet vållar oklarheter i flera avseenden. En svårighet uppstår då man skall försöka förstå vad som menas när ordet används i äldre skrifter för att beskriva var rensköttsel bedrivits.

En annan fråga är om det på något sätt är möjligt att applicera begreppet på indelningen i fastigheter. Vad menas med att rensköttselrätten utövas i en trakt? Något svar på frågan kan inte utläsas ur förarbetena till rennäringslagstiftningen. Det går inte heller att söka ledning från annan lagstiftning eller rättspraxis. Att ordet trakt kommit att användas måste bero på att syftet med att använda sig av detta begrepp varit att man velat beskriva stora ytor. Ordet kan därför inte tolkas på annat sätt än vad det rent semantiskt betyder: bygd eller större område. I förarbetena till 1886 års renbeteslag avvisades tanken på en yttre geografisk linje för vinterbetet.⁴³ Det framstår inte som rimligt att nu ge ordet en annan tolkning och knyta traktbegreppet till exempelvis kommun-, socken- eller fastighetsgränser. En trakt måste dock vara sammanhållen och bestå av ett större område som har den gemensamma egenskapen att den används för rensköttsel. Omfånget av en trakt är därvid beroende av hur rensköttseln bedrivs och bedrivits. Förändringen i hur rensköttseln och andra näringar utövas ställer krav på viss flexibilitet. Detta är något man måste ta hänsyn till när man definierar en trakt. Utvecklingen till en extensiv rensköttsel med större hjordar har sålunda krävt mer betesmark än den intensiva formen. Och det moderna skogsbruket har på olika sätt påverkat förutsättningarna för rensköttseln. I samband med skogsavverkningar krävs det

⁴³ Särskilda utskottets utlåtande år 1886 nr 1 s. 14–15.

att renhjordarna under längre perioder får tillgång till ny betesmark. Det skall dock anmärkas att kravet på flexibilitet inte innebär att en hävd till renbete kan flyttas från ett område (trakt) där en upparbetad sedvanerätt föreligger till ett helt annat som inte tidigare belastats med renskötsel.

Om man anser att det finns renskötselrätt i en trakt, måste detta betyda att alla fastigheter inom området formellt sett belastas av renskötselrätt. Att vissa markområden inom en definierad trakt inte är lämpade för renskötsel och därmed rent faktiskt inte skall belastas med renbete är en annan sak.

10.5.13 Bevisning om urminnes hävd till renskötselrätt

Mål om tvister som rör renskötselrättens bestånd handläggs som vid allmän domstol och inte av förvaltningsmyndighet eftersom renskötselrätten är en civil rättighet.⁴⁴ I processrätten brukar sådana mål benämnas dispositiva vilket anges i lagtexten på så sätt att ”förlikning är tillåten”. En konsekvens av att ett mål är dispositivt är att domstolen är bunden av vad parterna yrkat och åberopat. Det är således inte möjligt för domstolen besluta mer än vad som yrkats eller att frångå ett medgivande. Och om en part erkänt, ”vitsordat”, en omständighet, skall domstolen vid sin bedömning utgå från att det erkända sakförhållandet existerar.

I dispositiva mål ankommer det på parterna att själva skaffa fram och bekosta bevisningen.

Domstolen tar inte på egen hand fram någon utredning, men är å sin sida skyldig att se till att inga ovidkommande eller onödigt dyra bevis belastar processen.

Det finns i 15 kap 4 § äldre jordabalken en bestämmelse om vilka bevis för urminnes hävd som får åberopas. Enligt denna skall bevisningen utgöras av *gamla och laggilda brev och skrifter, eller trovärdiga män, de där om orten väl kunniga äro, och på ed sin vittna kunna*. Bestämmelsen bygger på den legala bevisteori som förhärskade enligt äldre rättegångsbalken fram till 1948. Denna teori innebär i korthet att det i förväg var bestämt vilka sorters bevis som fick användas och hur dessa skulle bedömas. Sedan 1948 då den nuvarande rättegångsbalken trädde i kraft gäller emellertid fri bevisprövning. Allt som har betydelse skall vägas in i rättens

⁴⁴ Jfr. 11 kap. 3 § regeringsformen och artikel 6 p. 1 i Europakonventionen om mänskliga rättigheter.

bedömning. Inte desto mindre ligger det i sakens natur att bevisning om en på urminnes hävd grundad renskötselrätt i första hand måste föras med hjälp av äldre skriftligt material. Det är svårt att åberopa muntlig bevisning om sådant som ”ingen av sanna sago vet”. Med hänsyn till den fria bevisprövningen kan dock även andra omständigheter få betydelse, såsom uppgifter om betesmarkernas beskaffenhet, renhjordarnas storlek eller kännedom om hur renskötsel bedrevs i äldre tider. Den omständigheten att sedvanerätten till renskötsel är styrkt inom en angränsande trakt kan också vägas in. För att man rätt skall förstå det historiska materialet är det viktigt att man sätter in detta i sitt rätts- och idéhistoriska sammanhang. Urminnes hävd förutsätter viss kontinuitet, varför en enskild uppgift sedd för sig vanligtvis inte utgör tillräcklig bevisning för att sedvanerätt föreligger. Det måste finnas uppgifter som bildar ett mönster. Det rör sig om vad man inom bevisrätten brukar kalla för *samverkande bevisning*. Det betyder att, även om varje uppgift sedd för sig inte kan tillmätas avgörande betydelse, sammantagna uppgifter kan få avsevärd styrka.

En viktig fråga är vem som har *bevisbördan*. Att bevisbördan åligger en part innebär att parten står risken för att en viss omständighet inte kan utredas. Normalt sett ankommer bevisbördan på den part som påstår att något har ägt rum. Detta är naturligt eftersom det i allmänhet är omöjligt att bevisa motsatsen. Tillämpad på tvistemål om renskötselrätts bestånd innebär en sådan regel att bevisbördan ligger på samebyarna. Så har fallet också varit i de mål som hittills handlagts.

Det påstås ibland att man i Norge tillämpar en omvänd bevisbörderegul – att det där ankommer på markägarna att bevisa att den omtvistade marken inte är belastad med *alders tids bruk* för renskötselrätt. Därvid hänvisar man framför allt till den s.k. Selbusaken (dom den 31 juni 2001, lnr. IB/2002, nr 365/1999). Målet gällde om det förelåg rätt till renbete på vissa privatägda marker i Selbu kommun i Sør-Trøndelag. Landskapet ligger ungefär på samma breddgrad som Härjedalen. I målet hade ägarna till omkring 200 fastigheter väckt talan och yrkat att det skulle fastställas att samernas *reinbeitesdistrikt* inte hade rätt till renbete på fastigheterna. Käromålen lämnades utan bifall i samtliga instanser. Vad som är intressant i denna dom är främst sättet att värdera bevisningen. Därvid fäste man i *Høyesteretts* avgörande särskild vikt vid att det med hänsyn till renens natur och betesmönster i förening med terrängförhållandena framstod som sannolikt att det förekommit

renbete på de tvistiga områdena, vilka gränsade till distriktets centrala områden inom vilken sedvanerätten var ostridig.

Vi menar att en bevisvärdering av det slag som förekommit i *Selbusaken* i princip är möjlig också enligt svensk rätt. Även om man håller fast vid att bevisbördan formellt sett ligger på samebyarna blir det i praktiken så att bevisbördan vänder till markägarsidan när samerna åberopat sådana omständigheter som gör det i hög grad sannolikt att sedvanerätt har uppkommit. I kapitel 11 redovisas kommissionens slutsatser, såvitt gäller den yttre gränsen för renskötselområdet. Vi har där fördelat de marker som man från samernas sida gör anspråk i olika kategorier. Till kategori 2 har vi hänfört sådana områden, där sedvanerätten visserligen inte är ostridd, men där sannolikheten för att sedvanerätt skall föreligga enligt vår uppfattning är så stor att bevisbördan i praktiken ankommer på markägarna.

10.5.14 Frågor om rättskraft

När en dom vunnit laga kraft – genom att den inte överklagats eller tvisten slutligt avgjorts av högsta instans – går det inte att på nytt väcka talan om samma sak.⁴⁵ Domen har då rättskraft. Normalt sett är en dom emellertid bindande endast för parterna i målet. I vissa situationer kan dock andra bli bundna. Ett sådant exempel är då någon förvärvar viss rättighet från part i ett mål; det säger sig självt att förvärvaren i detta fall inte kan ha större rätt än överlåtaren.⁴⁶

Det är en oklar fråga i vilken omfattning som en dom om bättre rätt till renskötsel är bindande för andra än parterna i det aktuella målet eller med andra ord hur långt rättskraften i ett sådant mål sträcker sig.⁴⁷ När markägare fört talan mot en viss sameby och vunnit domstolens förklaring att marken inte är belastad med renskötselrätt kan man sålunda fråga sig om avgörandet äger rättskraft i förhållande till andra samebyar. Det är inte alldeles givet hur det förhåller sig med den saken eftersom renskötselrätten tillkommer inte enskilda samebyar utan det samiska folket. Den enskilda samebyns rätt är enbart beroende av länsstyrelsens administrativa beslut

⁴⁵ Här bortses från den begränsade möjligheten till resning och andra extraordinära rättsmedel.

⁴⁶ Ekelöf Rättegång III sjätte upplagan s. 147.

⁴⁷ Här bortses från de fall där en rättighets bestånd prövats i andra mål än tvistemål. Ett exempel på en sådan annan situation är att domstolen i ett brottmål om olovligt fiske finner att åtalet skall ogillas eftersom den tilltalade har rätt att fiska. Utgången i brottmålet medför inte att det fastställts att det existerar en sådan rätt men har givetvis viss bevisverkan.

med stöd av 7 § rennäringslagen om hur betesrätten skall fördelas. Eftersom samebyarna anses ha talerätt i mål om renskötselrättens bestånd och de därmed fått ett mandat att företräda det samiska folket som sådant faller det sig enligt vår uppfattning mest naturligt att betrakta saken så att domstolen genom sitt avgörande fastställt att marken inte över huvud taget är belastad med renskötselrätt. Med ett annat betraktelsesätt skulle det bli nödvändigt för markägarna att rikta sin talan mot samtliga samebyar.

En dom i ett mål om renskötselrättens bestånd har formellt sett rättskraft bara i förhållande till de fastighetsägare, vilka i egenskap av kärande eller svarande fört talan i målet. Det är emellertid ofta så att rättegången inte berör samtliga markägare inom den trakt som tvisten gäller. De skäl som domstolen redovisar till grund för sitt avgörande kommer därför enligt sakens natur i allmänhet att äga tillämpning också för fastigheter som stått utanför processen men som ligger i samma trakt. Detta innebär att domstolens avgörande i sådana fall mera informellt kan – beroende på utgången – åberopas till förmån för eller mot dessa fastighetsägare. Därvid måste man dock hålla i minnet att avgörandet – med hänsyn till tvistens dispositiva natur – varit beroende av vilka grunder och omständigheter som parterna i målet har åberopat.

10.5.15 Rättspraxis. Avgjorda och pågående mål om renskötselrätt

Gränsdragningskommissionen har till uppgift att bestämma renskötselområdets yttre gräns enligt gällande rätt. I de fall frågan om ett område omfattas av renskötselrätt eller inte redan har avgjorts av domstol genom en laga kraft ägande dom är saken klar. Det ankommer inte på oss att överpröva domstolarnas avgöranden. Vi har därför valt att inte ta ställning till sådana områden. I kap. 11 redovisas dock de mål som hittills avgjorts med vissa kommentarer.

Härjämte pågår processer beträffande vissa områden. Också dessa områden lämnas utanför vår redovisning. Det skulle inte vara korrekt från vår sida att redovisa ett ställningstagande till förmån för den ena eller den andra parten i en pågående rättegång. Härtill kommer att det är domstolens kommande avgörande som vinner rättskraft – inte kommissionens bedömning.

I samtliga mål har talan väckts av markägare mot samebyar. Käromålen är utformade som negativ fastställelsetalan. Markägarna

har i de olika målen således yrkat att det skall fastställas att ”någon av avtal oberoende rätt till bete med ren inte belastar deras fastigheter”.⁴⁸

Renbetesmålet Svegs tingsrätt T 88/90 m.fl. och Hovrätten för Nedre Norrland T 58/96

Se avsnitt 11.6 (Härjedalen)

Mora tingsrätt T 352/95

Se avsnitt 11.6 (Särna och Idre)

Luleå tingsrätt T 459–460/98

Se avsnitt 11.2.3 (Sävast – Sunderbyn)

Skellefteå tingsrätt T 270/94

Se avsnitt 11.3.3 (Bjuröhalvön)

Östersunds tingsrätt T 977/04

Se avsnitt 11.5 (Klövsjö – Rätan)

Umeå tingsrätt T 1733/98

Se avsnitt 11.4.2 (Nordmaling)

10.5.16 Renskötselrätt på annan grund än urminnes hävd

Den renskötsel som bedrivs inom renskötselområdet utövas med stöd av rennäringslagstiftningen. Denna är inte tillämplig utanför renskötselområdet – låt vara att detta är till stora delar obestämt såvitt gäller de yttre gränserna. Renskötselområdet kan inte utvidgas eller inskränkas på annat sätt än genom lagstiftning. Det senare

⁴⁸ I vissa mål har förts talan om äganderätt till mark inom renskötselområdet. Det s.k. skattefjällsmålet (NJA 1981 s. 1) är det mest kända. På senare tid har vid flera domstolar i Norrland enskilda parter väckt talan mot staten och hävdatt att de på grund av sina förfäders innehav av lappskatteländ skall anses som ägare till mark som motsvaras av lappskatteländan. Dessa mål ligger utanför denna framställning.

följer inte minst av att renbetesrätten inte tillkommer enskilda näringsidkare eller samebyar, utan samerna som folkslag, vilka saknar företrädare med behörighet att avtalsvis avstå från rättigheten. (Möjligen kan förbudet mot att inskränka renbetesrätten kringgås genom att en sameby, som är taleberättigad i en tvist, lämnar ett processuellt medgivande eller medverkar till en av domstol stadfäst förlikning.) Inom områden där renskötselrätten är oklar eller annars tvistig kan denna inte rättskraftigt fastställas på annat sätt än genom ett domstolsavgörande.

Det sagda hindrar inte att enskilda markägare inom renskötselområdet träffar avtal med rennäringsidkare eller samebyar om hur rennäringen skall bedrivas eller om villkor för skogsbruket eller någon annan av markägaren bedriven näring. Sådana avtal är inte bara vanliga utan anses också eftersträvansvärda inom renskötselområdet. Ett problem är därvid att avtal av sådant slag visserligen är på vanligt sätt bindande mellan avtalsparterna men saknar – till men för båda parterna – ett fullgott skydd mot tredje man.

Markägaren kan sålunda inte åberopa avtalet om någon annan än motparten skulle med stöd av den för samerna som folkslag gällande sedvanerätten ta hans mark i anspråk. Detta eftersom motparten – antingen denne är en enskild företagare eller en sameby – inte har någon mot andra samer eller samebyar garanterat gällande rätt. Om motparten är en enskild företagare riskerar markägaren att hans mark under löpande avtalstid tilldelas en annan företagare genom beslut inom samebyn. Om å andra sidan samebyn är motpart finns det en risk att marken genom ett administrativt beslut av länsstyrelsen hänförs till en annan samebys betesområde. Markägaren anses i juridisk mening inte berörd av ett internt beslut inom samebyn eller av ett förvaltningsbeslut rörande samebyarnas gränser och kan därför inte föra talan i förvaltningsdomstol.

För samepartens del gäller att ett avtal om betesrätt saknar sådant skydd mot en ny markägare eller en innehavare av någon annan begränsad rätt till marken som tillkommer t.ex. en jordbruksarrendator. Man kan endast åberopa det begränsade skydd som följer av de allmänna bestämmelserna om nyttjanderätt i 7 kap. jordabalken.

Det är också möjligt att avtalsvis instifta renbetesrätt utanför renskötselområdet. Ett sådant avtal utgör en nyttjanderätt enligt 7 kap. jordabalken. Det är nämligen enligt 14 kap. 4 § jordabalken förbjudet att avtalsvis upplåta servitut för rätt till bete, vilket annars skulle ha varit ett alternativ om renägaren också var ägare till

en fastighet. Möjligheten att genom fastighetsbildning bilda servitut för bete finns formellt men sådana servitut torde vara svåra att tillskapa i praktiken. En upplåtelse av renskötselrätt som gäller på privat ägd mark är inte bindande längre än 50 år.⁴⁹

Den rättsliga regleringen av rennärningen har sin grund i en tid då samerna ställdes under statligt förmynderskap. Deras intressen skulle tas till vara av lappfogdarna och länsstyrelserna. Regleringen framstår i dag enligt vår mening som i många hänseenden föråldrad och den bidrar inte till en tillfredsställande utveckling av rennärningen. De bristande möjligheterna till stabila avtalslösningar är särskilt besvärande när marken behövs för rennärningen, men där det enligt laga kraftägande dom inte föreligger någon sedvanerätt (t.ex. Härjedalen). Detsamma gäller de områden där det enligt vår bedömning är oklart om sedvanerätt föreligger eller inte. Det är uppenbart att det skulle behövas en genomgripande översyn. En sådan ankommer inte på oss. Vi återkommer dock till vissa frågor i redogörelsen för vårt förslag till ett statligt medlingsinstitut – se kapitel 4.

⁴⁹ Här bortses från den teoretiska möjligheten att upplåtelsen skulle kunna gälla område inom detaljplanelagt område. I så fall är den inte bindande längre än 25 år.